ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

НАВЧАННЯ
БЕЗ МЕЖ

Олександр Борзенко

Українська література

5

Олександр Борзенко

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки
України

rnk.com.ua/102286

Електронний
інтерактивний додаток
до підручника

Київ • Харків
Видавництво «Ранок»
2024

УДК 821.161.2(075.3)
Б82

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2022 р. № 140)

Цей Підручник видано за підтримки Уряду Японії.
Тлумачення та висновки в цьому Підручнику є позицією авторів
і не обов'язково відображають політику чи погляди Уряду Японії

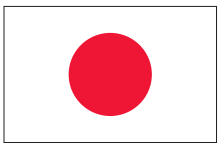

Від народу Японії

Підручник створено відповідно до модельної навчальної програми
«Українська література. 5–6 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Яценко Т. О., Качак Т. Б., Кизилова В. В., Пахаренко В. І.,
Дячок С. О., Овдійчук Л. М., Слижук О. А.,
Макаренко В. М., Тригуб І. А.)

Борзенко О. І.

Б82 Українська література : підруч. для 5 кл. закл. загал. серед. освіти / О. І. Борзенко. — Х. : Вид-во «Ранок», 2024. — 272 с.. : іл.

ISBN 978-617-09-7936-0

УДК 821.161.2(075.3)

Електронний інтерактивний додаток до підручника доступний за QR-кодом або посиланням **rnk.com.ua/102286**

ЗРОБЛЕНО В УКРАЇНІ

ISBN 978-617-09-7936-0

© Борзенко О. І., 2022
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2024

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *М. Вербицького*
Слова *П. Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

МАЛИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ПРАПОР УКРАЇНИ

Чернігів
Суми
Луцьк
Рівне
Львів
Житомир
Київ
Тернопіль
Хмельницький
Полтава
Харків
Вінниця
Черкаси
Луганськ
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Кропивницький
Дніпро
Донецьк
Запоріжжя
Миколаїв
Херсон
Одеса
Сімферополь

Зміст

Любі п’ятикласники й п’ятикласниці! 9

Вступ

Художнє слово в житті людини 11

Малі жанри фольклору та літератури

Що таке фольклор? 15
Перлини народної мудрості 16
Народні загадки 20

Леонід Глібов 27

Віршовані загадки 28
Котилася тарілочка… 29
«Гоп! Гоп! Діти-молодята!..» 32
Бачить — не бачить… 34
Загадки-акровірші 35
Хто вона? 36
Хто доня? 37

Народні та літературні казки

Народні казки 39

Якими бувають казки? 39
Спільні риси казок 40
Чарівна казка про людину і світ («Яйце-райце») 41
Яйце-райце 42

Іван Франко 55

Що ж таке літературна казка? 56
«Фарбований Лис» 57
Фарбований Лис 57

Леся Українка 65

Персонажі 66
Квіти і люди («Лелія») 66
Лелія 67

Валерій Шевчук 78
Про пори року й не тільки («Чотири сестри») 79
Чотири сестри 80

Минуле українського народу: легенди, перекази, літописні оповіді

Легенди українців 94
Захисниця світла («Берегиня») 94
Берегиня 95
Народні перекази («Старі Кодаки й перші запорожці-козари») 97
Старі Кодаки й перші запорожці-козари 97
Літописні оповіді. «Повість минулих літ» 100
Три брати — Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь 101
Олександр Олесь 104
Про віршовану мову, драматичний твір 105
Микита Кожум'яка 106
Сергій Плачинда 124
На літописній основі («Богатирська застава») 124
Богатирська застава 125

Україна і я

Тарас Шевченко 132
Далека і близька Україна («Зоре моя вечірняя...») 133
«Зоре моя вечірняя...» 135
Послання поета («Учітесь, читайте...») 136
«Учітесь, читайте...» 136
Богдан Лепкий 138
«Шевченкова верба» 138
Шевченкова верба 139
Про рими й римування 140

Галина Кирпа 142
Про епітети, метафори, порівняння 143
Образно про рідну мову («Мова моя») 144
Мова моя 144
Віктор Зубар 146
Про громадянську лірику 146
Крила України 147
Тетяна Майданович 148
Країна Україні я 148

Рідна природа

Олена Пчілка 150
Природа в літературній творчості 151
Зимовий день («З ґринджолятами») 152
З ґринджолятами 152
Павло Тичина 154
Пейзажна лірика 155
Хор лісових дзвіночків 156
Загадкова музика світу («Гаї шумлять») 157
Гаї шумлять 157
У єдності з природою («Арфами, арфами...») 159
«Арфами, арфами...» 160
Оксана Іваненко 162
Проза. Мова автора і мова персонажів 162
Добра казка про лісових мешканців («Цвітарінь») 163
Цвітарінь 164
Микола Вінграновський 172
Тема та ідея літературного твору 172
На захисті природи («Гусенятко») 173
Гусенятко 174
Марія Морозенко 182
Оповідання про тварин (анімалістичне) 182
Вірність Хатіко 183

Анатолій Качан 188
Морський краєвид («Море грає») 188
Море грає 189

Світ дитинства

Іван Нечуй-Левицький 191
Композиція та сюжет літературного твору 192
Із дитячих спогадів («Вітрогон») 193
Вітрогон 193
Борис Грінченко 201
Урок людяності («Украла») 202
Украла 202
Оксана Сайко 208
Гаманець 208
Галина Кирпа 213
«Мій тато став зіркою» 213
Мій тато став зіркою 213

У пошуках пригод і чудес

Всеволод Нестайко 223
Епічний твір 224
Повість-казка 225
Сучасна повість-казка («Чарівні окуляри») 225
Чарівні окуляри 226
Зірка Мензатюк 232
Пригодницька повість («Таємниця козацької шаблі») 233
Таємниця козацької шаблі 234

Повторення й узагальнення 265

Словник термінів і понять 268

Любі п'ятикласники й п'ятикласниці!

Цей підручник стане для вас надійним помічником і порадником у світі художньої літератури, а ще познайомить з усною словесною творчістю нашого народу. Ви матимете нагоду вдосконалити свої читацькі навички та розвинути творче мислення, навчитеся глибше розуміти красу художнього слова. Для читання вам буде запропоновано твори, об'єднані такими темами:

- **Малі жанри фольклору та літератури**
- **Народні та літературні казки**
- **Минуле українського народу: легенди, перекази, літописні оповіді**
- **Україна і я**
- **Рідна природа**
- **Світ дитинства**
- **У пошуках пригод і чудес**

У межах кожної теми навчальний матеріал структуровано так:

Короткі відомості про автора або авторку твору → *Розповідь про твір, з яким знайомитеся* → *Необхідні для сприйняття цього твору відомості з теорії літератури — науки, що вивчає літературу* → *Читацький практикум*

У «Читацькому практикумі» подано художні твори та завдання, вправи, запитання, які допоможуть набути практичних навичок різних видів читання, навчитися оцінювати твори, виявляти своє ставлення до прочитаного, висловлювати почуття, що виникають під впливом художньої літератури.

Щоб вам було легше орієнтуватися, яке саме завдання на вас очікує, їх подано під рубриками:

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки
Читаємо з зупинками, міркуємо, передбачаємо подальші події
Розмірковуємо над текстом твору
Шукаємо відповіді разом
Обираємо завдання на свій смак
Виявляємо творчі здібності
Подискутуймо?
Сприймаємо твори інших видів мистецтва
Досліджуємо самостійно
Експериментуймо?
Ділимося читацьким досвідом
УЗАГАЛЬНІМО?

Більшість поданих у підручнику завдань ви будете виконувати самостійно. Для пошуку відповідей на деякі запитання краще буде працювати разом — у команді або в парі з однокласником чи однокласницею. Є завдання, які потребуватимуть злагодженої роботи всього класу. У вас також буде можливість серед запропонованих завдань обрати те, що найбільше відповідає вашим інтересам.

Біля деяких завдань ви помітите додаткові позначки:

— завдання виконуємо письмово;

— завдання для парної або групової роботи;

— завдання, для виконання якого варто скористатися матеріалами електронного додатка до підручника або мережі «Інтернет»;

— завдання на вибір.

Цікавого вам читання й навчання!

Вступ

Художнє слово в житті людини

Іноді ми говоримо, але нас не чують. Навіть сили нашого голосу бракує, щоб привернути увагу інших людей, а тим паче в чомусь їх переконати. Виявляється, дуже багато залежить від образності нашого слова, що надає сказаному бажаної переконливості.

Проведімо простий дослід і спробуймо пояснити рядки Ліни Костенко:

Шипшина важко віддає плоди.
Вона людей хапає за рукава.
Вона кричить: — Людино, підожди!
О, підожди, людино, будь ласкава.
Не всі, не всі, хоч ягідку облиш!
Одна пташина так мене просила!
Я ж тут для всіх, а не для тебе лиш.
І просто осінь щоб була красива.

Ягоди шипшини (Ольга Лаптєва, 2018)

Про що ці рядки? Про те, що восени люди зривають дозрілі плоди шипшини з її колючих гілочок? Буквальне пояснення просте й доступне, але ж яке бідне! Воно дає змогу зрозуміти, що було сказано, але не враховує головного — *як це сказано*.

«Дівчинка, що читає» — скульптура в Севільї (Іспанія), присвячена пам'яті Клари Кампоамор, відомої захисниці прав жінок (Анна Йонссон, 2007)

Пригадайте, що ви знаєте про пряме й переносне значення слів. Поміркуйте, яку роль у мові відіграють слова, вжиті в переносному значенні. Чому, наприклад, шипшина *кричить* і *хапає за рукава*; чому пташка *просить*

Хлопчик, що читає
(Франс Галс, 1640-ві)

Портрет двох дітей
(П'єр-Огюст Ренуар, 1895)

Дівчинка з котом
та книгою
(Ірина Клиба, 2018)

залишити їй ягідку; чому, нарешті, червоні плоди на кущі роблять осінь красивою? Це все літературні образи, які при творчому прочитанні змінюють наше сприйняття: надають художньому мовленню виразності, неповторного емоційного забарвлення.

Художня література — це мистецтво, що відображає дійсність за допомогою слів. Літературу складають окремі твори, кожен з яких має свою завершену думку, втілену в образах. Неначе кольори на картині художника, слова передають нам свої відтінки. А ми вносимо в їхнє сприйняття частинку самих себе й у такий спосіб мимоволі теж долучаємося до творчості.

Не забуваймо: розкриття змісту художніх образів є головною умовою правильного, результативного читання.

Ми читаємо й водночас пізнаємо світ, часто радіємо або сумуємо. Чи бувало так, що вам хотілося чимшвидше дізнатися про подальшу долю героїв захопливого твору, чи переживали за них і разом із ними? Коли ми читаємо, то ніби приміряємо чужий життєвий досвід на себе: вчимося розуміти інших, із чимось погоджуємось, щось заперечуємо й у такий спосіб уточнюємо власні погляди, інтереси, визначаємо бажання, прагнення.

Звісно, не лише література формує світ думок і переживань людей. Є інші види мистецтва: музика, живопис, скульптура,

театр, кінематограф тощо. Вони різняться між собою за матеріалом, який використовують. Література спирається на слово, на його образні можливості.

В інформаційну добу художня література аж ніяк не втрачає свого значення. Вона нагадує, хто ми є: відображає нашу національну неповторність; розповідає про побут, звичаї, традиції нашого народу. Сприяючи розвитку критичного мислення, вона також допомагає нам відрізняти правду від обману, убезпечує від інформаційних пасток і маніпуляцій.

Художньо-літературний твір — результат образного відображення дійсності письменником.

Художня література — сукупність окремих писемних творів.

Пам'ятник першодрукареві Іванові Федорову у Львові (архітектор Анатолій Консулов; скульптори Валентин Борисенко, Валентин Подольський, 1977)

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Що таке *художня література*? Чому її називають *мистецтвом слова*?
2. Що таке літературний твір?
3. Які існують інші види мистецтва? Чим література від них відрізняється?

Ділимося читацьким досвідом

4. Яке враження справив на вас твір Ліни Костенко? Які відчуття виникали під час читання? Чи з'явилося у вас бажання придивитися уважніше до осінньої природи, помилуватися її красою? Можливо, вам захотілося поділитися своїми враженнями з рідними або з однокласниками, однокласницями, учителями, знайомими? Поміркуйте, у який спосіб можна реалізувати таке бажання.

- Який із запропонованих заходів приваблює вас? Чому?
- А чи знаєте ви, які літературні твори подобаються вашим однокласникам та однокласницям? Поцікавтеся, складіть разом перелік цих творів й упродовж року доповнюйте його назвами нових цікавих книжок.

Шукаємо відповіді разом

5 Розмірковуючи над значенням художньої літератури в житті людини, ваші однолітки склали схему. Розгляньте її. Ваші однолітки влаштували обговорення цього питання й запропонували варіанти відповіді:

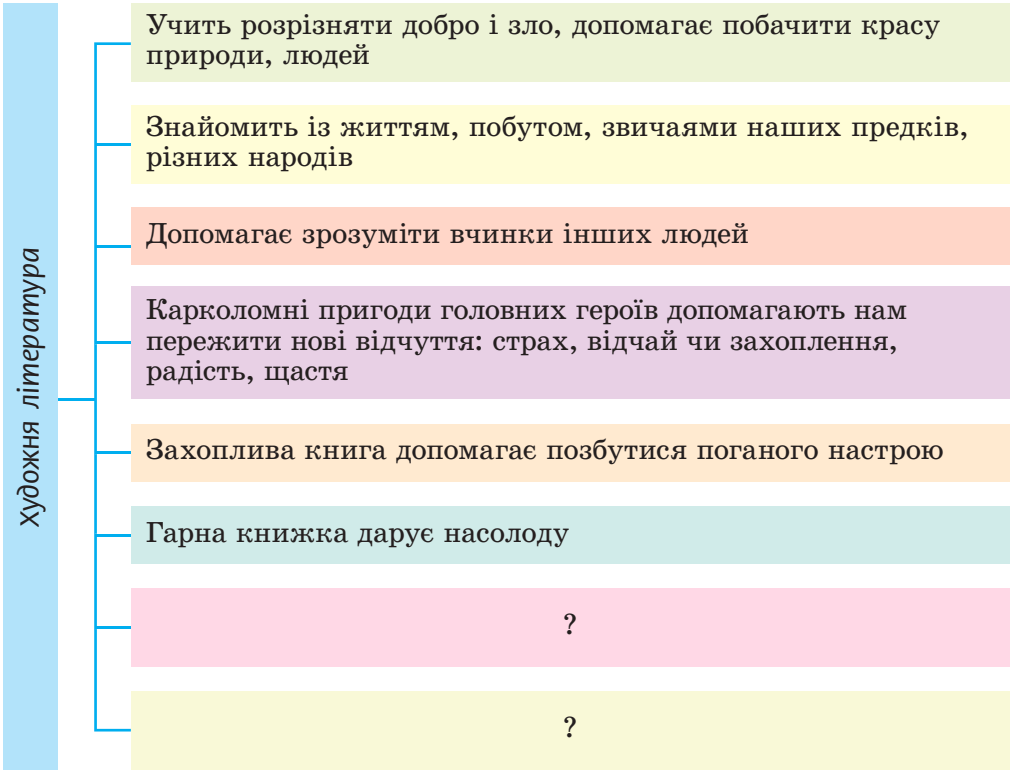

Як бачите, на схемі заповнено не всі чарунки. Ви можете долучитися до складання цієї схеми, поміркувати, яку роль художня література відіграє у вашому житті. Можливо, відповідь на це запитання ви дасте наприкінці навчального року.

Малі жанри фольклору та літератури

Що таке фольклор?

Колись люди зберігали свої знання про світ лише в усній формі. Тоді й зародилося найдавніше словесне мистецтво — **усна народна творчість**, або **фольклор** (англійське *folk-lore* означає *«народна мудрість»*).

Фольклор об'єднує казки, легенди, перекази, загадки, прислів'я, а також багато-багато різних пісень. Усі ці твори зберегла для нас народна пам'ять. Із появою писемності їх почали записувати, а згодом вони ввійшли до збірників усної народної творчості.

Усна народна творчість, або **фольклор** — словесне мистецтво, у якому збережено духовний досвід багатьох поколінь.

Народні твори відрізняються від літературних тим, що не мають визначеного автора.

Спершу казку, легенду або пісню складала якась одна талановита людина. Однак потім твір починав жити власним життям, його вдосконалювали різні виконавці, виникали різні варіанти твору, а про автора з часом і зовсім забували.

Фольклорні твори й сьогодні дуже важливі, адже передають нам знання і досвід нашого народу, навчають людяності й оптимізму.

Дружба журавля та лисиці (Марія Примаченко, 1979)

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1 Як називають найдавніше словесне мистецтво?

2 *Усна народна творчість* і *фольклор* — ці поняття є синонімами чи антонімами?

3 Яка з назв найдавнішого словесного мистецтва є запозиченою? Що означає у дослівному перекладі слово *фольклор*?

4 На яку особливість фольклору вказує його інша назва — *усна народна творчість*?

5 Знайдіть у тексті, перечитайте й перекажіть фрагмент, де йдеться про відмінності фольклорного твору від літературного. Визначте головну думку цього абзацу. Поясніть, чому автори фольклорних творів невідомі.

Експериментуймо?

6 Фольклорні твори часто існують у кількох варіантах. Щоб усвідомити, чому це сталося, можна провести простий експеримент. Підготуйте переказ тексту «Що таке фольклор?».

- *Перший варіант експерименту.* Запишіть свій переказ на телефон. Наступного дня виконайте цю дію ще раз. Порівняйте тексти, які ви створили в усній формі. Який переказ вам сподобався більше? Що ви змінили б, якби проголошували свій переказ перед слухачами? Зробіть висновок, як і чому в усному мовленні змінюється текст.
- *Другий варіант експерименту*. Виголосіть підготований переказ перед однокласниками та однокласницями й послухайте їхні. Порівняйте перекази й визначте, скільки варіантів усного тексту «Що таке фольклор?» ви отримали. Який із цих переказів видався вам найкращим? Що ви запозичили б із цього усного тексту для свого виступу? На підставі цього експерименту зробіть висновок, чому фольклорні твори можуть мати кілька варіантів.

Ділимося читацьким досвідом

7 Чому важливо вивчати фольклорні твори? Обґрунтуйте свою думку прикладами прочитаних народних казок.

Перлини народної мудрості

З дитинства ми засвоюємо влучні вислови, що є образним утіленням життєвого досвіду багатьох поколінь. Мабуть, вам

доводилося чути: *«Слово — не горобець, вилетить — не спіймаєш»*, *«Нема диму без вогню»*, *«Там добре, де нас нема»*, *«Чим би дитина не бавилась, аби не плакала!»*.

Це і є малі форми фольклору — **прислів'я** та **приказки**. В афористичній[1] формі вони розповідають про людину, природу, працю, побут, родину, дружбу, розум, красу, здоров'я та інші важливі теми.

Обкладинка до збірки прислів'їв та приказок «Навчання і труд поряд ідуть» (Олександр Кошель, 1989)

Чим різняться між собою прислів'я та приказки? Розгляньмо такий приклад: *«Бачили очі, що купували»* — відома приказка про вибір, який ми робимо. Вона лише натякає на наслідок нашого вибору, але не розкриває його безпосередньо. Натомість у прислів'ї *«Бачили очі, що купували — їжте, хоч повилазьте»* є й висновок до першої частини. Думку завершено: підкреслено зв'язок між невдалим вибором та відповідальністю за нього.

Прислів'я — народний вислів, завершене судження повчального змісту.

Приказка — сталий образний народний вислів, нерідко частина прислів'я, але без висновку.

Пам'ятайте: прислів'я та приказки — добрі помічники в спілкуванні. Вони допоможуть збагатити ваше мовлення, нададуть йому виразності. Використовуйте їхні виражальні можливості з користю для себе. Наприклад, доречно вжите дотепне прислів'я допоможе вам розвеселити дружню

[1] *Афористичний* — який має ознаки афоризму: короткого, влучного, оригінального вислову, що виражає узагальнену думку у виразній, легкій для запам'ятовування формі, яка згодом неодноразово відтворюється іншими людьми.

компанію, а якусь критичну думку іноді краще висловити за допомогою натяку — у вигляді приказки, щоб не образити своїх друзів або подруг.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1 Які твори називають *малими формами фольклору*? Поміркуйте, чому прислів'ям та приказкам дали таку назву.

2 Чим відрізняються прислів'я від приказок?

3 Розгляньте схему. На вашу думку, що вона ілюструє — прислів'я чи приказку? Свою думку обґрунтуйте.

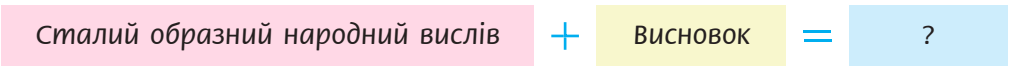

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Прислів'я та приказки

1 Прочитайте виразно фольклорні твори. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. Від добра ніхто не тікає.
2. Світ не без добрих людей.
3. Вчися доброго — погане на ум не піде.
4. Сердите не буває сите.
5. Доброму скрізь добре.
6. Не копай іншому ями, бо й сам упадеш.

2 Поміркуйте, якими словами-антонімами можна визначити теми цих фольклорних творів. Свою думку обґрунтуйте.

3 Визначте, які з наведених творів є приказками, а які — прислів'ями. Обґрунтуйте свою думку.

4 Прочитайте виразно прислів'я. Поясніть їхній зміст. Визначте, які теми вони висвітлюють.

1. Ніхто не знає, що його в житті чекає.
2. Життя любить того, хто за нього бореться, а нищить того, хто йому піддається.

3. Живи просто, проживеш років зо сто, а будеш лукавить, так чорт тебе задавить.
4. Без діла слабіє сила.
5. Добрий початок — половина діла.
6. Не одежа красить людину, а добрі діла.
7. Не краса красить, а розум.
8. У дитини заболить пальчик, у матері — серце.
9. Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями.
10. Де дружніші, там і сильніші.
11. У хорошій компанії розуму наберешся, а в поганій і свій загубиш.
12. Нових друзів наживай, старих не забувай.
13. Нема друга — шукай, а знайшов — бережи.
14. Ладом усе можна.
15. Заробив води до хліба.
16. Здоров'я за гроші не купиш.
17. Здоров'я мати — вік біди не знати.
18. Птицю знати по пір'ю, а людину — по мові.
19. Будь господарем своєму слову.
20. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.

5 Складіть таблицю й запишіть приклади прислів'їв та приказок за темами.

Розум	Родина	Дружба	Здоров'я	Мова

6 Укладіть свій тематичний словничок прислів'їв і приказок. Вивчіть напам'ять приказки та прислів'я, які вам найбільше сподобалися.

Шукаємо відповіді разом

7 Об'єднайтеся в групи, виконайте завдання, презентуйте свою роботу однокласникам та однокласницям. Поміркуйте, у яких життєвих ситуаціях прислів'я або приказка допомагають у спілкуванні. Наведіть приклади таких ситуацій.

Виявляємо творчі здібності

8 Вигадайте цікаву історію, заголовком до якої може бути прислів'я або приказка.

- *Діло майстра величає*
- *Хоч гірше, аби інше*
- *Слово — не стріла, а глибше ранить*

Сприймаємо твори інших видів мистецтва

9 Розгляньте ілюстрації до прислів'їв та приказок художника Олександра Кошеля. Яке враження вони справляють? Чим зацікавлюють? Знайдіть на ілюстраціях деталі, пов'язані з нашим сучасним життям. Поміркуйте, чому художник використав ці деталі.

10 Улаштуйте в класі конкурс на кращого знавця народних прислів'їв та приказок.

Ілюстрації до збірки прислів'їв та приказок «Навчання і труд поряд ідуть» (Олександр Кошель, 1989)

Народні загадки

Змалку ми всі активно пізнаємо світ. В ігровій формі освоюємо різні життєві ситуації. Розгадування загадок — теж цікава й корисна гра.

Загадки виникли в прадавні часи, коли ще вірили в духів і магію слова. Люди зазвичай уникали називати духів їхніми справжніми іменами, щоб не накликати ненароком лиха. Добирали натомість описові словесні формулювання, наприклад, *«Той, що живе в лісі»* (Дух лісу). Ці описові означення стали основою перших загадок.

Магічна[1] роль загадок з часом була втрачена, але загадки не забулися. У наш час вони мають переважно виховне та розважально-ігрове призначення. Загадки вчать мислити

[1] *Магічна* — та, що стосується магії (від грец. — *ворожба, чаклунство*).

образно, нестандартно, розвивають допитливість, спостережливість, кмітливість.

Що ж таке загадка? Це розповідний або питальний вислів, що потребує відгадування. Більшість загадок побудовано за принципом перенесення ознак одного предмета на інший на основі їхньої схожості. Щоб знайти відповідь на питання, поставлене в загадці, слід зіставити між собою різні життєві явища та виявити схожість між ними.

Обкладинка збірки загадок «Реве віл на сто гір» (Валентина Мельниченко, 1988)

Наприклад, у загадці *«Один баранець пасе тисячі овець»* образами з господарського життя позначено місяць і зорі. Картина нічного неба, яка постає в нашій уяві, співвідноситься з конкретними життєвими реаліями, представленими в загадці. У часи, коли виникла ця загадка, подібне зіставлення (*місяць* — баранець, *зорі* — вівці) було поширеним, загадку легко відгадували.

Пам'ятаймо, що народні загадки відображають життя й побут певної епохи та середовища. Через це нам не завжди легко знайти відгадку, оскільки деякі слова й поняття в давніх народних загадках уже не настільки актуальні, застаріли або й зовсім вийшли з ужитку.

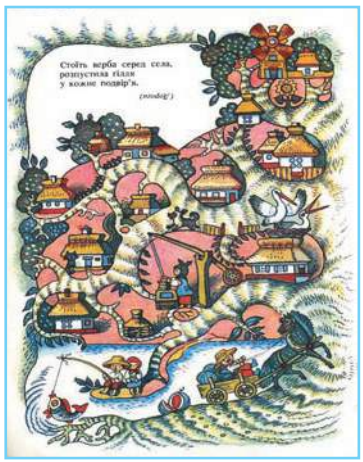

Ілюстрація до загадки зі збірки «Реве віл на сто гір» (Валентина Мельниченко, 1988)

Загадка (від *«гадати» — думати, вгадувати*) — розповідний або питальний афористичний вислів, що передбачає пошук відгадки, розшифрування змісту. У прихованій формі загадки зображують одні явища й предмети через інші на основі їхньої спорідненості, подібності.

Загадки — це самостійні фольклорні твори, однак вони часто входять до складу народних казок із сюжетами про випробування героя. А за виховним змістом та афористичністю деякі загадки близькі до прислів'їв та приказок.

Як уже згадані малі форми фольклору — прислів'я та приказки, — загадки відбивають культуру й духовні інтереси народу, розвиток знань. Тематика цих творів різноманітна: явища природи, рослинний і тваринний світ, людина, її життя, побут і праця — усе це знайшло відображення в загадках.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Що таке *загадка*?
2. Коли й чому виникли загадки?
3. Розкажіть, яку роль виконували загадки в давнину.
4. Як побудовані загадки?
5. Чому складно знайти відгадки на деякі народні загадки?
6. У яких інших фольклорних творах використовують загадки? Наведіть приклади.
7. Чим загадки подібні до прислів'їв та приказок?
8. Поміркуйте, чим відгадування загадок схоже на гру.
9. Що приваблює в загадках сучасних читачів? Поміркуйте, у яких сучасних життєвих ситуаціях можна використовувати загадки.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Загадки про природні явища

1. Прочитайте виразно загадки. Відгадайте їх. Скористайтеся відгадками й перевірте, чи знайшли ви правильну відповідь.

1. Голубий шатер увесь світ накрив.
2. Без рук, без ніг, тільки з рогами, а ходить попід небесами.
3. Вдень у небі гуляє, а ввечері на землю сідає.
4. Що то за гість, що темноту їсть?
5. Не кінь, а біжить, не ліс, а шумить.

6. Що то за гість, що тепло їсть?
7. Білий як пір'їна, холодний як крижина.
8. Довго нема мене — все в'яне, а як прийду — знов оживає.

Відгадки: 1. Небо. 2. Місяць. 3. Сонце. 4. День. 5. Річка. 6. Мороз. 7. Сніг. 8. Дощ.

2 Поміркуйте, що вам допомогло розгадати загадки. До яких загадок було складно знайти відгадку? Чому?

3 Поміркуйте, до яких загадок можна створити картинки-підказки. Які відгадки намалювати важче? Чому?

Ілюстрація до загадки зі збірки «Реве віл на сто гір» (Валентина Мельниченко, 1988)

Загадки про рослинний і тваринний світ

1 Прочитайте загадки про рослини й тварин. Поміркуйте, у який спосіб зашифровано відгадки загадок: через опис (зовнішнього вигляду, властивостей, дій тощо) чи порівняння або протиставлення (з іншим явищем природи, з людською діяльністю, людиною тощо). У яких із наведених творів способи творення загадки поєднуються?

1. На городі молода
Пишні коси розпліта,
У зеленії хустинки
Золоті хова зернинки.
2. Вузлувата і листата,
а доспіє — головата.
3. Сидить дівиця
в темній темниці.
4. Довгий, зелений — добрий солений,
Добрий і сирий — хто він такий?
5. На сонце схоже, до сонця хилиться.

Відгадки: 1. Кукурудза. 2. Капуста. 3. Морква. 4. Огірок. 5. Соняшник.

Ілюстрація до загадки зі збірки «Реве віл на сто гір» (Валентина Мельниченко, 1988)

2 Доповніть таблицю, запишіть приклади.

Способи творення загадок про рослини та тварин			
Опис	Порівняння	Протиставлення	Поєднання різних способів

Загадки про життя

1 Прочитайте виразно загадки про людину, її життя, побут і працю. Які з цих загадок ви вже знали? Яка загадка сподобалася найбільше? Чому? Визначте, яким способом створена кожна загадка (опис, порівняння, протиставлення, поєднання різних способів).

1. П'ять братів родилось разом, а всі не рівні.
2. П'ятеро овець маю і кожній кошару справляю.
3. Під одною шапкою чотири братики стоять.
4. Із зубами, а не кусається.
5. По чому багато ходять, а мало їздять.
6. Серед села стоїть бочка. Хто хоче, той нап'ється.
7. Йде з села, а з місця й кроку не робить.
8. Біле поле, чорне насіння; хто уміє, той і сіє.
9. Язика не має, а науки навчає.

Відгадки: 1. Пальці. 2. Рукавичка. 3. Ніжки стола. 4. Гребінець. 5. Драбина. 6. Колодязь. 7. Дорога. 8. Письмо. 9. Книжка.

Ілюстрація до прислів'я «Не всяк, хто читає, у читанні силу знає» (Олександр Кошель, 1981)

2 ***Гра «Перетворюємо прислів'я та приказки на загадки».*** Чимало народних загадок про людину, її життя схожі на прислів'я або приказки. Наприклад: *Що в морі не тоне, у вогні не горить?* (*Правда.*) Перетворіть подані прислів'я та приказки на загадки у формі запитання.

1. Розум за гроші не купиш.
2. Лінивому все ніколи.
3. Доброму скрізь добре.
4. Правда світліша за сонце.
5. Для миші й кішка страшний звір.
6. Віл тим рогом чешеться, котрим дістане.

3 ***Гра «Загадки навколо нас».*** Об'єднайтеся в команди. Уважно огляньте класну кімнату й визначте, про які предмети можна скласти загадки. Наприклад: *На різних уроках на кожній парті однакові лежать* (*підручники*); *Стоять на дорозі, всім заважають, їх штовхають, а не прибирають* (*двері*). Складіть загадки, загадайте їх однокласникам і однокласницям.

Загадки-головоломки

Прочитайте й відгадайте загадки-головоломки (за потреби зверніться до відгадок). Поміркуйте, чим загадки-головоломки відрізняються від уже відомих вам творів цього жанру про природу, рослинний і тваринний світ.

1. Скільки було: баба, дві матері, дві дочки й онука?
2. На дубі три гілки, на кожній по шість яблук. Скільки всього на дубі яблук?
3. Під яким кущем ховається заєць у дощ?
4. Семеро братів, і в кожного одна сестра. Скільки всіх сестер?
5. Яких каменів немає в морі?

Відгадки: 1. Троє. 2. На дубі яблук не буває. 3. Під мокрим. 4. Одна. 5. Сухих.

УЗАГАЛЬНІМО?

1 Ви ознайомилися з малими формами українського фольклору — прислів'ями, приказками, загадками. Яке враження вони справили? Пригадайте, що таке есе. Прочитайте пам'ятку й поясніть основні правила написання такої письмової роботи.

Пам'ятка

Як написати есе

Есе — це невеликий прозовий твір, у якому автор викладає власні думки та враження з певного приводу.

Для написання есе потрібно:

- обміркувати тему, сформулювати свою думку, визначити головне й другорядне;
- дотримуватися структури тексту (*вступ, основна частина, висновки*);
- у вступі назвати тему, проблему, про яку ви пишете;
- в основній частині викласти свої думки щодо неї, пояснити їх, навести приклади з життя, літератури, кіно тощо;
- у висновках підсумувати свою думку.

2 Прочитайте есе вашої однолітки. Визначте головну думку та структурні елементи наведеного твору.

Золоті зерна народної мудрості

Прислів'я, приказки й загадки — це скарби, які залишили нам пращури.

Книжки цікавіше й веселіше читати, коли в них є прислів'я та приказки. Так само цікаво спілкуватися із кимось, хто їх знає та вживає. А коли розгадаєш якусь складну загадку, то почуваєшся дуже розумною людиною, яка багато зможе зробити в житті.

Тож я вважаю, що нам варто знайомитися із золотими зернами народної мудрості. А також створювати нові загадки, прислів'я та приказки.

3 Поділіться й ви своїми враженнями, міркуваннями щодо прочитаних фольклорних творів у короткому есе «Золоті зерна народної мудрості».

Леонід ГЛІБОВ

(1827—1893)

Леонід Глібов

Леонід Іванович Глібов народився 21 лютого 1827 року на Полтавщині. Змалечку був дуже спостережливим, багато читав, любив спілкування. Від матусі перейняв любов до краси, а від батька — допитливу вдачу.

Найсвітліші враження завжди пов'язував зі своїм дитинством. Не раз розповідав приятелям про батька та його улюблену співочу канарку (за це батько одержав вуличне прізвисько Кенира).

А через багато років син узяв на згадку про батька псевдонім Дідусь Кенир, яким підписував свої твори для дітей.

Робота над цими творами захоплювала його, бо давала змогу хоча б уявно повертатися до світлої й безтурботної пори дитинства.

У львівському дитячому журналі «Дзвінок» Леонід Глібов видав багато казок, віршованих загадок, акровіршів.

Узагалі він був людиною доброю, дуже спокійною, з гарним почуттям гумору.

Розпочавши віршувати ще в шкільні роки, проніс любов до літератури крізь усе життя.

Коли був учителем, свій яскравий творчий талант повною мірою виявляв у викладацькій праці, а доброту своєї вдачі — у ставленні до учнів, за що й заслужив їхні любов та повагу.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

- Щоб перевірити, чи уважно ви прочитали нарис про Леоніда Глібова, пропонуємо дати короткі відповіді (ТАК чи НІ) на запитання.
  - Леонід Іванович Глібов народився на Київщині?
  - Псевдонім Дідусь Кенир письменник обрав на честь батька?
  - Леонід Іванович Глібов працював учителем?
  - Письменник Леонід Глібов створював казки?
  - Віршувати Леонід Глібов почав на схилі літ?
  - Журнал для дітей «Дзвінок», де друкував свої твори Леонід Глібов, видавався в Полтаві?

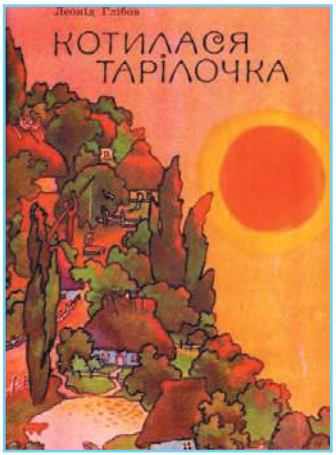

Обкладинка збірки віршів і загадок Л. Глібова «Котилася тарілочка» (Галина Сокиринська, 1984)

Обкладинка збірки віршів і загадок Л. Глібова «Котилася тарілочка» (Галина Сокиринська, 1989)

Віршовані загадки

Леонід Глібов любив народні загадки, багато з них знав напам'ять. Вони приваблювали його тим, що розвивали й залучали до гри, а він, маючи учительський досвід, розумів, наскільки це важливо для юних читачів.

У його власних віршованих загадках є дуже багато від народних творів. Це й простота викладу, і легкий народний гумор, і загальна атмосфера гри та радісне переживання спільного пошуку відповідей на поставлені питання.

Читаючи твори Глібова, ми спілкуємось із великим знавцем та майстром дотепних

народних оповідок, який легко веде свою розповідь, вчасно дає потрібні підказки, а ще вміє зацікавити й розвеселити своїх слухачів.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Котилася тарілочка...

Котилася тарілочка
По крутій горі,
Забавляла любих діток
У моїм дворі,
Нам тієї тарілочки
Чому не любить —
Хорошая, золотая
І як жар горить.
Прийшла баба — сама чорна
І чорний жупан[1], —
Заховала тарілочку
У синій туман.
Постихали співи й жарти
У дворі моїм;
Золотої тарілочки
Жаль стало усім.
Зачинився я у хаті,
У віконці став
І про тую тарілочку
Співати почав:
«Туманочку, туманочку!

Ілюстрація до збірки творів Л. Глібова «Котилася тарілочка» (Галина Сокиринська, 1984)

[1] *Жупан* — старовинний верхній жіночий або чоловічий одяг із цупкої вовняної тканини.

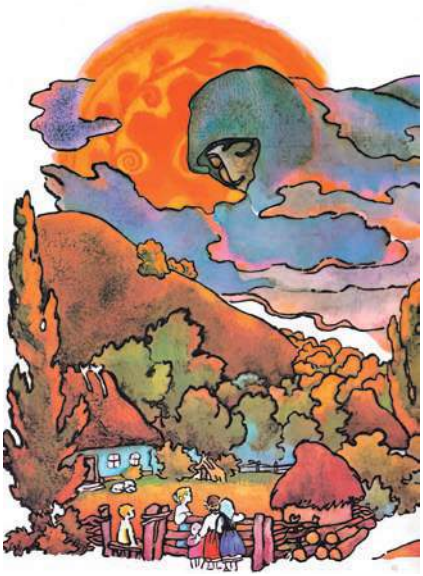

Ілюстрація до загадки Л. Глібова «Котилася тарілочка» (Галина Сокиринська, 1984)

Поклонись зорі,
Покоти нам тарілочку
По нашій горі...»
Де не взявся із-за лісу
Невідомий птах,
Довгохвостий, гостроносий,
На восьми ногах,
Тільки став я приглядаться —
І що, і відкіль,
А він зразу розігнався —
І в вікно сусіль[1]...
Я — на піч та у куточку
Зігнувсь, притаївсь
І, щоб птах той не нагибав[2], —
Ряденцем[3] укрився.

Навіжений[4] птах літає,
Не найде ніде
І тонесенько виводить:
«А де дідок, де?»
Закричав горлатий півень
І прогнав мій страх,
Я зрадів — і не побачив,
Де той дівся птах.

От вам загадка новенька
Ще на інший лад;
Розгадайте, любі дітки,
Дуже буду рад.

---

[1] *Сусі́ль* — розмовний вигук, те саме, що *шасть*.
[2] *Нагі́бати* — знайти.
[3] *Ряденце* — зменшено-пестлива форма слова *рядно* — вид простирадла або покривала з цупкого домотканого полотна з конопляної або лляної пряжі.
[4] *Навіже́ний* — неврівноважений, нестриманий.

Золотую тарілочку
Всі знають давно:
То на небі сонце ясне,
На весь світ одно.
Чорна баба — нічка темна:
Із давніх-давен
Покриває все на світі,
Як погасне день.
Заховався, шуткуючи,
Дідусь-господар,
Щоб не зразу догадались,
Що той птах — комар.

Ілюстрація до загадки Л. Глібова «Котилася тарілочка» (Галина Сокиринська, 1984)

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила на вас віршована загадка Леоніда Глібова «Котилася тарілочка...»? Чи вплинула вона на ваш настрій? Яким чином?
2. Чи всі слова, що ужив автор, вам зрозумілі? Значення яких слів ви з'ясовували? Чим цікаві ці слова? Чи будете вживати їх у мовленні?
3. Про які явища природи йдеться у загадці? У яких образах ці явища природи постають?

Обираємо завдання на свій смак

4. Оберіть і виконайте завдання. Презентуйте свою роботу одноклас-никам та однокласницям.
   - Чим загадки про *сонце* і *ніч* схожі на фольклорні?
   - Чим загадка про комара відрізняється від фольклорних?
   - Що ви можете сказати про оповідача цієї загадки? Яким ви його уявляєте? Чи можна здогадатися за певними деталями в тексті твору про його вік, освіту, ставлення до людей, природи?

Шукаємо відповіді разом

5 Об'єднайтеся в групи, виконайте завдання й презентуйте свою роботу однокласникам та однокласницям.

- Поміркуйте, чи є у загадці рядки, які навіюють радість, острах, сум, веселощі. Свою думку обґрунтуйте.
- Підготуйтеся до виразного читання загадки «ланцюжком» так, щоб зі зміною настрою твору змінювався читець.

«Гоп! Гоп! Діти-молодята!..»

«Гоп! Гоп! Діти-молодята!
І дівчата, і хлоп'ята!
Годі бігать і скакать,
Буду загадку казать:
Як була я молодою,
Грала в хрещика[1] з весною
І між квітками росла,
Зеленіла і цвіла.
Добрі люди доглядали,
Шанували, поливали,
Щоб жила краса моя,
Щоб доладна[2] я була.
Як підкрадеться до мене
Те бадиллячко[3] зелене,
Чи бур'ян, чи лобода, —
Через мене всім біда.
Всіх од мене проганяють,
Через тин перекидають,

---

[1] *Хрещик* — весняна гра, у котрій одна пара гравців ловить іншу, яка після голосового сигналу розбігається, тікаючи від першої пари; танкова гра, під час якої хлопці й дівчата міняються місцями.

[2] *Доладний / доладна* — той або та, який або яка має пропорційні й красиві форми (про гарну зовнішність).

[3] *Бадиллячко* — зменшено-пестлива форма до *бадилля* — стебла й листя трав'янистих і коренеплідних рослин.

Щоб нічого не росло,
Щоб пристріту[1] не було.
Як великою вже стала,
Я сім плахт[2] поначіпляла,

Довгі кісоньки взяла
У віночок заплела.
Куди треба, помандрую,
Скрізь і днюю, і ночую,
Світ увесь я обійшла
І на ярмарку була.
Тільки я сердита зроду:
Хто задивиться на вроду
Чи сунеться цілувать —
Буде сльози проливать.
Діти-квіти, виростайте
І мене ви розгадайте!
Прилетить веселий час —
Поцілую дуже вас».

Діти думали-гадали
І ніяк не розібрали.
В мою хатоньку прийшли,
На печі мене знайшли.
«Ой дідусю, не вгадали, —
Діти разом закричали, —
Годі в просі гріться, спать,
Поможи нам розгадать!
Осьде пряничок чудовий,
Неабиякий — медовий.
Бач — і самі не їмо,

Ілюстрації до загадки Л. Глібова «Гоп! Гоп! Діти-молодята!..» (Ніна Денисова, 1966)

[1] *Пристрі́т* — поширений у багатьох народів забобон про поганий вплив погляду деяких людей або деяких обставин.

[2] *Плахта* — жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ переважно вовняної картатої тканини.

А тобі віддаємо!»
Взяв я пряничок, дивлюся
І облизуюсь, сміюся...
«Не вгадали ви? Ото!
То ж *цибуля*, більш ніхто!»
Здивувались дуже діти:
«Тьху, погана!.. Так верни ти...»
А я пряник гам та гам —
«Вибачайте, не віддам!»

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила на вас ця віршована загадка Леоніда Глібова? Чим зацікавила?
2. Чи всі слова, що ужив автор, вам зрозумілі? Значення яких слів ви з'ясовували? Чи зацікавили вас ці слова?
3. Пригадайте народні загадки про цибулю. Які характерні особливості зовнішнього вигляду цибулі змальовує народна загадка? А на які властивості цього овочу вказують народні загадки?
4. Як ви сприйняли фінал віршованої загадки Леоніда Глібова? Чому, на вашу думку, дідусь не віддав пряника дітям? Чи правильно він учинив?

Бачить — не бачить...

Бачить — не бачить,
Чути — не чує,
Мовчки говорить,
Добре мудрує.
Кривду соромить,
Правди навчає,

Часом жартує,
Смішки справляє, —
Люба розмова;

Ілюстрація до загадки Л. Глібова «Бачить — не бачить...» (Галина Сокиринська, 1984)

Дай, боже, діти,
З нею довіку
Знатися-дружити.

Хто ж то такая
В світі щаслива,
Мудра, правдива
І жартовлива?
Як не вгадали,
Стану в пригоді,
Річ коротенька:
Книжка, та й годі.

Ілюстрації до збірки акровіршів Л. Глібова «Що за птиця?» (Ольга Артюшенко, 1973)

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила на вас віршована загадка Леоніда Глібова «Бачить — не бачить...»? Чим зацікавила?
2. Пригадайте народні загадки про книжки. Поміркуйте, як письменник використав досвід народної загадки.
3. Яким ви уявляєте оповідача цієї загадки? Свою думку обґрунтуйте.
4. Прочитайте виразно загадку. Який настрій ви хотіли б передати у своєму виразному читанні: веселий, журливий, мрійливий, задумливий тощо?

Загадки-акровірші

Деякі загадки Леоніда Глібова мають незвичну форму. У чому ж полягає їхня незвичність? Відповісти на це питання дуже легко, достатньо лише прочитати перші літери кожного рядка згори вниз.

Такі поезії називають **акровіршами**. Вони використовують спеціальний графічний прийом, завдяки якому

увиразнюється важливе для автора слово. Одні автори так підписують свій твір — зазначають власне ім'я, інші — подають ім'я того, кому поезію присвячено. А ось у загадках Леоніда Глібова в такий оригінальний спосіб «закодовано» відгадку.

Акровірш — поетичний твір, у якому початкові літери кожного рядка, якщо читати їх згори вниз, утворюють слово або фразу.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Хто вона?

Лиха зима сховається,
А сонечко прогляне,
Сніжок води злякається,
Тихенько тануть стане, —
І здалеку бистресенько
Вона до нас прибуде,
Кому-кому любесенько,
А дітям більше буде.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила на вас ця віршована загадка Леоніда Глібова? Чим зацікавила?
2. Чому цю загадку називають акровіршем? Що таке акровірш?
3. Яку картину природи змальовує поет на початку вірша? Які прикмети весни він відзначив?
4. Прочитайте наступну частину вірша. Про кого в ній ідеться? Чи змінюється загальний настрій вірша? Обґрунтуйте свою думку.

Обрядове фігурне печиво для народної забави «Закликання весни»

5 Як ви зрозуміли останні слова цього акровірша? Поміркуйте, чому поет певен, що повернення ластівок із вирію найбільше радості принесе дітям.

6 Пригадайте, що ви знаєте з початкової школи про народний звичай закликати весну. Яка була роль дітей у цьому дійстві?

7 Поет назвав свій акровірш «Хто вона?». Якби цієї назви не було, який із запропонованих варіантів назви ви обрали б? Можливо, запропонуєте свій? Обґрунтуйте свій вибір.

«Ластівка» «Весна» «Закликання весни» «В очікуванні весни»

Хто доня?

Мати доні молодій
Огородик наділила.
Розкошує доня мила,
Каже неньці — тісно їй:
«**В** земляній сиджу коморі,
А коса моя надворі».
Хочу цей раз штуку втнуть:
Не скажу, як доню звуть;
Ви ж до загадки верніться,
З краю пильно придивіться.

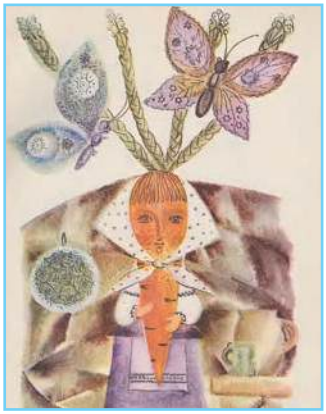

Ілюстрація до акровірша Л. Глібова «Хто доня?» (Ольга Артюшенко, 1973)

Розмірковуємо над текстом твору

1 Яке враження справила на вас ця віршована загадка Леоніда Глібова? Чим зацікавила?

2 Чому загадку «Хто доня?» називають акровіршем?

3 Яку народну загадку використав Леонід Глібов у своєму акровірші?

4 Прочитайте виразно акровірш «Хто доня?». Який настрій ви хотіли б передати?

Сприймаємо твори інших видів мистецтва

5 Розгляньте уважно ілюстрації до творів Леоніда Глібова. Які з них сподобалися вам найбільше? Чому?

6 Які ілюстрації до творів поета створили б ви? Опишіть їх або намалюйте.

7 Який із прочитаних творів Леоніда Глібова сподобався вам найбільше? Чому?

Обираємо завдання на свій смак

8 Оберіть і виконайте завдання.

- Підготуйте цікаву розповідь про прочитані твори Леоніда Глібова. Запишіть її на телефон, поділіться з друзями або виголосіть у класі.
- Намалюйте ілюстрації до загадок Леоніда Глібова, улаштуйте виставку робіт у класі.
- Якщо ви об'єднаєте свої зусилля, підготувавши завдання, то можете влаштувати в класі «Свято Дідуся Кенира»!

ВІРТУАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

В електронному додатку до підручника ви можете ознайомитися з віршованими загадками сучасного українського письменника Анатолія Качана «Квітка Сонця», «Світов@ павутин@». Скористайтеся цією можливістю. Порівняйте їх із творами Леоніда Глібова. Поміркуйте, чи змінилася віршована загадка за півтора століття, що відділяють твори Дідуся Кенира й сучасних письменників.

УЗАГАЛЬНІМО?

Щоб перевірити, як ви засвоїли тему «Малі жанри фольклору та літератури», пройдіть тест в електронному додатку до підручника.

Народні та літературні казки

Народні казки

Чому нас так приваблюють казки? І чому не лише діти, а й навіть дорослі зберігають у своїх серцях віру в казку? Чи не тому, що саме в казках збуваються заповітні мрії, а добро в них завжди перемагає?

Казка — народний оповідний твір про вигадані події, що утверджує перемогу добра над злом.

Насправді ми вже дуже багато знаємо про казки. Тож варто лише уточнити й упорядкувати наші знання.

Якими бувають казки?

Казки зазвичай поділяють на три великі групи: **про тварин, героїко-фантастичні** та **соціально-побутові.**

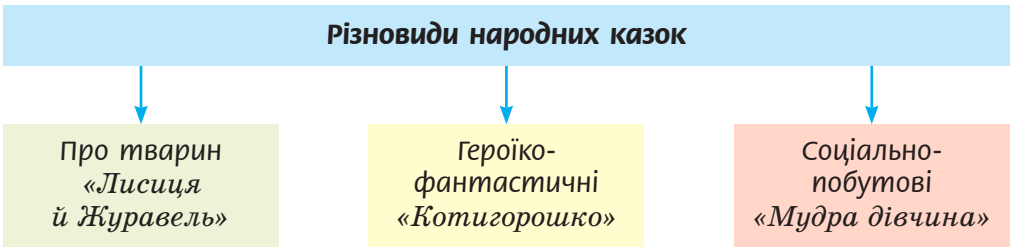

У **казках про тварин** дійові особи — хоч і не люди, але поводяться так само, як люди: обирають владу, змагаються й воюють між собою, спілкуються, ходять одне до одного на гостини.

У героїко-фантастичних казках основну увагу зосереджено на подвигах героя. А ще він має помічників, які

допомагають йому в пошуках чарівних предметів. Казковому героєві протистоять так само казкові сили зла: багатоголовий змій, підступний чарівник, дуже хижий Песиголовець.

Соціально-побутові казки майже без фантастики. Вони розкривають уявлення нашого народу про щастя, долю, справедливість, бідність і багатство.

Шукаємо відповіді разом

Об'єднайтеся в групи й пригадайте, які казки ви знаєте. Спробуйте визначити, до якого виду казок вони належать. Обґрунтуйте свою думку. Складіть у зошиті схему й доповніть її власними прикладами.

Спільні риси казок

У казках завжди перемагає добро, а отже, всі вони мають щасливу розв'язку. Розповідають казки тільки про вигадані події, що відбуваються в невизначеному минулому (*«колись давно се діялось...»*).

Побудовано казку просто: вона має зачин, виклад подій та завершення, або кінцівку. Наприклад, *«Жили собі дід та баба...»* — типовий для казок зачин. Так само усталеними є кінцівки казок: *«Ось вам казка, а мені бубликів в'язка»*, *«І стали вони жить-поживать, добра наживать»*, *«Тепер живуть добре»*.

Будова казки

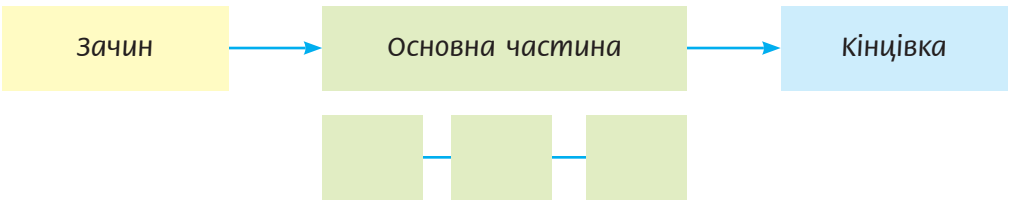

Триразовий повтор

Чарівна казка про людину і світ («Яйце-райце»)

Героїко-фантастичні казки ще називають чарівними. У них багато загадкового, фантастичного: чарівні істоти й предмети, перетворення, дивовижні ситуації й події.

Саме до чарівних належить казка **«Яйце-райце»**, у якій захопливі пригоди поєднано з яскравим фантастичним світом народної уяви. Чудернацька й водночас жорстока війна звірів і птахів, а ще добрий учинок стрільця й чарівне яйце-райце як нагорода за нього, необдумана обіцянка та розплата, нарешті, неймовірні пригоди парубка і його порятунок та щасливий шлюб.

Усі ці яскраві епізоди по-справжньому захоплюють нас, сучасних слухачів і читачів, у цій давній чарівній казці. Вона й сьогодні закликає нас робити добро, навчає завжди шукати вихід, не здаватись навіть у безнадійній ситуації.

Ознакою цієї казки є **гіпербола** — навмисне перебільшення рис героїв твору для посилення художнього впливу на слухачів і читачів. Воно й не дивно, адже казка чарівна й окремі дійові особи в ній просто повинні мати незвичайні вміння та властивості. Наприклад, такими вміннями наділено дівчину-змію: вона ж бо змогла за одну ніч засіяти поле, зібрати врожай, а на ранок — спекти паляницю.

У казці «Яйце-райце» відображено риси народного світогляду,

Обкладинка книжки «Яйце-райце» (Валентина Мельниченко, 1986)

моральні уявлення українців, окремі звичаї та обряди. Нам, наприклад, зрозуміло, що виникла ця казка у хліборобському середовищі, адже в ній є згадки про вирощування пшениці та випікання хліба, а з чарівного яйця-райця з'являється не що інше, як свійська худоба, яка й робить чоловіка заможним господарем.

Гіпербола — перебільшення якостей людини, явища, предмета для надання художньому твору більшої виразності; здатність людей за допомогою уяви змінювати дійсність, створювати нові самостійні художні образи.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Яйце-райце

Казка

(*Скорочено*[1])

Колись була птиця-жайворонок царем, а царицею — миша, і мали вони своє поле. Посіяли на тім полі пшеницю. Як уродила їм та пшениця — давай вони зерном ділитися. От одне зерно зайве було. Миша каже:

— Нехай мені буде!

А жайворонок каже:

— Нехай мені!

Думають вони: що тут робити? Пішли б позиватися, та немає старших за них: немає до кого йти позиватися. Потім миша каже:

— Ну, я лучче його перекушу.

Цар на це діло згодився. Миша тільки взяла зерно в зуби та в нору й побігла. Тут цар-жайворонок збирає всіх

[1] Повний текст твору ви зможете знайти в електронному додатку до підручника.

птахів, щоб звоювати царицю мишу, а цариця скликає всіх звірів — і почали війну.

[День билися, але ніхто не переміг. Тоді цариця веліла комашні за одну ніч повідкушувати птахам пір'я біля крил. Уранці птахи не змогли злетіти й попадали на землю. Так миша-цариця перемогла царя-жайворонка.]

А орел бачить, що то лихо, сидить на дереві й не злітає. Коли тут іде стрілець, бачить, що орел сидить на дереві, як націлиться на нього. А той орел так просить його:

— Не бий мене, голубчику, я тобі у великій пригоді стану!

Стрілець удруге націлився, він ще його просить:

— Візьми лучче мене та вигодуй, то побачиш, у якій я тобі пригоді стану!

Стрілець ще намірився стріляти, утретє. Орел знов його почав просити:

— Ей, голубчику-братіку! Не бий мене та візьми до себе — я тобі у великій пригоді стану!

Стрілець повірив йому: поліз, та зняв з дерева, та й несе його додому. А він йому каже:

— Принеси мене до своєї хати та годуй мене м'ясом доти, поки в мене крила повідростають.

А в того чоловіка було дві корови, а третій бугай. Він зараз і зарізав йому одну корову. Орел ту корову за рік із'їв та й каже тому чоловікові:

— Пусти мене, я політаю, побачу, чи вже відросли крила. Той чоловік і випустив його з хати. Орел літав, літав, та й прилетів опівдні назад до того чоловіка, каже йому:

— Ще в мене мала сила — заріж іще одну ялівку!

[Зарізав чоловік другу корову. Орел із'їв її за рік. Знову випробував свої сили, але їх було ще замало. Велів орел зарізати й бугая. Шкода було чоловікові, але зарізав. Орел за рік з'їв бугая і полетів.]

Коли це прилітає та й каже йому:

— Ну, спасибі тобі, чоловіче: вигодував мене, а тепер сідай на мене.

Той чоловік питається:

— Що з того буде?

А він йому каже:

— Сідай!

Той і сів.

Орел його поніс аж у хмару, а потім і пустив його додолу. Той чоловік летить додолу, коли це орел не дав йому долетіти до землі, підхопив його та й каже:

— А що, як тобі здавалось?

А він каже:

— Так, наче я вже неживий був.

Ілюстрація до казки «Яйце-райце» (Валентина Мельниченко, 1986)

Тоді орел йому каже:

— Отак саме й мені було, як ти на мене націлявся.

Потім каже:

— Сідай знов!

Тому чоловікові й не хотілося сідати на орла — ну, нема що робити, таки сів. Орел знов його як поніс, та аж у саму хмару, а звідтіль скинув його з себе — та підхопив його так, може, як на два сажні від землі, та й питається його:

— А що, як тобі здавалось?

Він йому каже:

— Так зовсім, наче вже кістки мої розсипались.

Тоді орел йому каже:

— Так само й мені було, як ти вдруге націлявсь. Ну, ще сідай.

Той сів.

Орел як понесе його аж за хмару, та звідтіль і пустив його додолу, та підхопив уже аж коло самої землі, та тоді питається його:

— Як тобі здавалось, як ти летів на землю?

Він йому каже:

— Так, наче мене зовсім не було вже на світі.

Тоді орел йому каже:

— Отак же й мені було, як ти втретє націлявсь.

А потім каже:

— Ну, тепер уже ніхто нікому не винний: ні ти мені, ні я тобі. А тепер сідай на мене, та полетимо до моєї господи.

Ото летять та й летять, прилітають до його дядька. А він йому каже:

— Іди ж у хату, та як будуть питатися тебе: чи не бачив нашого небожа, то ти скажеш: як дасте яйце-райце, то й на вічі приведу.

Він приходить у хату, коли це йому кажуть:

— Чи по волі, чи по неволі?

А він їм каже:

— Добрий козак усе по волі ходить.

Вони його питаються:

— Чи не чув ти там за нашого небожа? Бо вже третє літо, як пішов на війну, — та ні чутки, ні звістки.

А він їм каже:

— Як дасте яйце-райце, то й на вічі приведу.

Вони йому кажуть:

— Лучче нам його ніколи не бачити, як віддати тобі яйце-райце.

Тоді він виходить із хати та й каже орлові:

— Казали так: лучче нам його ніколи не бачити, як тобі віддати яйце-райце.

Орел йому каже:

— Летімо далі!

Летять та й летять, та й прилітають до орлова брата, та й тут чоловік те саме говорив, що в його дядька, — таки й тут не получив яйце-райце.

Прилітають до його батька, а орел йому каже:

— Іди в хату, та як будуть питатися за мене, то скажеш, що бачив й на вічі приведу.

Увіходить чоловік у хату, а вони йому кажуть:

— Чи по волі, чи по неволі?

Ілюстрація до казки «Яйце-райце» (Катерина Штанко, 2005)

Він їм:

— Добрий козак усе по волі ходить.

Вони його стали питатися:

— Чи не бачив нашого сина? Бо вже як немає — четверте літо: десь пішов на війну, та, мабуть, убили його там.

А він їм каже:

— Я бачив, але як дасте яйце-райце, то я й на очі приведу.

Батько орлів каже йому:

— Нащо ж воно тобі? Лучче ми тобі дамо багато грошей.

Він каже:

— Я не хочу грошей, мені дайте яйце-райце!

— Піди ж приводь, зараз тобі дамо!

Він уводить орла в хату. Тоді його батьки так зраділи, що дали яйце-райце і сказали:

— Тільки не розбивай ніде на дорозі, а як прийдеш додому, то погороди загороди великі, а тоді його і розіб'єш.

Він іде та йде, та так схотілось пити йому... Коли це найшов криничку. Тільки що став пити воду, та якось об

цебрину й розбив те яйце-райце. Як узяв скот вернути з того яйця!.. Верне та верне. Гониться він за тим скотом, то що з того боку піджене, на другий розійдеться... Кричить бідолаха — нічого сам не зробить! Коли це іде до нього змія й каже йому:

— Що ти мені даси, чоловіче, як я тобі скот цей вжену в те яйце?

А він їй каже:

— А що тобі дати?

Вона йому каже:

— Даси те, що без тебе стало дома?

А він каже:

— Дам!

Ілюстрація до казки «Яйце-райце» (Валентина Мельниченко, 1986)

Ото вона йому гарненько загнала той скот у яйце, залипила славно яйце і дала йому до рук.

Він повертається додому, аж там без нього син народився. Ударив він об поли руками:

— Це ж я тебе, сину, віддав змії!

Ну, ото журяться вони з жінкою, а далі кажуть:

— Нема що робити, журбою не поможеш! Якось треба жити.

Погородив він загороди великі, розбив те яйце, випустив скот і забагатів.

Живуть вони, аж поки син підріс. От син і каже.

— Це ви мене, тату, віддали змії. Ну, дарма, якось буде!

От він зараз і пішов до змії.

Приходить до неї, а вона йому каже:

— Зроби мені троє діл та й підеш собі додому, а як не зробиш, то я тебе з'їм!

А коло її хати був великий луг — скільки оком глянути!

Так вона йому каже:

— Щоб ти за одну ніч отой луг викорчував, і щоб там ізорав, і пшениці насіяв, ізжав її, в скирти поклав і щоб в ту ніч з тієї самої пшениці мені паляницю спік: поки я встану, щоб вона на столі лежала.

Він іде до ставка та й зажурився. А там близько був мурований стовп, і в тім стовпі була зміїна дочка замурована. Він приходить сюди та й плаче. А дочка його питається:

— Чого ти плачеш? <...>

Він їй і розказав. Вона йому каже:

— Як візьмеш мене за жінку, то я тобі все зроблю так, як змія казала.

Ілюстрація до казки «Яйце-райце» (Нінель Єрмак, 1960)

Він каже:

— Добре!

Вона йому каже:

— Лягай же тепер спати, а завтра рано щоб устав та понесеш змії паляницю.

От пішла дочка змії до того лугу та як свисне: той луг тріщить, лущить — на тім місці ореться, пшениця сіється... — до світу спекла паляницю, дала йому. Він приніс до змії в хату і поклав на столі.

[Змія загадала парубкові друге завдання: гору розкопати, щоб туди Дніпро йшов, а коло Дніпра побудувати комори, щоб байдаки туди приставали, і всю пшеницю продати на байдаки. Дочка змії допомогла парубкові й цього разу.]

Змія встає та й дивиться, що все так ізроблено, як вона йому загадала.

Тоді загадує йому втретє:

— Щоб ти цю ніч уловив золотого зайця і раненько щоб приніс мені в хату.

Він ізнов іде до того стовпа та й плаче. Та дівка питається його:

— Що вона загадала?

Він каже:

— Оце вже не жарти: хто його знає, як того золотого зайця зловити.

Вона каже йому:

— Одначе ходім до тієї скелі. Стань над норою, ти будеш ловити, а я буду гонити з нори, і гляди ж: що тільки буде виходити з нори — бери його: то золотий заєць!

Ото вона пішла та й жене. Коли це вилазить з нори гадюка та й сичить. Він її і пустив. Дівчина виходить із нори та й питається його:

— А що, нічого не вилазило?

А він каже:

— Ба, ні: лізла гадюка, а я побоявся її, щоб не вкусила, та й пустив.

А вона йому каже:

— А щоб тебе! Ото і є заєць! Ну, гляди ж, я ще раз піду; та як буде хто виходити й казатиме, що тут немає золотого зайця, то ти не вір, а хапай його!

Полізла та й жене. Коли виходить така стара баба та й питається того парубка:

— Чого ти, сину, тут шукаєш?

А він їй каже:

— Золотого зайця.

Вона йому каже:

— Де тут він узявся: тут його нема!

Ілюстрація до казки «Яйце-райце» (Катерина Штанко, 2005)

Сказала це та й пішла від нього. Коли це виходить та дівка та й питається його:

— А що, нема зайця? І ніщо з нори не виходило?

Він каже:

— Ба, ні: виходила баба стара та спиталась мене, чого я тут шукаю, а я сказав, що золотого зайця. А вона каже: тут його немає, то я її й пустив.

Тоді вона каже:

— Чом ти не держав: ото ж заєць! Ну, тепер більше ніде його не піймаєш, хіба я перекинуся зайцем, а ти мене принесеш і покладеш на стільці, тільки не віддавай змії до рук, бо як віддаси, то вона пізнає та розірве і тебе і мене.

От вона так і зробила: перекинулась золотим зайцем, він узяв приніс того зайця, поклав його на стільці та й каже змії:

— Нате ж вам зайця, а я піду вже від вас.

Вона каже:

— Добре, йди!

Він пішов.

А змія тільки з хати, а заєць знову перекинувся дівчиною та за парубком. Почали вони вдвох утікати. Біжать та й біжать. Коли це змія побачила, що то не заєць був, а її дочка, — давай доганяти, щоб її розірвати. Та сама не побігла змія, а послала свого чоловіка. Змій біжить за ними: коли вони чують — аж стугонить земля... Тоді дівка каже:

— Оце вже за нами біжить! Я перекинусь пшеницею, а ти дідом, та будеш стерегти мене. Та як буде питаться тебе, чи не бачив парубка й дівки, чи не йшли сюди, то ти скажеш, що тоді, як ця пшениця сіялась.

Коли це змій летить та й питається того діда:

— Чи не бачив тут — не йшли парубок з дівкою?

А він каже:

— Ба, йшли.

Той питається:

— Давно ж вони йшли?

Дід:

— Тоді, як оця пшениця сіялась.

Змій каже:

— Цю пшеницю вже пора косить, а їх учора не стало.

Та й вернувся назад. Зміїна дочка зробилась ізнов людиною, а той дід — парубком, та давай утікати.

Прилітає змій додому. Змія йому каже:

— Чом ти того діда й ту пшеницю не розірвав? То вони самі! Біжи вдруге за ними, та щоб доконче розірвав!

Летить змій. Коли ті чують, що летить ізнов, аж земля реве, так дівка каже:

— Ей, летить ізнов! Зроблюся я монастирем, таким старим, от-от розвалиться, а ти — ченцем; та як буде він тебе питатися, чи не бачив таких-то — скажеш: «Бачив тоді, як оцей монастир будувався».

Коли це летить змій та й питає того ченця:

— Чи не бачив — не йшли тут парубок і дівка?

А він каже:

— Я бачив тоді, як оцей монастир роблено.

А змій каже йому:

— Їх учора не стало, а цей монастир уже годів сто, як роблено.

Сказав це та й вернувся назад.

Повертається додому та й розказує змії:

— Бачив одного ченця, коло монастиря ходив; як я його питався, то він сказав, що бігли тоді, як оцей монастир роблено, але тому монастиреві уже років сто, а їх учора не стало.

Тоді вона йому каже:

— Чому ти не роздер того ченця і монастиря не розвалив, то ж вони! Тепер я сама побіжу!

Побігла.

Ото біжить... Коли ті чують — аж земля реве і гаряча. Дівчина тоді каже йому:

— Ей, отепер ми пропащі: уже сама біжить! Ну, я тебе зроблю річкою, а сама зроблюсь рибою-окунем.

Зробила. Прибігла змія та й каже до тієї річки:

— А що, втекли?

Перекинулась зараз щукою, ну ж бо гонитися за тією рибою: що хоче вхопити, то окунь повернеться своїм пір'ям гострим до неї, то вона не візьме його. Гонилась, гонилась — так-таки не вловила та надумала всю воду з річки випити. Почала пити: пила-пила, напилась багато та й луснула.

Ото тоді та дівка, що була рибою, каже тому парубкові, що був річкою:

Ілюстрація до казки «Яйце-райце» (Катерина Штанко, 2005)

— Тепер ми вже не біймось! Ходімо до твоєї господи; то ти підеш у хату, та гляди: усіх поцілуєш, тільки дядькової дитини не цілуй, бо як поцілуєш ту дитину, то забудеш за мене. А я пока наймусь у цім селі в кого-небудь.

Ото він прийшов у хату, з усіма поздоровкався та й думає собі: «Як же мені не поздоровкаться з дядьковою дитиною? Таж вони подумають щось погане про мене». Поцілував і дитину дядькову. Як поцілував, так і забув за ту дівку.

Ото побув півроку та задумав жениться. Йому нарадили одну гарну дівку, щоб він її брав; він за ту й забув, що його врятувала від змії, з іншою заручився. От перед весіллям, увечері, кличуть на шишки молодиць. Прикликали і ту дівку, що він з нею втікав, — хоч її й ніхто не знав, що воно за дівка. Почали бгати шишки; та дівка

зліпила з тіста голуба й голубку та й пустила додолу, а вони стали живі. Голубка й почала говорити до голуба:

— А ти забувсь, як я за тебе луг викорчовувала й там пшеницю сіяла, а з тієї пшениці паляницю спекла, щоб ти до змії відніс?

А голуб каже:

— Забув, забув!

Потім знов голубка каже:

— А ти забувсь, як я за тебе гору розкопувала і туди Дніпро пустила, щоб байдаки ходили до комор і щоб пшеницю ти продавав на байдаки?

А він каже:

— Забув, забув!

Потім знов голубка каже:

— А ти забув, як ми ходили вдвох за золотим зайцем? Ти й мене забув?

А голуб каже:

— Забув, забув!

Тоді парубок згадав за ту дівку, — за цю-таки саму, що голуби поробила, та ту перепросив, а з цією оженився. І тепер живе добре.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила казка? Чим зацікавила? Хто з персонажів сподобався вам найбільше? Чому?
2. Пригадайте, які ознаки мають героїко-фантастичні казки. Назвіть їх. Чи властиві ці ознаки казці «Яйце-райце»? Свою відповідь обґрунтуйте прикладами з тексту твору.
3. Назвіть головних героїв цієї казки. Чи мають вони якісь чарівні, фантастичні риси? Свою відповідь обґрунтуйте.
4. Хто протистоїть цим героям? Хто, на вашу думку, є у казці уособленням зла?
5. Поміркуйте, чому син чоловіка вирішив піти до змії.

6 Що загадувала робити змія? Скільки випробувань чекало на парубка?

7 Хто допомагав парубкові?

8 З яким завданням було впоратися найважче? Чому? Прочитайте виразно цей епізод. Поміркуйте, чому парубок упустив золотого зайця. Як це його характеризує?

9 Що вигадала дівчина, щоб змія відпустила парубка?

10 Як змія здогадалася, що то був не золотий заєць, а її дочка?

Гра «Ми команда»

11 Об'єднайтеся в малі групи-команди, виконайте завдання і презентуйте його однокласникам та однокласницям.

Підготуйте переказ епізодів утечі та переслідування парубка й дівчини. Перекажіть ці епізоди «ланцюжком»: кожен член команди переказує один епізод і передає слово іншому.

Зауважа! У цій грі також не буде переможця, але виграють усі, якщо працюватимете злагоджено, творчо, із задоволенням!

Обираємо завдання на свій смак

12 Оберіть запитання, обміркуйте й дайте обґрунтовану відповідь.

- Чому казка має назву «Яйце-райце»? Якого значення набуває цей образ?
- Які риси людини уособлюють чоловік та його син? Чого в них можна навчитися?
- Якою постає в казці дочка змії? Які риси вона уособлює?

Подискутуймо?

13 Чого навчає казка «Яйце-райце»?

Іван ФРАНКО

(1856—1916)

Іван Франко

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 року в селі Нагуєвичах на Львівщині. Батько передав йому життєвий оптимізм і працелюбність, а мама змалечку заохотила до навчання.

Хлопчина полюбив книжки, багато читав, та й шкільна наука давалась йому напрочуд легко, приносила задоволення. До того ж мав дуже гарну пам'ять — міг майже дослівно переказати будь-який шкільний урок.

Гімназія, а потім університет прищепили Франкові любов до освіти. Він самотужки опанував чотирнадцять іноземних мов, свої статті писав не лише українською, а й польською та німецькою мовами. Недарма за гострий розум та неймовірну ерудицію його називали *«академією в одній особі»*.

Іван Франко написав свої перші твори ще в гімназії. А згодом багато й наполегливо працював, удосконалював художню майстерність. Залишив величезну творчу спадщину: вірші, поеми, оповідання, повісті, романи, п'єси.

Юним читачам і читачкам Іван Франко адресував свої казки. Його дуже захопила праця над ними, адже й сам мав трьох синів і доньку. Узявся за роботу й незабаром подав до журналу «Дзвінок» серію казок, а потому ще й видав їх окремою книжкою «Коли ще звірі говорили».

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Де народився Іван Франка?
2. Що допомагало Іванові Франкові добре навчатися?
3. Яку назву має збірка казок Івана Франка?

Що ж таке літературна казка?

Героями своїх творів Франко зробив звірів — як у народних казках про тварин. І ще багато чого запозичив із народного джерела. Недарма автор писав у передмові до книжки, що його казки — то *«старе народне добро»*.

Ілюстрація до казки «Фарбований лис» (Сергій Артюшенко, 1980)

Народне добро, але вже в авторській обробці — у вигляді літературної казки! Письменник зберіг найкращі риси народних казок, бо добре знав, наскільки ці твори полюбилися читачам і читачкам. Однак під час роботи він творчо переосмислював фольклорний досвід: вносив зміни — увиразнював ті життєві проблеми, що непокоїли його, пропонував читачам власні погляди на людину й суспільство.

Літературні казки бувають дуже різні. А спільне в них те, що, на відміну від народних, вони виражають індивідуальне авторське розуміння життя. Ще в них можуть діяти як народні, так і цілком вигадані автором герої. І щаслива розв'язка в літературних казках не є обов'язковою.

Літературна казка — це авторський художній твір, який розповідає про неймовірні пригоди героїв та поєднує реальність і вигадку.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Чи можемо ми назвати конкретного автора фольклорної казки? Чому?
2. У якій формі виникає, створюється фольклорна казка — усній чи письмовій?
3. У якій формі виникає, створюється літературна казка?
4. Скільки варіантів має літературна казка?
5. Яку спільну рису мають усі літературні казки?

«Фарбований Лис»

Усталені порівняння на кшталт *«дужий, як ведмідь»*, *«швидкий, як олень»*, *«хитрий, як лисиця»* давно стали звичними. Так ми позначаємо носіїв певних людських рис. Ось і казковий Лис Микита втілює в собі таку рису, як хитрість.

Уява переносить нас до умовного казкового часу, *«коли ще звірі говорили»*. І вони не лише говорять, а й часто поводяться саме як люди. Їхнє лісове царство дуже нагадує людське суспільство, у якому через довірливість громадян влада потрапляє до рук хитрих авантюристів.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Фарбований Лис

Казка

Жив собі в однім лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий. Кілька разів гонили його стрільці, травили його псами, заставляли на нього заліза[1] або підкидали йому затруєного м'яса, нічим не могли йому доїхати кінця. Лис Микита кпив[2] собі з них, оминав усякі небезпеки, ще й інших своїх товаришів остерігав. А вже як вибрався на лови — чи то до курника, чи до комори, то не було смілішого, вигадливішого та спритнішого злодія над нього. Дійшло до того, що він не раз у білий день вибирався на полювання і ніколи не вертав з порожніми руками.

Се незвичайне щастя і та його хитрість зробили його страшенно гордим. Йому здавалося, що нема нічого неможливого для нього.

— Що ви собі думаєте!— величався він перед своїми товаришами.— Досі я ходив по селах, а завтра в білий день піду до міста і просто з торговиці Курку вкраду.

---

[1] *Залізо* — пастка.

[2] *Кпити* — глузувати.

— Ет, іди, не говори дурниць! — уговкували його товариші.

— Що, дурниць! Ану, побачите! — решетився Лис.

— Побачимо або й не побачимо. Там пси купами по вулицях ходять, то вже хіба б ти перекинувся в Блоху, щоб тебе не побачили і не роздерли.

— От же побачите, і в Блоху не перекинуся, і не роздеруть мене! — товк своє Лис і поклав собі міцно зараз завтра, в сам торговий день, побігти до міста і з торговиці вхопити Курку.

Але сим разом бідний Микита таки перечислився. Поміж коноплі та кукурудзи він заліз безпечно аж до передмістя; огородами, перескакуючи плоти та ховаючися між яриною, дістався аж до серед містя. Але тут біда! Треба було хоч на коротку хвильку вискочити на вулицю, збігати на торговицю і вернути назад. А на вулиці і на торговиці крик, шум, гармидер, вози скриплять, колеса туркочуть, коні гримлять копитами, свині квичуть, селяни гойкають — одним словом, клекіт такий, якого наш Микита і в сні не бачив, і в гарячці не чував.

Але що діяти! Наважився, то треба кінчити те, що зачав. <...> Вулицею йшло і їхало людей багато, стояла курява. Лиса мало хто й запримітив, і нікому до нього не було діла. «От Пес так Пес», — думали собі люди. А Микита тому й рад. Знітився, скулився та ровом як не чкурне просто на торговицю, де довгим рядом сиділи жінки, держачи на решетах, у кошах і кобелях[1] на продаж яйця, масло, свіжі гриби, полотно, сім'я, курей, качок і інші такі гарні речі.

Але не встиг він добігти до торговиці, коли йому настрічу біжить Пес, з іншого боку надбігає другий, там видить третього. Псів уже наш Микита не обдурить. Зараз занюхали, хто він, загарчали та й як не кинуться до нього! Господи, яке

[1] *Кобеля* — торба.

страхіття! Наш Микита скрутився, мов муха в окропі: що тут робити? куди дітися? Недовго думаючи, він шмигнув у найближчі створені сіни, а з сіней на подвір'я. Скулився тут і роздивляється, куди б то сховатися, а сам надслухує, чи не біжать пси. Ого! Чути їх! Уже близько! Бачить Лис, що на подвір'ї в куті стоїть якась діжка. От він, недовго думаючи, скік у діжку та й сховався.

Кадр із мультфільму «Фарбований лис» (режисер Олександр Іванов, 1953)

Щастя мав, бо ледве він щез у діжі, коли надбігли пси цілою купою, дзявкаючи, гарчачи, нюхаючи.

— Тут він був! Тут він був! Шукайте його! — кричали передні.

Ціла юрба кинулася по тісненькім подвір'ї, по всіх закутках, порпають, нюхають, дряпають — Лиса ані сліду нема. Кілька разів підходили й до діжі, але негарний запах, який ішов від неї, відгонював їх. Вкінці, не знайшовши нічого, вони побігли далі. Лис Микита був урятований.

Урятований, але як!

У діжі, що так несподівано стала йому в пригоді, було більше як до половини синьої, густо на олії розведеної фарби. Бачите, в тім домі жив маляр, що малював покої, паркани та садові лавки.

[До пізнього вечора просидів Лис Микита у діжці з фарбою. Уже добре стемніло, коли ледь живий Микита добіг до лісу, і то не в тім боці, де була його хата, а геть у протилежнім. Він ускочив у першу-ліпшу порожню нору, розгорнув листя, зарився у ньому з головою і заснув.]

Чи пізно, чи рано встав він на другий день, сього вже в книгах не записано, — досить, що, вставши з твердого сну,

позіхнувши смачно і сплюнувши тричі в той бік, де вчора була йому така немила пригода, він обережненько, лисячим звичаєм, виліз із нори. Глип-глип! Нюх-нюх! Усюди тихо, спокійно, чисто. Заграло серце в лисячих грудях. «Саме добра пора на полювання!» — подумав. Але в тій хвилі зирнув на себе — господи! Аж скрикнув неборачисько. А се що таке? З переляку він кинувся тікати, але ба, сам від себе не втечеш! Зупинився і знов придивляється: та невже се я сам? Невже се моя шерсть, мій хвіст, мої ноги? Ні, не пізнає, не пізнає, та й годі! Якийсь дивний і страшний звір, синій-синій, з препоганим запахом, покритий не то лускою, не то якимись колючими гудзами, не то їжаковими колючками, а хвіст у нього — не хвіст, а щось таке величезне і важке, мов довбня або здоровий ступернак[1], і також колюче.

Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього, обнюхує, пробує обтріпатися — не йде. Пробує обкачатися в траві — не йде! Пробує дряпати з себе ту луску пазурами — болить, але не пускає! Пробує лизати — не йде! Надбіг до калюжі, скочив у воду, щоб обмитися з фарби, — де тобі! Фарба олійна, через ніч у теплі засохла добре, не пускає. Роби що хочеш, небоже Микито!

В тій хвилі де не взявся Вовчик-братик. Він ще вчора був добрий знайомий нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, всього в колючках та гудзах і з таким здоровенним, мов із міді вилитим, хвостом, він аж завив з переляку, а отямившися, як не пішов утікати — ледве хлипає! Подибав у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, Кабана, Оленя — всі його питають, що з ним, чого так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепоче:

— Он там! Он там! Ой, та й страшне ж! Ой! Та й люте ж!

— Та що, що таке? — допитують його свояки.

---

[1] *Ступернак* — товкач.

— Не знаю! Не знаю! Ой, та й страшенне ж!

Що за диво! Зібралося довкола чимало звіра, заспокоюють його, дали води напитися. <...> Бачачи, що з Вовком непорадна[1] година, звірі присудили йти їм усім у той бік, де показував Вовк, і подивитися, що там таке страшне. Підійшли до того місця, де все ще крутився Лис Микита, зиркнули собі ж та й кинулися врозтіч. <...>

Хоч і як тяжко турбувався Лис Микита своєю новою подобою, а все-таки він добре бачив, яке враження зробила та його подоба зразу на Вовка, а отеє тепер і на інших звірів.

«Гей, — подумав собі хитрий Лис, — та се не кепсько, що вони мене так бояться! Так можна добре виграти. Стійте лишень, я вам покажу себе!»

І, піднявши вгору хвіст, надувшися гордо, він пішов у глиб лісу, де знав, що є місце сходин для всеї лісової людності. <...>

Сів і жде. Не минуло й півгодини, як довкола майдану нагромадилося звірів і птахів видимо-невидимо. Всі цікаві знати, що се за поява, і всі бояться її, ніхто не сміє приступити до неї. Стоять здалека, тремтять і тільки чекають хвилі, щоб дати драпака.

Тоді Лис перший заговорив до них ласкаво:

— Любі мої! Не бійтеся мене! Приступіть ближче, я маю вам щось дуже важне сказати.

Ілюстрація до казки «Фарбований лис» (Сергій Артюшенко, 1980)

[1] *Непорадна* — лиха.

Але звірі не підходили, і тільки Ведмідь, ледве-ледве переводячи дух, запитав:

— А ти ж хто такий?

— Приступіть ближче, я вам усе розповім, — лагідно і солодко говорив Лис.

Звірі трохи наблизилися до нього, але зовсім близько не важилися.

— Слухайте, любі мої, — говорив Лис Микита, — і тішіться! Сьогодні рано святий Миколай виліпив мене з небесної глини — придивіться, яка вона блакитна! І, ожививши мене своїм духом, мовив:

«Звіре Остромисле! В звірячім царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій. Ніхто там не певний свойого життя і свойого добра. Іди на землю і будь звірячим царем, заводь лад, суди по правді і не допускай нікому кривдити моїх звірів!»

Почувши се, звірі аж у долоні сплеснули.

— Ой господи! Так се ти маєш бути наш добродій, наш цар?

— Так, дітоньки, — поважно мовив Лис Микита.

Нечувана радість запанувала в звірячім царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та яструби наловили курей, вовки та ведмеді нарізали овець, телят і нанесли цілу купу перед нового царя. Сей узяв часточку собі, а решту по справедливості розділив між усіх голодних.

Знов радість, знов оклики зачудування і подяки. От цар! От добродій! От премудрий Соломон! Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у бога за дверми!

Пішли дні за днями. Лис Микита був добрим царем, справедливим і м'якосердним, тим більше, що тепер не потребував сам ходити на лови, засідати, мордувати. Все готове, зарізане, навіть обскубане і обпатране, приносили йому услужні міністри. Та й справедливість його була така, як

звичайно у звірів: хто був дужчий, той ліпший, а хто слабший, той ніколи не виграв справи. <...>

Так минув рік. Надходили роковини того дня, коли він настав на царство. Звірі надумали святкувати врочисто той день і справити при тій нагоді великий концерт. Зібрався хор з лисів, вовків, ведмедів, уложено чудову кантату, і вечором по великих процесіях, обідах і промовах на честь царя хор виступив і почав співати. Чудо! Ведмеді ревли басом, аж дуби тряслися. Вовки витягали соло, аж око в'януло. Але як молоді лисички в народних строях задзявкотіли тоненькими тенорами, то цар не міг витримати. Його серце було переповнене, його обережність заснула, і він, піднявши морду, як не задзявкає й собі по-лисячому!

Господи! Що стало? Всі співаки відразу затихли. Всім міністрам і слугам царським відразу мов полуда з очей спала. Та се Лис! Простісінький фарбований Лис! Ще й паскудною олійною фарбою фарбований! Тьфу! А ми собі думали, що він не знати хто такий! Ах ти, брехуне! Ах ти, ошуканче!

І, не тямлячи вже ані про його добродійства, ані про його величну мудрість, а люті тільки за те, що так довго давали йому дурити себе, всі кинулися на нещасного Лиса Микиту і розірвали його на шматочки. І від того часу пішла приповідка: коли чоловік повірить фальшивому приятелеві і дасть йому добре одуритися; коли який драбуга отуманить нас, обдере, оббреше і ми робимося хоть дрібку мудрішими по шкоді, то говоримо: «Е, я то давно знав! Я на нім пізнався, як на фарбованім Лисі».

Розмірковуємо над текстом твору

1 Яким постає Лис Микита на початку твору? Знайдіть у тексті казки слова, якими його характеризує автор. Як ви зрозуміли вислів *ніколи не вертав з порожніми руками*?

2 Чому Лис Микита вирішив побігти до міста серед білого дня та ще й в *торговий день*? Як поставилися до цього наміру його товариші?

3 Як люди реагували на появу на вулиці дикої тварини — лиса?

4 Хто став на заваді намірам Микити?

5 Перекажіть, як Лис урятувався від собак.

6 Як повівся Лис Микита, коли вранці побачив свою нову подобу?

7 Що зробив Лис Микита, коли зрозумів, що лісові звірі бояться його?

8 Яке нове ім'я придумав собі хитрий Лис? Ким назвався?

9 Яким царем був Лис Микита? Як він розумів справедливість? Прочитайте виразно цей фрагмент тексту.

10 Перекажіть, як і чому Лис Микита сам себе викрив.

11 Пригадайте, чим літературна казка відрізняється від фольклорної. Які особливості літературної казки ви помітили у казці Івана Франка «Фарбований Лис»?

Шукаємо відповіді разом

12 Об'єднайтеся в групи, висловіть припущення, наведіть аргументи на доказ, презентуйте свою роботу однокласникам та однокласницям.

- Яка головна думка цієї казки?
- Чому і за що звірі так люто помстилися Лисові?
- Чи винні звірі в тому, що Лис ошукав їх?
- Як уникнути ситуацій, у яких опинилися герої казки Івана Франка «Фарбований Лис»?

Леся УКРАЇНКА

(1871—1913)

Леся Українка
(Лариса Іванова, 1996)

Леся Українка — це літературний псевдонім. Належить він поетесі Ларисі Петрівні Косач. Вона народилась 13 лютого 1871 року на Волині. Змалку була стриманою й водночас вольовою, дуже наполегливою. Мама дівчини, відома українська письменниця Олена Пчілка, особисто опікувалась її навчанням. Була переконана, що дитячі книжки лише псують смак *«кисло-солодким сюсюканням»*, тому діти Косачів читали давні міфи, пісні й казки, розповіді про пригоди та подорожі. Під керівництвом матері Леся (так дівчину звали в родинному колі) засвоїла німецьку й французьку мови, а згодом самотужки вивчила польську, англійську та італійську. Найбільше любила музику, грала на фортепіано. Свій перший вірш написала рано — в дев'ятирічному віці. Лесин мистецький талант найповніше розкрився саме в літературі. Вона є авторкою багатьох ліричних творів, поем, драм, оповідань, казок.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Яке справжнє ім'я української письменниці й поетеси Лесі Українки? Де вона народилася?
2. Ким доводилася Лесі Українці відома українська письменниця Олена Пчілка?
3. Коли Леся Українка почала писати вірші?
4. Чи зацікавила вас постать Лесі Українки? Щоб ви хотіли дізнатися про її життя та творчість? У який спосіб ви можете задовольнити свою цікавість?

Персонажі

Читаючи твір, ми сприймаємо авторську розповідь про певні події, учасниками яких є **дійові особи**, або **персонажі** (від латинського слова *persona* — *маска, роль, особа*). Найчастіше це люди, зображені в різних учинках. Персонажами (наприклад, у казці або байці) можуть бути й олюднені явища природи, тварини, рослини, навіть предмети.

Персонаж — дійова особа літературного твору. Виділяють головних, другорядних, епізодичних персонажів.

Образи персонажів розкриваються не лише в дії. Як художник фарбами малює людину на полотні, так і письменник «малює» своїх героїв, але вже за допомогою слів. Портрет у літературі — це опис зовнішності, який дає змогу читачам уявити героя, визначити важливі риси його характеру.

Портрет — зображення зовнішності людини в літературному творі.

Квіти і люди («Лелія»)

У казці Лесі Українки фантастичне поєднується з картинами реального життя, а загадковий світ ельфів-квітів дає змогу недосвідченій дитині краще зрозуміти світ дорослих людей.

Перетворившись на квітку, Павлусь у супроводі цариці ельфів Лелії вирушає в загадкову мандрівку й відкриває для себе те, що раніше ховалося від його допитливих очей. Хлопчина вражений різницею між справжньою та фальшивою красою, а ще він усвідомлює, що непідробна любов до краси завжди сусідить із добротою людського серця.

Лелія

Казка для дітей

У невеличкій кімнаті лежить на ліжку слабий хлопчик. Лежить він, не спить, дивиться, широко розкривши оченята, на вікно, заслонене хустиною: хустина не зовсім заслонила вікно, збоку трохи видко шибку й видко, як палає смужка блакитного світла аж додолу. <...>

— Мамочко, я ще не хочу спати, мені так гаряче... Я не буду спати, краще ти мені казочку розкажи.

— Яку ж тобі, моя дитино, казочку розказати?

— А от ти колись мені розказувала про тих маленьких діточок, що то живуть у квітках, вони звуться ельфи: ти казала, що в кожній квітці живе маленький ельф або ельфа, що вони щоночі виходять з квіток і грають, танцюють, співають. Мамо, а яка найстарша ельфа? Ти ж казала, що у них є цариця. Яка вона?

— Вона, Павлусю, зветься Лелія, бо живе у самій найкращій лелії в світі. В якій квітці ельф живе, то так і зветься, як та квітка.

— Мамочко, голубочко, — почав просити Павлусь, — розкажи мені що-небудь про тих ельфів, я так люблю, як ти про них розказуєш.

— Ні, Павлусю, вже пізно ті казки казати, нехай-но завтра вдень, а то тепер тобі спати пора. <...>

Далі Павлусь почав знову дивитись на ту ясну смужку, що падала з вікна. <...>

Ілюстрація № 1 до твору Лесі Українки «Лелія» (Лариса Іванова, 1991)

І от здалося йому, що смужка та затремтіла, почала темніти, мовби хто заслонив її тінню. Павлусь підвівся трохи, глянув, — коли бачить, аж проти нього стоїть якась постать, немов людська. Він спершу злякався трохи, потім же бачить, що то щось зовсім не страшне, — таке маленьке, немов якась дівчинка малесенька; от він і нічого, перестав боятися. Дивиться на ту дівчинку, а вона така гарнесенька: очиці ясні, кучері довгі, сріблясті, сама в білій прозорій шаті, на голівці малесенька золота коронка, ще й крильцята має хороші та барвисті, як у метелика, так і міняться різними барвами, немов тая веселка. В рученятах у дівчинки довге стебло, квітка білої лелії, і пахне вона на всю хату. Павлусь глянув на дівчинку і зараз якось пізнав, що це цариця Лелія, — а він же так хотів її побачити.

Ілюстрація № 2 до твору Лесі Українки «Лелія» (Лариса Іванова, 1991)

— Ти Лелія? — спитав він у дівчинки.

— Так, я Лелія. Я чула, як ти про мене розпитував, от я й прийшла до тебе. Ти радий?

— Радий, дуже радий! — покликнув Павлусь і простяг до неї обидві руки.

Лелія усміхнулась, та так любо, аж в хаті ясніше стало і місячна смужка порожевіла.

— Може, ти хочеш зо мною куди полетіти? — спитала у Павлуся Лелія.

— Як же я полечу? Хіба в мене є такі крила, як у тебе? — сказав Павлусь. — Я не вмію літати. <...>

— То нічого, — сказала Лелія і знов усміхнулась, потім торкнула Павлуся квіткою своєю, і раптом Павлусь почув, як він сам зробився квіткою, тільки не лелією, а рожевим маком. От Лелія взяла його в ручку, притулила до себе і швиденько вилетіла з хати в садок. <...>

— Ну, Павлусю, куди ж ми полетимо? — спитала Лелія.

— Куди хочеш, — відповів Павлусь, бо він, хоч і зробився квіткою, однак міг словами говорити.

— Понесу ж тебе он у той панський садок, що то на горі: там ростуть мої сестри, молодші лелії, може, вони нам що цікавого розкажуть.

І Лелія знялась угору, швидко-швидко полинула, далі спустилась у панський великий сад. В саду стояв пишний палац, у деяких вікнах в палаці було світло: видно, пани ще не спали. Але в саду не було нікого. Лелія стала просто у квітнику, а там же то лелій білих — сила. Тихо-тихо так стоять і не хитаються.

— Ото сплять, — гукнула на них Лелія, — і не чують, що ми коло них. А вставайте лишень, ви, — і Лелія торкнула їх своєю квіткою.

Раптом всі лелії захитались і заговорили, з кожної квітки виглянуло бліденьке личко ельфика.

— Вибачай, царице-сестрице, — забриніли вони, — якби ти знала, як ми пізно поснули.

— А чого ви пізно засипляєте? Хто ж вам спати не дає? — гнівно Лелія спитала.

— Ох, нам же нема спокою ні вдень, ні вночі. Ох, бідні ми квіти!

— Що вам таке? Чого ви бідкаєтесь?

— Та де ж нам не бідкатись! Удень нас полють, руками займають, листя обривають, а часом і віку збавляють, гострим ножем стинають, несуть нас у велику хату, у панську палату, поставлять у воду, гублять нашу вроду. Ох, сестрице,

скільки нас погинуло, любий світ покинуло... От було недавно свято, — кільки ж нас було потято!

— Бідні, бідні мої сестриці, — мовила журливо Лелія, і в очах слізоньки заблисли. — Що ж, мої любі, за те маєте вигоду: глядять вас, жалують, втішаються вами, поки ви в садочку — життя ваше красне.

— Ой, не красне воно, не красне, — життя наше нещасне. Скільки в садочку стояли, щастя-долі не знали... Темненької ночі ми до сну охочі, головоньки схилимо біленькі, — де візьметься панство вельможне, заможне, паничі й панянки молоденькі. Веселі співи гучні, музиченьки бучні не дають нам спати до півночі... Нащо нам вигода та така догода! Ми зовсім до неї неохочі...

Замовкли бідні лелії і низько посхиляли свої білі головоньки.

Коли се одчинилися в палаці великі скляні двері, і вийшла молода панна, убрана в хорошу білу сукню. Вона сіла на ґанку і якось неохоче дивилася на той садок, залитий місячним сяйвом.

Ілюстрація №3 до твору Лесі Українки «Лелія» (Лариса Іванова, 1991)

— Ах, як голова болить, — мовила вона сама до себе, — навіть по ночах спати не можу! А се все з нудів, я знаю. Де ж таки! Гину тут на безлюдді, в селі. Сиди цілий день, як заклята, нема з ким і слова мовити. Правда, увечері гості приїздять, але то такі гості!.. вони вже мені обридли. Та мені тут все обридло: і сей садок, і сей дім, і квітки. Все у нас таке нецікаве, от хоч би й сі квітки. Хто ж видав, насадити таку силу сих лелій, та ще й білих! Якби хоч лелії

які цікавіші — рожеві чи пасасті, а то... Вже білі лелії можна знайти у кожному міщанському та навіть у хлопському садку. А пахнуть як, аж в голові морочиться, жодної делікатності нема в тих квітках. Піду звідси, а то ще гірше голова розболиться! — І панна пішла знов у палац, причинивши з досадою двері.

Лелії так стало шкода своїх погордованих сестриць.

— Шкода мені вас, дуже шкода, — мовила вона до них, — та що робити, коли я не маю сили перенести вас звідси куди інде. Нічого я вам не пораджу, мої безталанні...

Лелія пройшла стиха біля всіх лелій, журливо дивлячись на них, коло крайнього кущика вона спинилась.

— А де ж моя сестра наймолодша? — спитала, показуючи на порожнє місце скраю.

На відповідь лелії знову забриніли:

— Немає сестриці, немає, — в іншому садочку процвітає. Віддала сестрицю наша панна: випросила дівчина Мар'яна, за щиру свою роботу влітку випросила щонайменшу квітку. Немає сестриці, немає, — в іншому садочку процвітає.

— Треба буде її відвідати, як там вона в іншому садочку мається, — мовила Лелія і хотіла ще про щось розпитати, але Павлусь попросив летіти далі. Сказав, що йому тут невесело, — лелії засмутили своїми розповідями.

— Ну, то полинемо у велике місто, там, може, щось веселіше побачимо.

Лелія знялась високо вгору, і в одну мить Павлусь побачив велике місто, широкі вулиці, блискуче світло, розкішні крамниці, а на вулицях, — що того люду! <...>

Лелія спинилась біля одної дуже великої крамниці, там в освіченому вікні стояло багато квітів. Хороші то були квіти! Яких тільки там не було, — всякі були, які лише є на світі! Були навіть такі, яких ніде не буває... <...>

Павлусь аж руками сплеснув.

— Ох, які ж красні квітки! Я таких ще й не бачив. Куди леліям, що там у саду! Леліє, поговори з ними, нехай вони тобі що-небудь розкажуть,

— Ні, Павлусю, вони нічого не розкажуть, вони не можуть говорити, бо неживі.

Ілюстрація №4 до твору Лесі Українки «Лелія» (Лариса Іванова, 1991)

— Неживі? Як же вони виросли такі гарні, коли неживі? А чому ельфи не сидять в них?

— Ельфи, серденько, не сидять ніколи в таких квітках, бо ці квітки не справжні, вони зроблені, через те не пахнуть і листя мають грубе, шорстке, а ми не любимо таких квітів і сидіти в них не хочемо, хоч би як були майстерно зроблені.

— То вони зроблені? — якось невесело мовив Павлусь, — А хто ж їх робить, з чого, як?

— А от я тобі покажу, коли хочеш, де їх роблять, — і Лелія знялася вгору з Павлусем, аж на четвертий поверх тої ж таки самої кам'яниці. Павлусь глянув, бачить — якась кімната з голими стінами, брудними, серед хати довгий стіл, нічим не накритий, а на столі купа різних шматок, дротів, бавовни, ниток, стоять слоїки з клеєм, в них повстромлювані квачики, в мисочках розпроваджені фарби різні, позолота, і всього того так багато, всюди такий нелад! За столом, на лавках, сидять дівчата, убрані по-міському, але надто вбого, запнуті брудними фартушками; кожна дівчина має ножички і багато маленьких шильців, колодочок, лещаток; перед кожною дівчиною лежить купа отого шмаття та дріб'язку. <...>

Дівчата роблять мовчки, хутко, не одриваючись од роботи. Вони не уважають, що кругом такий бруд і нелад, що одежа, руки в них забруднені фарбою та клеєм, — їм нема часу на то уважати, вони звикли до сеї роботи. <...>

В кінці стола дві дівчини, схилившись над роботою, стиха розмовляють, бо найстарша далеко, не почує.

— Ой серце Катрусю, — говорить одна, вправляючи дріт в зелений листок, — ой, як мені хочеться їсти, — просто аж руки трясуться! Тож то від самісінького ранку нічого не їла! Ой біда, та й годі... <...>

— Правда, що біда, — відповіла друга дівчина, — а от я то вже ніколи не спізнююся на роботу, хіба що вже... Ой мені лишенько, — скрикнула раптом і оглянулась на той куток хати, де була найстарша.

— Що тобі, Катрусю? — запитала товаришка.

— Цить, цить, а то ще почує. Ой лихо, що я наробила, — та я ж миску з фарбою перекинула, скільки шмаття поплямила! Що ж мені тепер буде? Пропала моя плата... Мовчи, серденько, нікому не кажи, може, воно так минеться!

Ілюстрація № 5 до твору Лесі Українки «Лелія» (Лариса Іванова, 1991)

Але найстарша побачила, що там в кінці стола щось негаразд, і вже бігла до дівчат.

— А що тут уже накоїли? Га!.. — гукнула вона, та так грізно та голосно, що Павлусь аж затремтів.

— Ой Леліє, — скрикнув він, — неси мене звідси, я не хочу тут бути. Тут погано, бридко, страшно.

Лелія миттю спустилась на землю.

— Може, хочеш знов на квітки подивитися, на ті, що у вікні виставлені? — спитала вона.

— Ні, ні, не хочу, я зовсім тут не хочу бути, в цьому місті, не треба мені сих бридких квіток, я хочу додому, до мами!

Ілюстрація № 6 до твору Лесі Українки «Лелія» (Лариса Іванова, 1991)

— Ну, добре, додому, то й додому, а от тільки я ще хотіла би полинути до своєї молодшої сестриці, що росте у селянки в садочку, — як то вона там мається!

— Мені, Леліє, вже не хотілось би нікуди летіти, але як вже ти так хочеш... Тільки не будьмо там довго!

— Ні, ми туди ненадовго. <...>

Здається, хутко летіли, однак Павлусь побачив, що вже день займається і світло рожеве ранньої зорі бореться з блакитним світлом місяця. Лелія тихо спускається додолу біля якоїсь маленької, низенької, похилої хатинки. А, се ж хатина знайомої дівчини Мар'яни, — Павлусь зараз пізнав. Се ж його рідне село, а дівчина — їх сусідка. Павлусь не раз у неї бував. Он і грядочка з квітками — така малесенька, а чого там тільки нема — і чорнобривці, і тоя, і любисток, і рута, й канупер, і м'ята кучерява, ще й повної рожі кущик невеличкий, та все те барвінком хрещатим обплетено. Посередині росте біла лелія. Видко, що господиня за лелію дбає, — обполола чистенько, ще й прутиками обтикала для захисту. А лелія ж то розцвілася, — напрочуд! Онде ж і господиня сама, дівчина Мар'яна, вона походжає проміж квітками, а за нею ходить її братик, білоголовий хлопчина,

і носить збан з водою. Мар'яна показує йому, де поливати, а він поливає. Могла би вона й сама теє зробити, та знає, яка то утіха для малого брата, коли вона дозволить собі помагати. <...>

Мар'яна з братом розмовляючи пішли в хату снідати. Тоді Лелія з Павлусем приступили до білої лелії.

— Здорова, люба сестрице, Леліє-царице, — забриніла вона, вгледівши їх, — де ти літала, де ти бувала? Чи моїх сестричок не видала?

— Видала, видала і про тебе розпитала.

— Як же вони маються, мої сестриці, мої любі жалібниці? Чи згадують про сестру молоденьку, про лелію біленьку?

— Згадують, згадують, щодня плачуть по тобі.

— Нехай же не плачуть, нехай не ридають, тільки нехай добрим словом спогадають. Я ж тут маю таку вигоду, як ще не мала зроду. Ще мені в дівчини краще, ніж у княгині, мені в цій квітниці краще, ніж цариці, — красую, пишаю, лишенька не знаю! Моя люба Мар'яночка краща мені, як сестричка, — як на неї подивлюся, мов до сонечка всміхнуся. А дівчинонька Мар'яна щовечора і щорана мене поливає, поле, доглядає. Ще сонце не сходить, а вже моя господинька з хатини виходить. Вийде моє серце, ухопить відерце, біжить до криниці, набере водиці, щоби було чим поливати квіточки в квітниці. Як нас поливає, то кожного ранку співає веснянку:

Ілюстрація № 7 до твору Лесі Українки «Лелія» (Лариса Іванова, 1991)

А в тому саду чисто, метяно,
ще й хрещатим барвіночком
дрібно плетяно.

<...> Пісня до роботи додає охоти, а Мар'яні вдень не до гуляння — на роботі з ранку до смеркання. На чужому полі ніжки натомила, на чужій роботі ручки натрудила, на чужих городах цілий день полола, бур'яном колючим руки поколола. Ой то ж натомилась, як прийшла додому, то аж похилилась. Стала приступать їй до серця досада... Глянула на мене: «Ти ж моя відрада! Ой ти ж моя мила, лелієчко біла, як же ти цвітеш пишно, як подивлюся, аж усміхнуся, так мені з тебе втішно! Я ж тебе, квіточко мила, за свою працю заслужила, на свою долю посадила, — рости ж, леліє, розкішна, красна, щоби була моя доленька щасна».

Так співала, розповідала молоденька лелія, а цариця Лелія слухала та всміхалася радісно, так-то вже вона раділа, що її сестриця така щаслива і така мила своїй господині. Приступила вона до сестри, торкнула її своєю квіткою, що мала в руках, і промовила:

— Рости ж, леліє, розкішна, красна, щоби була доля щасна!

Раптом та молоденька лелія виросла висока, висока, квітки на ній дивно розцвілися і спалахнули світлом сріблясто-рожевим, на листі засвітилася діамантова роса і різними барвами замиготіла, заграла і зникла. Павлусь глянув, аж він у своїй кімнатці, лежить на ліжку.

Дивиться, аж сонячний теплий промінь палав просто йому в очі, а над ним стоїть його мама і цілує його в чоло, промовляючи:

— А, ти вже встав, прокинувся! Моя люба дитино. Ну, як же маєшся?

— Добре! — відповів Павлусь, обіймаючи її. — Зовсім добре... А знаєш, мамочко, який мені гарний сон приснився? Мені снилася Лелія!

Розмірковуємо над текстом твору

1 Яке враження справив на вас твір Лесі Українки? Чим зацікавив?

2 Про які події розповідається на початку твору?

3 Учасником яких фантастичних подій стає Павлусь?

4 Де він побував під час подорожі з Лелією-царицею?

5 Що Павлусь дізнався під час цієї подорожі?

6 Коли і чому Павлусь захотів повернутися додому? Перекажіть цей епізод.

7 Поміркуйте, що Павлуся найбільше прикро вразило, розчарувало.

8 Що йому найбільше сподобалося?

9 Розгляньте ілюстрації Лариси Іванової до твору Лесі Українки. Яке враження вони справляють? Визначте, які події твору відтворено на ілюстраціях. Доберіть цитати[1] до кожної ілюстрації.

10 Поміркуйте, у яких епізодах твору протиставляються справжня і штучна краса.

Шукаємо відповіді разом

11 Об'єднайтеся в групи, висловіть припущення, обґрунтуйте його, презентуйте свою роботу однокласникам та однокласницям.

- Якщо «Лелія» — казка, то чому фантастичні події твору відбуваються лише вві сні Павлуся?
- Якій красі віддає перевагу авторка твору? Свою відповідь обґрунтуйте.

Подискутуймо?

12 Чого навчає твір Лесі Українки «Лелія»?

[1] *Цитата* — дослівний уривок із тексту, твору або чиїсь слова, що наводяться на письмі чи усно.

Валерій ШЕВЧУК

(*нар.* 1939)

Валерій Шевчук

Валерій Олександрович Шевчук народився 20 серпня 1939 року в Житомирі. Від батьків перейняв любов до читання, у шкільні роки почав віршувати. Свої перші літературні кроки пригадував з іронією: *«У дев'ятому класі я захоплювався поезією Генріха Гейне. Пробував навіть писати вірші, які брат справедливо висміював, бо там не було ні ритму, ні образів — відверто кажучи, я не знав, як треба писати вірші».*

Валерій Шевчук довго визначався з вибором професії, спершу навіть мріяв бути геологом. Зрештою доля привела його на історико-філософський факультет Київського університету. Більшу частину свого життя присвятив творчій та науковій праці.

Валерій Шевчук вважає себе щасливою людиною: «*Щастя не потрібно шукати, воно всередині кожної людини. Людина має себе збагнути і зрозуміти, безпомилково обрати ту справу, яка їй природжена, й віддатися їй — така людина вважається добротворною*».

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

- Щоб перевірити, чи уважно ви прочитали нарис про Валерія Шевчука, пропонуємо дати короткі відповіді (ТАК чи НІ) на запитання.
  - Валерій Шевчук народився в Житомирі?
  - Віршувати почав у студентські роки?
  - У шкільні роки захоплювався поезією?
  - Валерій Шевчук мріяв бути геологом?
  - На думку Валерія Шевчука, щоб бути щасливим, потрібно пізнати себе?

Про пори року й не тільки («Чотири сестри»)

Сприймаючи світ, ми покладаємось на науку, але так було не завжди. У давнину людям допомагала уява — природні явища наділяла людськими рисами. Мова й нині зберігає таку образність: лагідне сонце, злий вітер, приязна весна, веселе літо, щедра осінь і, звісно ж, люта зима.

Валерій Шевчук уявив, що б то було, якби зима не кінчалася ніколи, і розповів про це у своїй казці. Спираючись на народні уявлення про різні пори року, запропонував алегоричну історію взаємин чотирьох рідних сестер.

Алегорія є втіленням певної думки чи уявлення в якомусь конкретному образі. Ось як у казці **«Чотири сестри»**: усталені уявлення про кожну пору року представлено у вигляді сестер, які наділені своїми конкретними рисами. Зверніть увагу хоча б на особливості їхньої портретної характеристики: *«Одна мала волосся біле, друга — зелене, третя — синє, а четверта — таки золоте»*. Здогадалися, хто є хто?!

Казка Валерія Шевчука має також ознаки притчі — твору з повчальним алегоричним сюжетом. Історія *«чотирьох сестер»* спонукає до серйозних роздумів про те, яку велику шкоду може завдати *«чорний птах»* гордині добрим взаєминам, що вже склалися між близькими людьми.

Алегорія — втілення якоїсь думки, ідеї або уявлення в конкретному образі героя, тварини, рослини, предмета. Алегоричні за змістом казки про тварин, наприклад: *сова* уособлює мудрість, *лисиця* — хитрість тощо.

Притча — повчальний твір з алегоричним сюжетом, у якому розкрито важливі моральні питання.

Чотири сестри

Казка

Розділ 1

Колись давно, давніше й бути не може, жили на землі чотири дівчинки. Були вони однакового зросту і всі чотири красуні, тільки одна мала волосся біле, друга — зелене, третя — синє, а четверта — таки золоте. Були вони дружні нівроку, бо любили одна одну. Коли ж приходила черга котрійсь царювати, сідали вони на трон, дві інші спали, а та, котрій приходила черга змінювати сестру, чепурила себе, як тільки могла. Розчісувала волосся, приміряла сукні, обдивлялася черевички, чи немає часом дірки та й чи підошва не відстає, вглядалася в дзеркало, і тільки по тому підходила до Сестри-королеви, віталася чемненько і мило проказувала:

— Доброго дня, люба моя сестро, от я й прийшла!

Обкладинка збірки казок Валерія Шевчука «Панна квітів» (Ольга Рубіна, 1990)

Тоді сходила із золотого трону Сестра-цариця, цілувала наступницю і казала привітно:

— Я вже тебе зачекалася, сестро. Сідай, поцарюй, бо твоя пора!

Отак вони й жили у злагоді, любили одна одну й шанувалися. І тривало так, люди кажуть, мільйон років. Коли ж минув той мільйон, сталася дивна подія. Царювала тоді сестра Зима — дівчина із білим волоссям. Сиділа вона, сиділа на троні, і раптом щось покликало її встати і пройтися по стежці, яка починалася біля трону, а закінчувалася біля Блакитного палацу, в якому сестри жили.

Саме в той момент де не взявся Чорний Вітер, зареготав, засвистів і випустив з руки Чорного Птаха. Той Птах злетів у темне, покрите хмарами небо і раптом упав долі. І впав при тому так нещасливо, що втрапив якраз на Білокосу і вдарив їй в обличчя чорними крильми. Затурбувалася Зима, схвилювалася, сіла на трон, бо їй раптом здалося, що приключилося щось із її гарним обличчям, вийняла люстерко, щоб зирнути на себе, але Чорний Птах знову кинувся на неї, вибив люстерко — і воно розлетілося на тисячі скалок. <...>

— Гей, тривожно мені, — прошепотіла Зима. — Дивний смуток у мені поселився, і не знаю я, що воно таке...

— Твій смуток має причину, — каркнув їй у вухо Чорний Птах. — Сестри хочуть тебе зі світу звести.

— Не кажи нічого про моїх любих сестер, — сказала Білокоса. — Не можуть вони замислити супроти мене зла.

— А вони його замислюють, замислюють, — каркнув Птах. — Вони вважають, що вони гарні, а ти гірша за них.

— А як воно насправді? — тихо спитала Зима.

— Ти краща за них, — каркнув Птах. — Вони заздрять тобі і хочуть тебе прогнати.

Задумалася Білокоса, а завжди, коли вона думала, морози тріщали великі. Хлопці Холодні Вітри у труби грали, і все ціпеніло навколо й крижаніло, хоч уже час надходив передвесінній.

— Під кінець нашого правління, — сказала нарешті Птаху Зима, — ми всі трохи тратимо красу — такий у нас закон. Тоді Сестра-правителька йде у Блакитний палац, засинає, і краса її повертається. Оце наш другий закон. По тому ми знову стаємо юними і гарними — і це вже наш третій закон.

— І неправильний закон, — прошепотів улесливо на вухо Зимі Чорний Птах. — Дуже дурний той закон: і перший, і другий, і третій. От що пораджу тобі я, друг твій сердечний,

з любові до тебе, а не до твоїх сестер. Красивий той, хто сильний у світі, а сильний той, хто має владу. Прожени сестер і побачиш, що станеться.

— Що ж станеться, друже мій сердечний? — спитала Зима.

— А станеться те, що ти найкрасивіша зробишся. Забереш у сестер їхню красу і в чотири рази красивіша станеш.

— В чотири рази красивіша? — спитала Білокоса.

— Еге ж, — відповів Чорний Птах. — Станеш така, що я тебе навіки полюблю.

Розділ 2

А в цей час Зеленокоса сестра готувалася вже вийти з Блакитного палацу. Вона відчинила двері, але не подув, як завжди, Теплий Вітерець, що його посилала назустріч їй Білокоса сестра. Здивувалася Зеленокоса, озирнулася навкруги: сніг, крига навколо і грають у труби хлопці Холодні Вітри. Ні, не помилилася вона, пора вже її надійшла, але чому це так зимно надворі, чому так непривітно й сіро? <...>

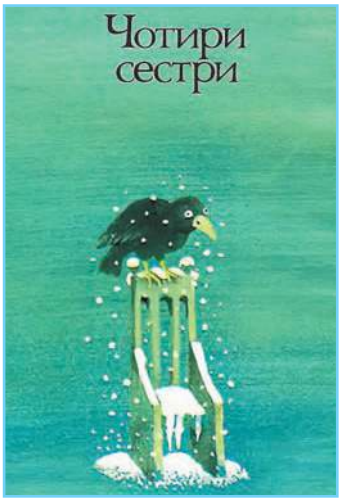

Ілюстрація до казки Валерія Шевчука «Чотири сестри» (Ольга Рубіна, 1990)

Але ні, серце сказало: таки пора. Окрім того, дуже близько підійшла до Білокосої, якось негарно її ображати. Отож Зеленокоса вклонилася чемненько й проказала:

— Доброго дня, люба моя сестро, от я й прийшла! <...>

— Чи ж не бачиш, сестро, що не пора іще тобі! — грізно сказала Зима. — Прийде час, пущу тебе на трон, а тепер забирайся, коли не хочеш у шматок криги перетворитися...

— Забирайся, забирайся! — каркнув Птах, ще й крилами радісно замахав...

Злякалася Зеленокоса (ніввіки ж такого не бувало!) і чимдуж поспішила назад до Блакитного палацу, подумавши мимохідь: «А що, коли я помилилася? А що, коли й справді не моя ще пора?»

Вона зайшла до палацу, і їй стало холодно й незатишно. Побігла до Голубої зали, де спала Синьокоса сестра, і мовила жалібно:

— Сестро, гей, сестро! Чи можеш ти прокинутися і поговорити зі мною?

Але не могла ще прокинутися Синьокоса. Тоді побігла Весна до Золотої зали, де спала Золотокоса.

— Сестро, гей, сестро! А може, ти прокинешся?

Але й Золотокоса не змогла прокинутися.

Тоді пішла Весна в свою Зелену залу, сіла на зеленого стільця, поклала щоку на долоню й замислилася.

Коли ж отямилася, то вже й березень майже закінчився.

— А може, я ще сплю, а може, я ще не зовсім гарна? — подумала Зеленокоса і поставила проти себе люстерко.

Чарівне лице вона побачила. Над головою пишні зелені коси у вінок складалися, чоло було біле і чисте, очі — величезні, і в них мінилося-променилося зелене сяйво, носик тоненький і прямий, а вуста повні й червоні.

І цвіло на кожній щоці по яскравому серпику, начебто місяці зійшли з одного й другого боку. Побачивши себе таку, рішуче встала Зеленокоса і знову пішла до трону, де сиділа Зима.

Але й цього разу Білокоса зустріла її грізно й насуплено, а ще грізніше й насупленіше зустрів її Чорний Птах, котрий звив на плечі у Зими чорне гніздо. <...>

Зеленокоса вдруге схилилась у поклоні, навіть рукою землі торкнулася — проросла відразу у тому місці квітка.

— Доброго дня, люба сестро, — не так сказала, як проспівала вона. — Глянь на мене, це я прийшла, твоя наступниця!

— Прийшла, то й підеш! — грубо відповіла Зима. — У квітні прийдеш, під кінець місяця. <...>

Подивилася на неї Зеленокоса й побачила, що сперечердя в Білокосої кілька зморшок з'явилося на рівному чолі. І очі її не світилися м'яко й ніжно, як завжди. <...>

— Не набридай мені! — сказала пихато Зима. — Хіба не бачиш: царюю я!

Ілюстрація до казки Валерія Шевчука «Чотири сестри» (Ольга Рубіна, 1990)

Здалося Весні, що то не сестра сказала ті грубі й непоштиві слова, а каркнув їх Чорний Птах, котрий оселився в її серці. Тому пожаліла Весна Білокосу, повернулася й пішла додому, гублячи по дорозі зелені сльози. І проростали з тих сліз квіти-трави, але відразу ж вмирали, адже дули в Зеленокосої за спиною у крижані труби хлопці Холодні Вітри і сміявся, каркав, давився сміхом Чорний Птах, котрий звив гніздо на плечі в Білокосої. <...>

Незабаром і сестра Синьокоса прокинулася. Витягла люстерко й побачила: заспана ще й непрочумана. Тоді взяла гребінку й почала неквапно розчісуватися.

А сестра Зеленокоса втретє кланялася Зимі:

— Добрий день, люба моя сестро. Може, хоч тепер пустиш мене на трон?

Але Білокоса вже не дві зморшки мала, а десять і таки не захотіла розхмурити чола.

— Іди геть! — сказала Зима. — Наприкінці травня прийдеш!

Похитала сумно головою Весна, і зелені сльози покотилися їй на щоки.

— На лихе діло йдеш, сестро! В кінці травня вже Літо має прийти.

— Хай приходить, — байдуже відказала Зима, а може, Птах оце повів. — Прийде і піде!

Тоді впала Зеленокоса на коліна й обійняла сестрі ноги.

— Сестро, — заридала вона. — Дивися, зело не розпустилося і земля гола стоїть! Прожени Чорного Птаха, не руйнуй світу і себе!

— Я царювати знамірилася! — каркнула голосом Птаха Зима. — Відступися мені з очей!..

Озирнула себе Весна і побачила, що її зелені черевички старими човганцями стали, що її пишна зелена сукня в ганчір'я починала перетворюватися, а такою чи ж можна називатися царицею світу?

Заридала Зеленокоса і рушила назад, до Блакитного палацу, де вже співала й чепурилася гарна-прегарна сестра їхня Синьокоса.

Розділ 3

[Зеленокоса розповіла Синьокосій, що трапилося з їхньою сестрою, й порадила попри все любити Білокосу. Три місяці ходила Синьокоса до Крижаного палацу, але Чорний Птах проганяв її, а Білокоса з того раділа. Настав час Золотокосій сідати на трон.]

У серпні ж уже й четверта сестра прокинулася — Золотокоса. Літо зі сльозами на очах оповіло, що в них діється.

Все живе утікає з їхнього підсоння, оповіла Синьокоса, а сестричка наша живе, немов спросоння. Вона глуха й німа, нічого не бачить і не зна. А все тому, що на плечі у неї Чорний Птах сидить і щось їй на вухо шепотить. <...>

— Скоро вона буде звичайною старою бабою, — сказала Синьокоса і заплакала синіми сльозами.

— Я ще не зовсім прокинулася, — сказала, позіхаючи, Золотокоса. — А ти таке страшне оповідаєш. Почекай, отямлюся й трохи наберуся сили. Підемо разом.

Вони підійшли до вікна, але не побачили світу: все було білими мухами покрите. Крутилися ті мухи в повітрі, випадали з неба, як з дірявого міха, клалися на землю — мільйони їх лежало мертвих долі. Виростали в горби, у велетенські крижані тороси — насувалися на Блакитний палац зусібіч.

— Бачиш, уже й на наш палац наступає крига, — прошепотіла Синьокоса. — Розітре його, і тоді і ми всі погинемо. Не співатимуть на землі пташки і не чути буде живого дихання. Маєш світлу голову, Осене, — придумай, як прогнати Чорного Птаха.

Придивилася Золотокоса до Літа — сумна усмішка забриніла на її вустах: голуба сестрина сукня перетворювалася на ганчір'я, а босі ноги аж потемніли. <...>

— Ти в мене мужня, сестричко, — сказала Золотокоса. — Але бачу: тобі пора спати, а мені — до бою ставати. Що порадиш мені на відході?

— Те, що мені Весна заповіла, — шепнула Синьокоса.

Вона зітхнула, заплющилася, бо Сон уже поклав на її вуста теплу долоню, а тоді ще раз зирнула на сестру синіми, ніби озера, очима:

— Не втрачай до неї любові... Хай вона гляне в люстерко... Хай сама себе не впізнає...

Розділ 5

Отак попрощалася Золотокоса з Літом, поцілувавши її найніжніше. Літо зімкнуло очі й захиталося од снів, які повезли його у пишній кареті в світ синіх квітів і трав.

Сама ж Золотокоса поважна зробилася й рушила до своєї Золотої зали, щоб належно прибратися. Одягла вона сукню,

ткану із золотих ниток, поверх накинула легкого плаща, на голову вдягла вінка, сплетеного з барвистого листя, а в руку взяла золотий пірнач — палицю із металевим оперенням.

Перейшла через Голубу залу й кинула оком на Синьокосу; після того перейшла Зеленою залою і позирнула на Зеленокосу, до якої найбільше подібна була. Після того гукнула на хлопців із золотими трубами, і коли ступила на білу стежку, що вела до їхнього трону, заграли й заголосили золоті її труби. Від того гуку скинулася раптом Білокоса й здивовано протерла очі. Збудився на її плечі Чорний Птах і каркнув незадоволено.

— Чуєш, Пташе, — стурбовано сказала Зима. — Щось небувале коїться! Якісь труби незнайомі голосять, і тривога мене обійма.

— Це, мабуть, ще раз Літо вибирається, кінець серпня тепер, — мовив Птах.

— А може, це обидві сестри до мене йдуть: Літо й Осінь?

— То, може, це вони і йдуть, — сказав Птах. — Будь мужня й непоступлива.

Але дорогою йшла сама Осінь. <...>

Ішла — і дзвеніли, співали-заливалися золоті труби, аж очі Білокосої засльозилися — це вже до самого трону Золотокоса підійшла.

— Кланяйся, кланяйся цариці світу! — закаркав Чорний Птах, махаючи крильми.

— Я не бачу тут цариці світу, — голосно сказала Золотокоса. — Царицею світу має бути моя рідна сестра, молода й гожа, гарнішої за яку нема на землі, а рівними до якої є тільки троє дівчат, її сестер... Чи правильно я сказала?

— Правильно, — хитнула головою Зима, яка вже аж зовсім на красуню не подобала. Була це похила баба, зморшкувата, незугарна й нечупарна.

— Я не бачу на троні такої гарної і юної, — сказала Золотокоса. — Я бачу стару відьмугу! <...>

— Схаменися, сестро! — закричала Зима. — Це я, я, твоя Білокоса сестра. Хіба не бачиш, що я біла і ясна і що чисте світло від мене сяє. Подивися на моє чудове біле лице і на мої чудові білі коси!..

Вона аж із трону звелася й похитнулася, адже була горбата і зігнута, обличчя мала сіре й поморщене, а волосся посічене й сиве.

— Білокоса гарна, гарна! — закричав Чорний Птах.

— Ти — не моя сестра, — сказала дзвінко Золотокоса, а її Золоті хлопці приклали до ротів труби й урочисто заграли раз, і другий, і третій. — Ти — самозванка, яка поділа десь мою любу сестру. Ставай до бою!

Ілюстрація до казки Валерія Шевчука «Чотири сестри» (Ольга Рубіна, 1990)

— Забуваєшся, сестро, — прошипіла тоді Зима. — Чи ж незвісні тобі закони наші: не ти мене маєш змінити, а я тебе. Зима Осінь змінює. Отож іди геть з моїх очей і лягай спати. Це я тобі наказую, володарка світу!

— Ти не володарка світу! — сказала Золотокоса. — Ти — самозванка. А я прийшла сюди не царювати, а визволити мою бідну сестру.

Звела золотий пірнач — палицю з металевим оперенням — і махнула ним у повітрі. Від того помаху перестали дути в крижані труби хлопці Холодні Вітри, втишилась і віхола, та й сніг перестав іти. А ще в листяній короні Золотокосої пробудився малесенький, срібнесенький жучок-черв'ячок, саме той, котрий павутину виплітає в Бабине Літо. Він спустився на тонюсенькій срібній нитці і на тихе повеління

своєї володарки подибцяв помаленьку в повітрі до Білокосої. Він встиг причепити срібну павутинку до волосся Зими, коли ж каркнув люто Чорний Птах, зірвався з плеча Зими й кинувся на Золотокосу. Хотів ударити її в обличчя, але натомість натрапив на зведений золотий пірнач і закричав дико, поранившись. Десь далеко відгукнулися Холодні Вітри, і темна ніч покрила землю. Не бачила Золотокоса довкола себе нічого: вили тільки Холодні Вітри і щось начебто зубами заскреготіло. Знову змахнули чорні крила, але Золоті хлопці приклали до вуст труби — і розкололася темрява, розбилася, як розбивається глек, розлетілася на тисячі, мільйони клаптів. Замигтіло й зарябіло довкола, знову повернулося світло, і побачила Золотокоса, що задумано-запечалено сидить на троні Зима, у неї на плечі ховається переляканий Чорний Птах, а біля вуха провис на павутинці хитрий нашіптувач і безстрашний войовник жучок-черв'ячок, який Бабине Літо на землю приводить.

— Таке дивне ти мені оповіла, сестро, — мовила задумливо Зима. — Таке дивне мені подумалося: ніби я — це не я. А все ж таки це я...

— Зирни у дзеркало, — сказала Золотокоса. — Упізнай себе...

— Але в мене немає дзеркала, — сказала спантеличено Білокоса. — Воно розбилося, не пам'ятаю вже як і коли... Щось приключилося...

Барельєфи «Весна», «Літо», «Осінь», «Зима» з фасаду кам'яниці «Пори року» — будинку Івашкевичів у Львові (Габріель Красуцький, 1860-ті)

— Чорний Птах розбив твоє дзеркало, — сказала Осінь.

— Вона і без дзеркала гарна! — закричав зі свого притулку Чорний Птах. — Вона найкраща, найвродливіша, найрозумніша, найсильніша і найвеличніша. Вона одна повинна царювати в цьому світі...

— Чуєш, — мовила, розпогіднюючи лице, Зима. — Це — віщий голос. А віщий голос завжди правду каже... Однак... може, все-таки глянути в дзеркало... Сумнів на мене найшов — непокоїтися я починаю.

— Прожени Чорного Птаха, і я тобі позичу дзеркальце.

Тоді вдруге зірвався з плеча Чорний Птах і кинувся до Осені, гадаючи, що тримає вона дзеркальце, як тримали його раніше Зеленокоса й Синьокоса, і вирішив розбити його так, як розбив у інших сестер. Але знову звівся золотий пірнач — поранив собі груди Чорний Птах. Закричав розпачливо, гнівно, рипуче:

— Прожени її, прожени її!

Закружляв і затанцював довкола Золотокосої, замахав крильми, жахаючи, обсипав її снігом та градом, жбурнув сотнею крижаних стріл, але розтавало все це, торкаючись осяйної одежі Золотокосої.

— Ти не можеш її перемогти, чому? — спитала Зима.

— Бо я вийшла з добром, — сказала Золотокоса. — Мушу розшукати і звільнити свою любу сестру і добрий лад на землі встановити.

— Мала б ненавидіти ту свою білу сестру, — тихо мовила Зима. — Хочеш їй щось лихе учинити?

— Я люблю свою сестру, бо вона ніжна й гарна. Вона приходить мене змінити, коли я втому відчуваю. Ласку мені чинить, змінюючи мене, бо не дає мені постаріти.

Отаке сказала сестрі Золотокоса, а ще сказав щось таємне їй на вухо жучок-черв'ячок, який Бабине Літо на землю насилає. Тоді пильно зирнула Білокоса на свою гарну сестру,

і щось зворухнулося в її замерзлому серці, а може, це жучок-черв'ячок уже там поселився. Зір її пом'якшав і полагіднішало лице.

За мить уже й бліда усмішка почала з'являтися на її потемнілому обличчі, а з одного ока раптом викотилася каламутна сльоза.

І коли викотилася та сльоза, крикнув пронизливо Чорний Птах, змахнув крильми і зірвався у повітря. За хвилину він став як метелик, а ще за мить у чорну крапку перетворився.

— А тепер на себе глянь, — сказала Золотокоса.

Вийняла дзеркальце й подала Зимі. Та зирнула — тихий зойк вирвався їй з грудей.

— Сестро моя, сестро! — закричала вона. — Що це за стара відьмуга на мене дивиться? Я не впізнаю себе!

— Зійди з трону, втомилася ти, — м'яко наказала Зимі сестра. — Піди в палац, збуди Зеленокосу, впади їй до ніг і попроси вибачення...

Зима ледве звелася з трону, стара була і немічна.

— Пособи мені, сестро, — попросила вона. — Дай руку!

Золотокоса подала їй руку і вивела стареньку на стежку. І тільки рушили вони до Блакитного палацу, як раптом почули чарівну пісню. Хтось виспівував у супроводі найчарівнішої музики, й дивне диво на землі учинилося. Потемнів сніг, обм'як і заструміли довкола дзюрчисті потоки. Повіяло теплим вітром, і все повітря радісно

Пробудження (Ольга Ковтун, 2013)

затремтіло. Звели очі, шукаючи чарівної співачки, Білокоса із Золотокосою і раптом завмерли від несподіванки.

Стежкою назустріч їм ішла прегарна дівчина. Зелені шати маяли в неї за плечима, зелене волосся гралось із теплим вітерцем, зелений з голубими квітами вінок лежав над її рівним, погідним чолом, довкола її осяйної постаті літали птахи, а вона розсипала навкруг насіння квітів. Воно одразу ж проростало, пробиваючи сніг, і цвіло білим та синім квітом. Саме від того й виникала чарівна музика, а співала Зеленокоса, співала Весна.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила на вас казка? Що вас у ній зацікавило? Що здивувало?
2. Пригадайте, що таке алегорія. Які алегоричні образи постають у казці.
3. Пригадайте, яких трьох законів дотримувалися сестри мільйон років.
4. Що сталося, коли Білокоса порушила ці закони?
5. Що, на думку Весни, могло зарадити біді, яка сталася через порушення законів? Яку пораду дала Весна Літу? Яку пораду Літо дало Осені?
6. Чи дослухалася Золотокоса до поради сестер? Чому вона відмовлялася називати Білокосу своєю сестрою? Як Білокоса відреагувала на таку заяву Золотокосої? Прочитайте виразно цей діалог.
7. Що таке казка-притча? Які ознаки казки-притчі має твір «Чотири сестри»?

Шукаємо відповіді разом

8. Об'єднайтеся в групи, висуньте припущення, обґрунтуйте його та презентуйте однокласникам та однокласницям.
   - Що уособлює Чорний Птах? Чи є він алегоричним образом?
   - Чому Білокоса порушила закони?

- Що прогнало Чорного Птаха? Пригадайте, у якій казці, що ви читали на уроках зарубіжної літератури, гарячі сльози любові розтопили крижану скалку в серці героя, повернули його до життя. Чи схожа каламутна сльоза, що викотилася з ока Білокосої, на палкі сльози Герди? Але чому ця сльоза перемогла Чорного Птаха?

УЗАГАЛЬНІМО?

Щоб перевірити, як ви засвоїли тему «Народні та літературні казки», пройдіть тест в електронному додатку до підручника.

ВІРТУАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Прочитавши ці твори, ви зможете більше дізнатися про народні та сучасні літературні казки українських письменників:

- кримськотатарська народна казка «Золоте яблуко» (переклад Данила Кононенка);
- «Хуха-Моховинка» Василя Королів-Старого;
- «Як у Чубасика сміх украли» Лариси Письменної;
- «Летюче дерево» Юрія Ярмиша;
- «Земля Світлячків» Віктора Близнеця;
- «Арніка» Зірки Мензатюк;
- «Хатка для Нехайка» Марини Павленко;
- «Казка про Горошку» Юлії Смаль.

Ці твори ви знайдете в електронному додатку до підручника в розділі «Віртуальна бібліотека».

Минуле українського народу: легенди, перекази, літописні оповіді

Легенди українців

Створена народною уявою, має оповідну форму, а ще поєднує реальне з фантастичним — і це не казка, а **легенда!**

Вирізняється легенда настановою на достовірність зображеного, натомість казка пропонує слухачам вигадану історію. А ще легенда не має властивих народній казці зачинів і кінцівок, веде розповідь у довільній формі.

Легенди поділяють на **міфологічні**, **апокрифічні** й **героїчні**. Про людину і світ розповідають міфологічні легенди, апокрифічні стосуються біблійної історії та життя святих, а героїчні уславлюють визначних історичних осіб.

Легенди мають велике пізнавальне та виховне значення. Вони зберігають інформацію про життя, світогляд, мораль людей минулих часів.

Легенда — це твір про чудесну подію, що сприймається як достовірна.

Захисниця світла («Берегиня»)

У давні часи уява людей «населяла» світ богами й духами. Світло й темрява відобразились у їхніх віруваннях як боротьба Білобога та Чорнобога, котрі почергово перемагають один одного, тому й змінюються день і ніч.

Ці прадавні уявлення збережено в міфологічних легендах, до яких належить і «Берегиня». Легенда розповідає про добру богиню, захисницю людської оселі, родини й роду.

Люди вірили, що вона береже від усього злого, особливо ж опікується малими дітьми.

У народній культурі образ Берегині став символічним. Зображення цієї богині вишивали на рушниках, а її невеликі глиняні чи мідні фігурки люди носили на грудях як оберіг, бо вірили, що це захистить їх від темних сил.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Що таке легенда?
2. Чим легенда відрізняється від казки?
3. Які бувають види легенд? Про що в них розповідається?
4. До якого виду легенд належить «Берегиня?»

Берегиня
(Олег Шупляк, 2016)

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Берегиня

До Сварога та Берегині постійно приходили люди, щоб подивитися на хатину, піч та жорна[1], скуштувати того дива, що хлібом зветься й схоже на сонце.

І сказали їм Сварог та Берегиня, щоб виходили вони з печер і будували світлі хати, щоб не ходили в диких шкурах, а вчилися ткати полотно та ходити в білому одязі, як личить дітям Білобога.

Люди слухали й раділи, але коли надходила ніч, страх виповзав відусіль, бо земля починала трястись і гойдатись. То лютував Чорнобог.

[1] *Жорна* — кам'яні круги, між якими мололи зерно на борошно.

Наслав Чорнобог на людей своє чорне військо — стадо ящерів, якому наказав знищити Сварога, Берегиню й Сварожичів. Не могли зупинити чорних ящерів ані мечі Сварожичів, ані палаючі смолоскипи самого бога Сварога. І тільки Берегиня в яскраво-білому вбранні з вишитими червоними стрілами Перуна[1] та соколами змогла це зробити. Вона пішла на ящерів з піднятими догори руками — і грізне військо відступило. Ящери відповзали назад, поки не потопилися в річці Рось і не перетворилися на скелі.

Відтоді люди вважають Берегиню богинею Краси, Великою Охоронницею. Вони вирізьблюють її образ на дверях, віконницях, вишивають її постать на рушниках та сорочках, щоб Берегиня завжди захищала їх від усього злого.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила на вас легенда? Чим зацікавила?
2. Про богів, у яких вірили й яким поклонялися давні українці, достеменно відомо небагато. Уважають, що згаданий у легенді Сварог був богом ковальства й господарем небесної кузні, а ще він навчив людей будувати хати, ставити піч, змайстрував для них ткацький верстат, на якому Берегиня навчила ткати. Поміркуйте, чому люди приходили до Берегині й Сварога.
3. Як у легенді названо хліб? Яке ставлення до хліба давніх українців виявляє ця легенда?
4. Як Берегиня й Сварог ставляться до людей?
5. Поміркуйте, чому Чорнобог розгнівався на людей. Хто став на захист людей?
6. Хто зміг зупинити ящерів?
7. Якою Берегиня постає в легенді? Опишіть її.
8. Як українці вшановують Берегиню?

[1] *Перун* — головний бог давніх слов'ян, бог грози та грому.

Народні перекази («Старі Кодаки й перші запорожці-козари»)

Про українське минуле розповідають не лише легенди, а й перекази. Ці твори дуже схожі між собою, однак їх неважко розрізнити: перекази не містять фантастики, яка зазвичай є в легендах.

А виникли перекази як свідчення очевидців конкретних подій, тривалий час по тому передавались в усній формі (звідси й назва — переказ). Вони є творчим виявом історичної пам'яті нашого народу, адже висвітлюють події минулого узагальнено, в образному емоційному викладі.

Як і людська, народна пам'ять може щось забувати й спрощувати. Ось і в переказі **«Старі Кодаки й перші запорожці-козари»** дійсну подію — завоювання українцями польської фортеці на Дніпрі — пов'язано зі спрощеною народною версією походження козаків-козарів.

Окремо розповідається про поселення Старі Кодаки: мовляв, лише там збереглися *«стародавні запорозькі звичаї»*.

Перекази — це народні оповідання, засновані на історичних фактах.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Старі Кодаки й перші запорожці-козари

Старі Кодаки — найстародавніше поселення. Воно вже й тоді стояло, як ще запорожців звали козарами. От що розказують про нього старі люди.

Старий Кодак був колись городом[1] і належав до Польської Корони; в ньому була і побережна фортеця, обведена

[1] *Город* — те саме, що місто.

глибокими канавами і валами з підземними воротами. І теперечки ще, хоч посідали, а видно ті вали й канави. В тій фортеці проживав тоді лядський[1] князьок, ніби гершт[2] який, і орудував цим краєм, населеним ляхами ж, почавши од польської границі по Дніпру аж до турецької — понад великим лиманом.

Козари ж, як розказують, з великою силою народу вийшли із-за Києва, з своїм ватажком, кошовим Германом, і, осадившись по тім боці Дніпра, — на північний схід, — близенько присусідились до того польського князька. <...>

Козаки в степу
(Сергій Васильківський, 1900-ті)

Так од цих ото козар, що залишив Герман біля Дніпровських порогів, народились і всі запорожці. Як же розмножились вони так, що стало їм тісно на тих вольностях, що Герман наділив, — от запорожці й почали прохати польського короля, з котрим жили у великій приязні і братстві, щоб він подарував їм землі кодацького князька.

Польський король приклонився на їхнє прохання і дав указ, щоб ляхи перейшли на інші землі, а запорожцям через їх малоземелля одступили свою шляхетну дідичню[3]. Але лядський старшина, що жив у Кодаці з князьком, одібравши той указ, притаївся з ним: бач, не хотілося віддавати кревної дідівщини.

Запорожці сугубою докукою[4] та й приневолили короля таке слово ляпнуть, що багацько воно лиха наробило,

---

[1] *Лядський* — польський.
[2] *Гершт* — ватажок поганих людей чи поганої справи.
[3] *Дідичня* — те, що належало дідам.
[4] *Докука* — досада, прикрість, незадоволення.

і ляхам, і січовикам по приказці: «Не займай чужого — свого не стратиш». Так король і ляпнув от таке слово.

— Попужніть[1] їх, — каже, — гарненько, коли не хочуть ласкою віддати вам свої землі!

От і почали запорожці ляхів по-своєму частувати та й пужнули так, що вже й сам король не рад був тому слову. Наробило воно того, що з братів стали ми ляхам лютими ворогами, бо запорожці сім літ шкварили ляхів, поки не забрали всіх земель і не протурили їх за Случ.

З того часу і до зруйнування коша[2] Кодаки залишалися у володінні запорожців; і досі слава про них не вмовкла по всій околиці, бо там ще тільки збереглися стародавні запорозькі звичаї.

Проводи на Січ
(Опанас Сластіон, 1898)

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справив на вас цей переказ?
2. Хто такі козари?
3. Що з переказу ви дізналися про Старі Кодаки? Почитайте або перекажіть, якими були Старі Кодаки в той час, коли біля них оселилися козари.
4. Звідки прийшли козари? Хто був їхнім ватажком?
5. З яким проханням звернулися козари до польського короля?
6. Чому польський старшина, який жив князьком у Кодаці, не хотів виконувати указ польського короля?

---

[1] *Пужати* — лякати.

[2] *Кіш* — укріплений табір; *Кіш Запорозької Січі* — центральний орган управління в Запорозькій Січі.

7 Які події в переказі схарактеризовано прислів'ям *«Не займай чужого — свого не стратиш»*? Розкажіть про ці події. Які наслідки вони мали?

8 Поміркуйте, чи засуджує народний переказ намагання козарів відібрати землі в польського князя. Відповідь обґрунтуйте.

Подискутуймо?

9 Чому слава про козарів *«не вмовкла»*?

Літописні оповіді. «Повість минулих літ»

Слово *«літо»* в нашій мові колись означало *«рік»*. Від нього й виникла назва найдавніших історичних і літературних творів — **літописів** (від *літо* — *рік* і *писати*). Основу літописів становлять стислі записи подій за роками — так звані річні статті, а ще в них подано розгорнуті художні оповідання.

Українське літописання почалося з **«Повісті минулих літ»**, яку датують XII століттям. Назва літопису походить від слів: *«Це повість минулих літ... звідки пішла Руська земля, хто в Києві почав спершу княжити і як Руська земля постала»*.

Пам'ятник Нестору Літописцю в Києві (Фрідріх Согоян, 1988)

Автором першого українського літопису був чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. Розповідаючи про становлення Русі (Русь — давня назва нашої держави), він залучив багато різних історичних джерел та здійснив їхню літературну обробку, надав літопису цілісного характеру.

«Повість минулих літ» містить географічний опис давньої Русі-України, розповідає про заснування Києва, характеризує племена, які населяли Русь. Нестор висвітлив

діяльність київських князів Олега, Ігоря та княгині Ольги, високо оцінив князя Володимира, за якого запроваджено християнство, уславив князя Ярослава Мудрого за любов до освіти й культури.

«Повість минулих літ» є унікальним джерелом відомостей про життя, культуру, звичаї наших предків. Вона має як історичне, так і літературне значення. Глибокий патріотичний зміст та образи літопису вплинули на творчість багатьох відомих українських митців.

Засновники Києва
із серії «Повість минулих літ»
(Георгій Якутович, 1981)

Літопис — історичний і водночас художній твір, розповідь у якому ведеться за роками.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Що таке літопис? Як утворилася назва цих історичних та літературних творів?
2. Хто був автором першого українського літопису?
3. Яку назву має перший український літопис? Чому літопис має таку назву?

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Три брати — Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь

Поляни жили окремо й володіли своїми родами. І до того вони жили родами, кожен на своїх місцях. І були три брати: одному ім'я Кий, другому — Щек, а третьому — Хорив, а сестра в них була Либідь. Сидів Кий на горі, де тепер узвіз

Боричів. А Щек сидів на горі, яка зветься нині Щекавицею. А Хорив на третій горі, від нього вона прозвалася Хоревицею. І збудували вони місто в ім'я старшого брата свого й нарекли його Київ. Був круг міста ліс та бір великий, і ловився там всякий звір, і були мужі мудрі й тямущі, а називалися вони полянами, від них поляни й донині в Києві.

Дехто, не знаючи, каже, що Кий був перевізником коло Києва, мовляв, був перевіз з того боку Дніпра; тим-то й говорили: «На перевіз на Київ». Але якби Кий був перевізником, то не ходив би він до Царгорода. А Кий князював у своєму роду і ходив до царя грецького, і той цар, переказують, зустрічав його з великою шанобою та почестями. Коли ж він повертався, то прийшов на Дунай, возлюбив одне місце, і поставив там невеликий городок, і хотів було сісти в ньому своїм родом, та не дали йому навколишні племена; так і донині називають придунайці те городище — Києвець. Кий же, повернувшись у своє місто Київ, тут і помер. І брати його, Щек і Хорив, і сестра їхня Либідь тут же померли.

Пам'ятний знак на честь заснування Києва (Василь Бородай, 1982)

Після смерті братів рід їхній став князювати у полян, а в древлян було своє княжіння, а в дреговичів своє, а в словен у Новгороді своє. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби жили понад Бугом, де зараз волиняни, а уличі й тіверці сиділи на Дністрі, у близькому сусідстві з Дунаєм, і була їх велика сила, слов'янських племен, від Дністра до самого моря, і міста їхні стоять до сьогодні. За те й назвали їх греки «Велика Скіф», або «Велика Скуф».

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справило на вас літописне оповідання? Чи цікаво було його читати? Чи легко було читати? Чому?
2. Про кого йдеться на початку оповідання?
3. Як звали братів? Якого вони племені?
4. Що розповідається про заснування міста Києва? На честь кого місто було названо?
5. Прочитайте уважно другий абзац літописного оповідання. Яку легенду про заснування Києва спростовує літописець? Які докази він наводить?
6. Як звали сестру Кия, Щека й Хорива?

Обираємо завдання на свій смак

7. Оберіть і виконайте завдання. Презентуйте свою роботу однокласникам та однокласницям.
   - Поміркуйте, чому літописець згадує сестру Кия, Щека й Хорива серед засновників Києва. Про що це може свідчити?
   - Що ми дізнаємося про Київ? Чи можемо ми зробити припущення, чому для заснування міста було обрано саме цю місцину?
   - Літописне оповідання починається з розповіді про полян. Знайдіть у тексті інші згадки про це плем'я. Що читачі дізнаються про їхню вдачу, звичаї? Поміркуйте, чому літописець вирізняє полян серед інших племен.

Олександр ОЛЕСЬ

(1878—1944)

Олександр Олесь

Олександр Іванович Кандиба (Олександр Олесь — літературний псевдонім) народився 5 грудня 1878 року в містечку Білопіллі на Харківщині. З дитинства мав дуже поетичну натуру, любив книжки.

У дев'ятирічному віці написав перший вірш. Вивчився на ветеринара, але не зміг опиратися творчому покликанню. Завдяки збірці «З журбою радість обнялась» зажив поетичної слави. Доля склалася так, що значну частину свого життя поет провів поза Україною. Емігрував не з власної волі, а через політичні переслідування. Далеко від батьківщини писав багато, видав кілька книжок поезії та драматичні твори для дітей.

Друзі й знайомі зберегли світлі спогади про поета. Був він людиною доброю, трохи замріяною, любив рибалити. Вірші писав у кав'ярнях чи вдома вранці за чаєм, занотовував поетичні рядки нашвидку на випадкових клаптиках паперу.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Яким псевдонімом користувався Олександр Іванович Кандиба?
2. Де він народився?
3. Коли почав писати вірші?
4. Чому він мусив перебувати за межами кордонів України?
5. Чи писав Олександр Олесь твори для дітей?
6. Які факти з життя Олександра Олеся вас здивували, зацікавили? У який спосіб ви можете задовольнити свою цікавість?

Про віршовану мову, драматичний твір

Віршована мова й проза в художній літературі мають спільну ознаку — образність. Але, на відміну від прози, **віршована мова** є розміреною, ритмічно організованою. Велику роль відіграє й рима, хоч, на відміну від ритму, вона не завжди є у віршах. Наявність співзвучного закінчення рядків (рими) надає віршованій мові милозвучності, а римовані вірші легше запам'ятати.

Сцени з вистави "Микита Кожум'яка" театру ім. Марії Заньковецької

Драматургія тісно пов'язана з театром, а **драматичний твір** повністю розкривається тільки на сцені. Читаючи п'єсу, можемо лише приблизно уявити, якою могла бути її театральна постановка.

Драму й побудовано згідно з вимогами театру. Список дійових осіб знайомить нас із персонажами, монологи й діалоги героїв розподілено за ролями, а місце й обставини дії, риси зовнішності й поведінку висвітлено в ремарках — авторських зауваженнях до тексту. Оскільки під час вистави виникає потреба замінити декорації (облаштування сцени), драму розбивають на частини, що називаються картинами.

Драма-казка — драматичний твір із казковими героями та подіями.

Микита Кожум'яка

Сценічна казка в 4 картинах

І КАРТИНА

Палац князя.

Дівчина

Сумний наш князь, сумний наш князь,
Лягли йому на чоло хмари,
Неначе ждуть нас знов удари,
Неначе знов орда знялась...

Княгиня

Ах, я так серцем не боліла,
Коли орда в степах кипіла,
І князь з мечем і на коні
Літав орлом між ворогами,
А кров червоними квітками
Цвіла на дикім бур'яні.
Тепер же я горю в огні —
Невже віддати мушу змію
Дочку мою, красу, надію,
Сама її згубити мушу?..

Дівчина

Лишіть!.. Послухайте мене:
Ще, може, лихо і мине,
Ще, може, знайдеться в державі
Юнак хоробрий, молодий,
Що й сам повернеться у славі
І вславить трон ваш золотий.

Хай змій віки уже лютує —
Всьому на світі край свій є...
Княгине! Серце моє чує,
Що змія лицар той уб'є!

Княгиня

Покинь свої химерні мрії
І в очі правді подивись:

Прийшла черга — і смерть надії,
І не змагайся, і корись...
Отак колись черга настане,
І згину я, і згинеш ти... <...>

Дівчина

Ах, в серці кров моя кипить!
Аби князівну врятувати,
Я б не боялась самострати...

Княгиня

У тебе серце золоте...
Мовчи!.. Здається, хтось іде...

Дівчина, побачивши на порозі князя, виходить.

Князь

Недобрі знов у тебе очі...
Чому? Від сліз? Не спала ночі?
Тому моя й журба подвійна...

Княгиня

Ні, князю мій! Ні, я спокійна.

Князь

Спокійна... ти... А де ж вона?

Княгиня

Сидить в задумі край вікна
І в простір дивиться кудись...
А очі слізьми налились...

Князь

Невже країна вся байдужа,
Невже у нас немає мужа,
Палкого серцем, молодого,
Який би зважився на двобій,
Невже не знайдеться нікого
В державі нашій молодій?

(*Джура входить.*)

Князь

Що сталось, джуро? Чийсь гонець?

Джура

Атож! Від змія посланець.

Князь (*до Княгині*)

Іди собі в свої покої!

Княгиня

Ах, не минути долі злої!.. (*Входить.*)

Князь

Хм! Посланець?.. Від змія... Клич! <...>

Посланець

(*входить*)

Наш пан, великий володар,
Землі й самого пекла цар,
Прислав мене тобі сказати,
Що мусиш ти дочку віддати.

Лишає він тобі три дні...
Оце сказать звелів мені.
А що мені сказати пану —
Кажи, бо так я не відстану!..

Князь

За три дні відповідь я дам...
Яку — твій пан почує сам. <...>

Джура

Воєводи на дворі
Ходять, радяться, міркують,
А у змія на горі,
Кажуть, зранку
бенкетують. (*Іде геть.*)

Ілюстрація до казки «Микита Кожум'яка» (Петро Андрусів, 1971)

Князь

...Відчуваючи зарані,
Що у них бенкет останній!..

Княгиня

(*входить*)

Що, пішов?

Князь

Пішов, здається.

Княгиня

Як у мене серце б'ється!
Що ж було тут — розкажи!

Князь

Та нічого... Запиши!
Мусить бути те, що буде...

Княгиня

Як горять у мене груди!
Келех випитий до дна...
Вся отрута... (*Бачить Князівну.*)
Ах, вона!

Князівна

(*входить*)

Мамо, тату! Не журіться!
Ви навколо подивіться:
Смерть зливається з життям,
Розцвіт тут, занепад там...
Хай я згину в пащі змія,
Та в мені живе надія,
Що загине й він колись,
І потоки людських сліз
Згодом висохнуть росою... <...>

Князь

Ні, до зброї, до двобою!
Зараз скличу воєвод
І, коли вони, безсилі,
Схилять голови похилі,

Підійму я ввесь народ —
Або більше я не князь!
Джуро, слухати наказ:
Всі столи єдвабом вкрити,
Воєвод цю мить просити!

Кінець першої картини.

Читаємо з зупинками, міркуємо, передбачаємо подальші події

- Яке враження справив на вас початок драми-казки?
- Мотиви якої народної казки використав Олександр Олесь?

- Чи схожа драма-казка Олександра Олеся на народні казки? Які відмінності ви помітили?
- З якими персонажами драми-казки ми знайомилися на початку першої картини?
- Яку інформацію ми отримуємо з діалогу Дівчини та Княгині? Перекажіть її стисло, одним-двома реченнями.
- Чи можемо дізнатися з цього діалогу про характери його учасників? Якими вони постають у творі?
- Передбачте, як події розгортатимуться далі. Як поводитимуться воєводи? Хто зголоситься допомогти Князеві?

ІІ КАРТИНА

Велика світлиця в палатах Князя.
За столами сидять воєводи.

Князь

Воєводи, в горі, в тузі
Вас, мої і слуги й Друзі,
Скликав я на раду тут...
Я не сам, увесь наш люд
Просить вас пораду дати,
Як державу врятувати,
Як скрутити змія злість,
Бо він всіх нас переїсть. <...>
Защо кров з нас смокче змій?
Воєводи, на двобій!
Що черга дочці — байдуже,
Хай моя княгиня тужить,
Все дарма... Але неволі
Мусим крикнути «доволі!»,
Досить нам зубів і лап!
Хто не бореться, той раб!

Перший воєвода

Мусим ми скоритись долі —
Вітром гнеться й дуб у полі.

Другий воєвода

Гнулись ми, та досить гнутись —
Час до вітру обернутись!..

Третій воєвода

Правда! Час підставить груди:
Хай що буде, те і буде —
Мусить статися двобій!

Четвертий воєвода

Хай загине лютий змій!

П'ятий воєвода

Мусить край настати змію!

Князь

Бачу, слухаю, радію.
Але хто себе і зброю
Вкриє славою ясною?
(*Тиша.*)

<...>

Джура (*входить*)

Дід там... Справу пильну має,
Хоче князю щось сказати.

Князь

Що ж? Гаразд! Зови в палати!
Вибачайте, воєводи,
Що нараду перервав. <...>

Дід (*входить*)

Б'ю я князеві чолом,
Б'ю чолом і воєводам!
Чув я, князю мій, що ти
Перестав спокійно спати,
Що свати до тебе йдуть,
Щоб дочку твою узяти.

Перший воєвода

Жартувать не місце тут!

Дід

Я, панове, не жартую,
Не для жартів я прийшов,
Я до князя в серці чую
І пошану і любов.

Воєводи! Не годиться,
Щоб віддав дочку наш князь.
Треба з лютим змієм биться,
Щоб не жер він більше нас.
Князю, треба вбити гада!

Ілюстрація до казки «Микита Кожум'яка» (Петро Андрусів, 1971)

Князь

Ось про це і йде нарада...
Але хто б на бій пішов?

Дід

Змія б син мій поборов.

Князь

Що ж — він дужий?

Дід

Та не знаю,
А подужав би, гадаю.

Всі сини мої, панове,
Молоді, міцні, здорові,
А найменший — щось страшне!
Вже трилітком клав мене!
...Раз колись коня мій син
Перекинув через тин.
...А сердитий! Тільки слово —
І скипів, і вже готово!
Князю, в мене є надія,
Що подужав би він змія.

Князь

Ах, коли б він гада вбив,
Я б тебе озолотив!
Незабаром, замість хати,
Мав би ти, старий, палати,
Мав би коней і волів —
Все — що тільки б захотів.

Дід

Не прошу нічого в тебе,
Та мені його й не треба;
Я хотів лише тобі
Помогти в тяжкій журбі...

Князь

Ох, старий, тяжка година!
Що ж... Поклич до мене сина!

Дід

Щоб пішов він? Та нізáщо!
Не послухає, ледáщо,
Він не встане і з стільця.

Князь

Що ж, послати посланця?

Дід

Де там! Знаю я синів!
Шли дванадцять посланців,
Не послухає — старих!
Як не вийде знов нічого,
Шли малих дітей до нього.
Наймиліш йому дитина...
От такого маю сина! <...>

Князь

Що ж... Скінчилася нарада,
Дуже ви допомогли...
Але є ще в нас орли,
Та не тут, не в цій палаті,
А в мужицькій простій хаті!

(*Князь підводиться й виходить. Разом з ним ідуть і воєводи з ніяково похиленими головами.*)

Кінець другої картини.

Читаємо з зупинками, міркуємо, передбачаємо подальші події

- Що ви дізналися з другої картини драми-казки?
- Чи справдилися ваші передбачення щодо воєвод, героя-лицаря, який зголоситься врятувати Князівну?
- Хто запропонував Князеві допомогу?
- Що розповідає батько про силу свого сина?
- А що ми дізнаємося, слухаючи батька, про характер його найменшого сина?
- Як, на вашу думку, розгортатимуться подальші події?

ІІІ КАРТИНА

Подвір'я Кожум'яки.
Сини при роботі. <...>

Перший син

А ви чули чутку дивну?
Кажуть люди, що князівну
Завтра змієві дають ...
У палатах сльози ллють!..

Другий син

Що робить? Прийшла черга
Невблаганна, грізна, люта...
Ех, коли б оця рука
Та була з заліза кута!

Четвертий син

Таку руку має він,
Наш найменший брат Микита.
Не з заліза — з криці лита!
Переміг би він один...

Перший син

Гей, Микито, чуєш ти,
Що Тарас про тебе каже?
Може б ти схотів піти?
Переможеш — змій поляже.
Зважся, з силою зберися
І на гада!

Микита

Відчепись! <...>

(*Входять 12 парубків.*)

Парубок

(*до старого Кожум'яки*)

Князь великий нас послав
І чолом звелів нам бити
До твого синка Микити,
Щоб він відповідь нам дав.
Князь довідавсь, що твій син
Неймовірну силу має,
Що в державі він один.

(*До Микити*)

Отже, князь хотів би знати,
Чи ти підеш на двобій,
Бо князівну нашу взяти
Післязавтра хоче змій.
Що звелиш йому сказати?
Не вагайсь, нам треба знати:
Будеш ти з тим гадом битися?
Що ж мовчиш ти?..

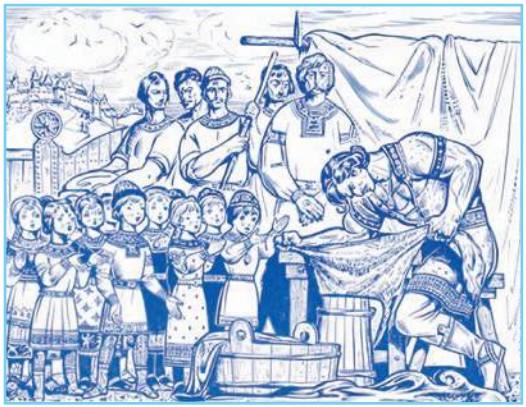

Ілюстрація до казки «Микита Кожум'яка» (Петро Андрусів, 1971)

Микита

(*рве дванадцять шкур*)

Відчепіться!..
Геть! Не маю я охоти
Розмовлять під час роботи.

[Потім приходять 12 дідів, але з ними не хоче розмовляти Микита.]

(*Входять 12 дітей.*)

Дівчинка

Нас прислали до Микити,
Ми прийшли його просити.
Де ж він, той, що дуги гне...

Батько

Ось він, діти, шкури мне.

Дівчинка

Князь, княгиня і князівна
Низько б'ють тобі чолом.
Налети орлом на змія,
Вбий його своїм крилом.
Як гарнішу від князівни
Знайдеш квітку навесні,
І коли темніші неба
Оченька її ясні,
Як коралі є у морі
Червоніші уст її,
І коли від неї краще
Заспівають солов'ї,
То не йди — вона й не схоче.
А як чуєш правду ти,
Мусиш, лицарю, піти!
Все ти матимеш, що схочеш,
Зробить князь для тебе все,
А князівна в подарунок
Власне серце принесе...

Плакат до анімаційного фільму «Микита Кожум'яка» (режисер Манук Депоян, 2014)

Микита

Скарбів, діти, я не хочу!
Що б робив я з скарбом цим?
Недосяжна зірка в небі,
Хоч вона і сяє всім.
Йдіть і князеві скажіть ви,
Що я вийду на двобій,
Що поміряюся з гадом,
Хоч і дужий, кажуть, змій.

Йдіть, скажіть, що за хвилину
Я у князя на дворі.
Хочу спробувати силу,
А уранці — на горі. <...>

Гонець (*вбігає*)

Люди добрі! Лихо в нас!
Прилетів на крилах гад
І князівну вкрав з палат!..
(*Всі наче закам'яніли.*)

Кінець третьої картини.

Читаємо з зупинками, міркуємо, передбачаємо подальші події

- Поміркуйте, чому Микита зголошується вийти на двобій зі змієм тільки тоді, коли його просять діти.
- Доки Микиту вмовляли, змій викрав Князівну. Як ви вважаєте, що буде далі?

IV КАРТИНА

Майдан за містом. Вдалині на горі химерний замок змія з різнокольоровими вікнами, освітленими вогнями. Ліворуч попід горою гостина міста. Ледве починає розвиднятись. Юрба, що залягла майдан, щохвилини збільшується.

[Люди прийшли дивитися на двобій Микити й змія. З'являються Князь із Княгинею.]

Князь з Княгинею вийшли наперед.

Перший парубок (*з дерева*)

Ой, гляньте, гляньте! Змій!

Перша дівчина

Ой лишенько, дивіться!

Кожум'яка. Бій зі змієм (Петро Андрусів, 1971)

Друга дівчина

Який страшний та злий!
І в сні таким не сниться.

Другий парубок

Микита відступив...

Друга дівчина

Невже це з переляку?

Третій парубок

Микита не здригне:
Я знаю Кожум'яку.

Четвертий парубок

Посипав іскри змій,
Горять, вгорі літають,
Мов снігом золотим,
Вітри у полі грають.

П'ятий парубок

Схопились... Ай, ай, ай!
Відскочили і стали...
Стоять і ждуть...

Шостий парубок

Ну, що ж?
Хоч боки розім'яли!

Перший парубок

Дивіться, буде щось:
Микита наступає,
Тримає булаву,
Змій лапи потирає. (*Гук від удару.*)

Перший парубок

Ага! Ото дістав!

Другий парубок

Дісталось і Микиті!

Дід

Це, мабуть, перший бій
Такий на цілім світі.

Сьомий парубок

Ай, як розгнівавсь змій!
Пустив, дивіться, пару,
Мов курява знялась...
О, знову кинув жару!
(*Чути гупання булави.*) <...>

П'ятий парубок

Погляньте: змій звалився!
Це, мабуть, добре вшкварив!
Микита змія взяв,
Ще раз об землю вдарив.
(*Грюкіт.*)

Люди весь час ворушаться, деякі намагаються вилізти на дерева, матері підносять угору дітей.

Перший парубок

Як мертвий змій лежить...
Лежить і не здригнеться....
Микита в боки взявсь,
Стоїть собі й сміється.

Плакат до анімаційного фільму «Микита Кожум'яка» (режисер Манук Депоян, 2014)

Народ

Слава, слава, слава!
Слава, слава Микиті!
Хай живе князь!
Хай живе Микита!

Перший парубок

Микита вже з палацу йде
І на руках виносить...

Народ

Князівну, князівну!
Князівну несе!
Хай живе князь!
Хай живе княгиня!

Хай живуть Микита
і князівна!
Слава, слава!

Оклики дужчають, ростуть, зливаються. Микита сходить з гори з князівною на руках. Займаються вогнем палати змія. Народ біжить назустріч.

Завіса!

Розмірковуємо над текстом твору

1. Чи справдилися ваші передбачення щодо подій останньої картини драми-казки про Микиту Кожум'яку?
2. Чи відчували ви себе «глядачами» запеклого бою між Микитою та змієм? У який спосіб автор надав вам цю можливість?
3. Що нового з цієї картини ви дізналися про Микиту?
4. Як народ ставиться до героя? Свою думку обґрунтуйте.
5. Які особливості має мова казки? Чи сподобалося вам читати віршовану казку?

Шукаємо відповіді разом

6 Об'єднайтеся в групи, визначте відмінності драми-казка Олександра Олеся від народних казок. Обміняйтеся своїми спостереженнями між групами й складіть спільний перелік *«Відмінності драми-казки Олександра Олеся "Микита Кожум'яка" від народної казки»*.

Виявляємо творчі здібності

7 Який епізод казки зацікавив вас найбільше? Об'єднайтеся в групу за кількістю дійових осіб цього епізоду й підготуйтеся до виразного читання. Готуючись, звертайте увагу на ремарки (авторські зауваги), враховуйте їх.

8 Знайдіть в інтернеті та перегляньте мультфільми «Микита Кожум'яка» режисерки-мультиплікаторки Ніни Василенко та режисера-мультиплікатора Манука Депояна. Поміркуйте, чим мультфільми відрізняються від драми-казки Олександра Олеся. Поділіться своїми враженнями з друзями.

Сергій ПЛАЧИНДА
(1928—2013)

Сергій Плачинда

Сергій Петрович Плачинда найбільше цікавився давніми часами, про які не збереглося достовірних свідчень. Йому на допомогу приходили творча фантазія та добре знання усної народної творчості, що була дороговказом в осягненні загадок минулого. Сергій Плачинда є автором багатьох творів, зокрема «Словника давньоукраїнської міфології», популярних книжок «Міфи і легенди Давньої України», «Як українські міфи по світу розійшлися».

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Автором яких творів є Сергій Петрович Плачинда?
2. Що допомагало Сергію Плачинді розгадувати загадки минулого?
3. Чи зацікавила вас постать письменника? Чи маєте бажання прочитати його твори?

На літописній основі («Богатирська застава»)

Запис під 997 роком у «Повісті минулих літ» розповідає про напад кочового племені печенігів на українські землі, зокрема про облогу ними Білгорода, невеликого міста-фортеці під Києвом.

Сергій Плачинда використав давню літописну оповідь та наповнив її яскравими образами минулих часів. Головний герой оповідання — колишній воїн Будимир, який у битві з печенігами втратив руку. Тепер він уже багато років — звичайний чередник, випасає громадську худобу.

У хвилини смертельної небезпеки Будимир дає зневіреним від тривалої облоги й голоду містянам мудрі поради, завдяки яким можна без бою позбутися ворогів і врятувати місто від загибелі.

Автор **«Богатирської застави»** висвітлив подію давно минулих часів — інакше кажучи, він розкрив історичну тему. У чому ж полягає особливість історичного твору?

Автор насамперед має переконати своїх читачів, що події відбуваються в далекому минулому. А для цього він залучає можливості художньої мови.

В історичному оповіданні Сергія Плачинди є чимало історизмів та архаїзмів, наприклад: *одесную* (праворуч), *Чур* (язичницький бог-охоронець), *віче* (загальні збори), *тать* (злодій), *лодія* (річкове судно), *вої* (воїни), *волхви* (язичницькі жерці), *сита* (медова вода).

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Богатирська застава

Оповідання

> И горожане же рѣша, шедше к печенѣгами: «Почто губите себе? Коли можете престояти нас? Аще стоите за 10 лѣт, что можете створити нам? Имѣмь бо кормлю от землѣ. Аще ли не вѣруєте, да узрите своима очима».
>
> *Нестор*

Він стояв коло бійниці й замислено споглядав табір печенігів. <...>

Поруч бренькнула тятива, і Будимир, остаточно отямившись від гірких дум своїх, побачив унизу перед стіною молодого печенізького лучника в сідлі. Це ж він цілив у сиву голову Будимира. А тепер сам хилиться з сідла, бо стріла стримить з його плеча.

— Ось так тобі! — помахав обрубком своєї десниці Будимир, угадуючи чуттям старого воїна, що рана у печеніжина не смертельна, та й ген до нього вже біжать на підмогу одноплемінники з табору.

— А Чур береже тебе, ладо, — пролунав поруч молодий голос.

Будимир повернув голову і побачив біля сусідньої бійниці лучника, який поранив ординця.

— Спасибі, сину, — кивнув Будимир і, зіпершись куксою об край бійниці, знову повів оком по табору печенігів. <...>

За спиною десь ударило било.

«Старійшини на віче скликають», — подумав Будимир, але не поворухнувся. Іти не хотілося: говоритимуть, як і коли відчинять ворота стоклятим печенігам — голод уже допік до краю.

У нього все тіло потерпло від тужливої думки: «Невже ми здамо отим голомозим татям наш Білгород, богатирську заставу Києва? Невже маємо загинути ганебною смертю?»

Мимохіть згадав свій останній бій з печенігами. Коли ж то було? Гай-гай, двадцять та ще й п'ять літ тому...

Святослав, преславний і великий князь, вів свою дружину від ромеїв, з якими уклав вигідний мир. <...>

Коли дійшли до порогів, саме випав перший сніг. Рікою пливло «сало». А побіля порогів шлях перетнула вгодована розбійницька орда кагана Курі. <...>

Була січа люта. Лише воєвода Свенельд пробився до Києва з жменькою воїв. Решта загинули. І передусім сам Святослав, що хоробро бився до останнього подиху. А йому, Будимирові, відтяли в січі правицю та в стегно поранили. Він лежав у калюжі крові, доки не підійшли з-над Тясмину вуличі й не порятували його та інших посічених-порубаних.

Відтоді в Будимира запеклася ненависть до печенігів...

Відкрити їм завтра ворота Білгорода? Стати на коліна перед степовими грабіжниками? Це ганебно й страшно.

Як запобігти лихові?

Великий князь Володимир далеко. Він пішов у Новгород (цим і скористалися сини Курі). А пішов князь у Новгород, аби набрати воїв для своєї дружини. З ним, Володимиром, подалися і двоє синів Будимирових. Що ж, не догукаєшся їх звідти.

Як же бути? <...>

Несподівана зухвала думка полонила Будимира. Він заспішив на віче. Але коли опинився на вулиці, побачив похнюплених, змарнілих людей, що розходилися після спільної ради.

Зупинив першого стрічного:

— Про що говорили на вічі?

— Що скоро всі помремо з голоду, а від князя немає підмоги. То здамося печенігам — когось вони вб'ють, а когось залишать живим, якось буде. Бо так усі згинемо...

Не дослухав Будимир. Поспішив до городських старійшин, які ще сиділи під церквою в тяжкій зажурі. <...>

— Послухайте мене. Не здавайтеся ще два дні і зробіть усе так, як я вам скажу.

— Кажи, Будимире.

Його шанували. Найперше — він нащадок великого Кия, правнук Щека. Друге: Будимир — чередник. Пасе так, що за двадцять літ жодна корова в нього не пропала. Ось і тепер першим дізнався, що йде орда. Попередив білгородчан про небезпеку через свого підпасича, а сам загнав череду в такі нетрі, що ніякий ординець не знайде. Тим більше, що там переховуються й мудрі волхви. (Хоча білгородців хрестили в Ірпені і церкву їм збудував князь Володимир, проте до волхвів і лісових капищ люди стежину торують.)

Міг би він теж перебути в тому надійному схроні. Та не такий Будимир. Пекло його за долю білгородців. Залишив чередy під наглядом волхвів, а сам — на випадок, мовляв, тривалої облоги — пригнав до Білгорода перед самісіньким носом у печенігів черідку биків та вгодованих телиць-ялівок. Їх уже й поїли городяни.

Тому з пошаною дослуховуються до його слів.

— Кажи...

— Ідіть від хати до хати, — мовить Будимир, — і зберіть по жмені вівса, пшениці або висівок. А чого — не питайте.

Пішли. Зібрали хутко, бо казали всім: «Так повелів Будимир».

А він порядкував біля церкви, вимахуючи порожнім рукавом правиці. Одним показав, де копати два колодязі по коліна. Не глибше! Накликав добрих теслярів, аби вони хутко спорудили добрячі цямрини[1]. Жінкам звелів збовтати ціжу[2], з якої варять кисіль.

Збовтали. Тую кисільну бовтанку залили в широкий кадіб, який на вимогу Будимира поставили у виритий колодязь. І вельми подивувалися всі, бо виходило, ніби колодязь ущерть повний кисільної бовтанки.

— Це ще не все, — сказав Будимир. Він був збуджений. Його чередницька шапка-ковпак з'їхала набік. Заросле сивою щетиною худе лице почервоніло. Чорні очі палали молодо й завзято. Навіть зморшки на лиці розгладилися.

— Хоч убийтеся, а знайдіть мені трохи меду.

Невдовзі таки знайшли велику миску меду, що була схована в княжій медовні.

---

[1] *Ця́мрина* — верхня частина колодязного зрубу, складена з дерев'яних колод.

[2] *Ціжа* — скислий унаслідок бродіння розчин подрібненого зерна, висівок або борошна у воді.

Будимир попрохав жінок приготувати з меду солодку ситу, вилити її в кадіб, який поставити в другий колодязь.

— Тепер шліть за печенігами. Тільки най посли наші будуть не вельми худі.

На ранок підібрали огрядненьких посередників, які й пішли до печенігів. Сказали їм:

— Візьміть од нас заложників, а самі пошліть своїх чоловіків з десять у город наш — най подивляться, що там коїться.

Зраділи печеніги. Витлумачили по-своєму прихід посередників: «Це білгородці хочуть уже здатися нам».

Коли печеніги вступили в город, навчені Будимиром старійшини привітали гостей і сказали їм:

— Пощо губите ви себе? Хіба в змозі перестояти нас? Якщо стовбичитимете тут і десять років, то нічого не заподієте нам. Бо нас годує сама земля. Вона харч нам дає. Ось погляньте, коли не вірите.

Привели печенігів до колодязів. Спочатку до того, де була ціжа для киселю.

Поставали над колодязем печеніги і аж роти пороззявляли од подиву. Старійшини ж зачерпнули відром ціжі, розлили в лотки — великі глиняні сковороди — і на очах у сторопілих кочівників зварили кисіль. Потім пішли до другого колодязя, зачерпнули солодкої сити. Самі їли й частували печенігів. Ті смакували, аж губами плямкали, і дивувалися.

Врешті сказали:

— Ми бачимо диво. Але наші хани не повірять нам, якщо самі не скуштують.

— Тоді ось їм...

Старійшини налили по глекові ціжі та сити й вручили посередникам.

Пішли печеніги. Повернулися заложники. І ввесь Білгород прикипів до бійниць у німому очікуванні.

Ждали день, вечір, ніч. А на ранок полегшено зітхнула вся богатирська застава: знялися печеніги! Пішли. Повіялися.

Тут же, на стіні, біля бійниць, білгородці обіймалися, цілувалися, плакали. А Будимир погрозливо помахав услід ординцям порожнім рукавом своєї десниці:

— Ось так вам, дурні набиті!

Потім він згадав про свою череду, яка зараз у лісових нетрях під доглядом вірних волхвів. Прикинув, що до обіду прижене сюди корів і напоїть молоком голодних білгородців. А волхви ще й сиру нагнітили цілий віз. І хліба напекли. Тож по обіді голоду в Білгороді вже не буде...

Від цих думок чередник повеселів і, притримуючи куксою полу своєї подертої свитки, почав хутко опускатися з фортечної галереї.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справило на вас оповідання «Богатирська застава»? Чи всі слова, ужиті автором, були зрозумілі? Значення яких треба було з'ясувати?
2. Коли відбуваються події, про які йдеться в оповіданні? Що з уроків історії ви знаєте про ті часи?
3. Що з оповідання ми дізналися про Будимира? Ким він був за молодих років? Що робить тепер?
4. Що вигадав Будимир, щоб примусити печенігів зняти облогу з Білгорода?

Обираємо завдання на свій смак

- Підготуйтеся до виразного читання найбільш цікавого, на вашу думку, фрагмента оповідання.
- Опишіть, яким ви уявляєте Будимира.
- Поміркуйте, які ілюстрації були б доречні до цього твору. Опишіть їх або намалюйте.
- Розкажіть про свої враження від мови твору.

УЗАГАЛЬНІМО?

Щоб перевірити, як ви засвоїли тему «Минуле українського народу: легенди, перекази, літописні оповіді», пройдіть тест в електронному додатку до підручника.

ВІРТУАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Більше дізнатися про минуле українського народу ви зможете з таких творів:

- легенди «Калина», «Як виникли Карпати», «Неопалима купина» (за Є. Шморгуном);
- легенди Криму «Аю-Даґ», «Скелі-близнята в Ґурзуфі»;
- літописна оповідь із «Повісті минулих літ»: «Подвиг юнака» (у переказі В. Близнеця);
- «Сказання про калину», «Вишня — вічна наречена» Олеся Бердника;
- народний переказ «Шевченко на Хортиці»;
- «Голос утопленого села» Антоніни Гармаш-Литвин;
- «Михайло-семиліток» Антіна Лотоцького;
- «Дочка Троянди» Зірки Мензатюк.

Ці твори ви знайдете в електронному додатку до підручника в розділі «Віртуальна бібліотека».

Україна і я

Тарас ШЕВЧЕНКО
(1814—1861)

Тарас Шевченко (автопортрет, 1840)

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 року в селі Моринцях (нині Звенигородський район, Черкаська область). В одинадцять років осиротів, мріяв про майбутнє художника, але на заваді стала принизлива кріпосна залежність. Не з власної, а з волі поміщика опинився Тарас у Петербурзі. Там несподівано для себе знайшов підтримку справжніх друзів, які допомогли йому стати вільним і вступити до Академії мистецтв. Уже на той час Тараса не полишали гіркі роздуми про Україну й кріпацтво, що спіткало українців — нащадків славних козаків. Душевний біль за свій народ він утілив у поезії, великі надії покладав на здатність правдивого слова змінювати людей.

Російська імперія боялась і переслідувала непокірного поета. Його арештували й відправили на заслання, йому заборонили не те що видавати, а й писати вірші. Навіть у неволі він зберіг свою духовну свободу, часто згадував Україну: *«За тебе марно я в чужому краю / Караюсь, мучуся... але не каюсь!..»*.

Власним життям Тарас Шевченко довів, що поет навіть сам-один здатний, як справжній казковий герой, ставати на бій із силами зла, а його поетичне слово може бути дієвою, переможною зброєю.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Де і коли народився Тарас Шевченко?
2. Які твори Тараса Шевченка ви читали?
3. Чи справдилася його дитяча мрія стати художником? Можливо, відповідь на запитання вам підкаже ілюстрація на сторінці 132, 136.
4. Де навчався Тарас Шевченко?
5. Чому Тарас Шевченко потрапив на заслання?

Далека і близька Україна («Зоре моя вечірняя…»)

Понад десять років поет перебував на засланні в Орській фортеці (тепер — місто Орськ в Оренбурзькій області Росії) та Новопетровському укріпленні (зараз — місто в Казахстані). Незважаючи на заборону, він продовжував писати, багато малював. У несприятливих умовах за перші три роки заслання митець створив більше, аніж за всі інші періоди своєї поетичної діяльності.

Портрет Тараса Шевченка з арт-проєкту «Шевченкіана. Джерело натхнення» (Надія Нікіфорова, 2013)

Долаючи гнітючі враження від заслання, поет подумки переносився до України. Тоді й створив вірш **«Зоре моя вечірняя…»** як ліричний вступ до поеми «Княжна».

Ліричними ми називаємо твори, які висвітлюють людські почуття, роздуми, переживання. Вірш «Зоре моя вечірняя…» є ліричним, бо в ньому автор не розповідає про якісь життєві події, а лише ділиться з нами своїми почуттями. У його

душі поєдналися щира любов до Батьківщини, туга за нею, а ще захоплення красою української природи, переживання загадки й таємниці світу. На основі цих емоцій ми можемо уявити образ ліричного героя — портрет людської душі, утворений з мінливих почуттів.

Особливістю вивчення ліричних творів є те, що в них замість теми зазвичай використовують інше поняття — **мотив.** Наприклад, мотивом поезії «Зоре моя вечірняя...» є любов до Батьківщини.

Український пейзаж із хатами (*Володимир Маковський*, 1901)

Лірика — літературні твори, що зображують почуття, настрої, переживання.

Ліричний герой/героїня — умовна особа, виразник почуттів і переживань у ліричному творі.

Мотив — у ліричному творі це те саме, що й тема.

«Зоре моя вечірняя...»

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає.
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає.
Як широка сокорина[1]
Віти розпустила...
А над самою водою
Верба похилилась.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила на вас поезія Тараса Шевченка «Зоре моя вечірняя...»?
2. До кого або до чого звертається ліричний герой? З яким проханням?
3. Що з тексту твору ми дізнаємося про ліричного героя?
4. Поміркуйте, чому саме вечірня зоря, а не людина, стає його співрозмовником.
5. Якою в спогадах ліричного героя постає Батьківщина? Що ви уявляєте, коли читаєте ці рядки? Спробуйте описати уявну картину.
6. Знайдіть у тексті слова зі зменшено-пестливими суфіксами. Чи допомагають образи *сонечка*, *веселочки* зрозуміти ставлення ліричного героя до рідного краю? Свою думку обґрунтуйте.
7. Якою постає природа у спогадах ліричного героя: холодною, неживою чи одухотвореною, життєдайною? Свою думку обґрунтуйте.
8. Яким є провідний мотив цієї поезії?

Обираємо завдання на свій смак

- Якби вам довелося добирати музику до цієї поезії, якій музиці — мажорній чи мінорній — ви надали б перевагу? Можливо, ви запропонуєте якийсь інший варіант?
- Підготуйтеся до виразного читання вірша, візьміть участь у конкурсі читців.

[1] *Сокорина* — те саме, що й *осокір* — високе листяне дерево родини вербових з добре розвиненою кроною; чорна тополя.

Виявляємо творчі здібності

У поезії Тараса Григоровича Шевченка його рідний край постав в яскравих образах: *веселочка*, що позичає воду у Дніпра; *верба*, що схилилася над водою. А які образи постають у вашій уяві, коли ви думаєте про місто чи село, де ви виросли? Спробуйте розповісти про них у короткому есе.

Послання поета («Учітесь, читайте...»)

Тарас Шевченко ділився з читачами всім вистражданим і пережитим. Закликав їх навчатися патріотизму, бути справжніми українцями — гідними наступниками своїх славних предків, які віддавали життя за національну свободу. І його поетичні заклики — це не просто слова, адже вони підтверджені всім його життям, самовідданим служінням рідній Україні.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Тарас Шевченко (автопортрет, 1853)

«Учітесь, читайте...»

(*Уривок із поеми*)

Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю

Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб
розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників, кого, коли,
За що розпинали!

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої.
Молю вас, благаю!

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справив на вас уривок із поеми?
2. До чого закликає ліричний герой твору?
3. Який перший «урок» мають засвоїти люди? Що означають слова *«Й свого не цурайтесь»*?
4. Якими в уяві ліричного героя постають люди, які *«свого цуралися»*?
5. Що для ліричного героя означає *«своє»*? Про що він згадує насамперед? Прочитайте ці рядки виразно.
6. Що в пам'яті ліричного героя постає як *«незабутнє»*? Які почуття його охоплюють, коли він згадує про минуле України? За що ліричний герой ладен віддати *«половину веселого віку»*?
7. Яким ліричний герой бачить майбутнє рідного краю? Від кого, на думку ліричного героя, це майбутнє залежить?
8. Як зрозуміли останні рядки уривка? До чого закликає ліричний герой?

Богдан ЛЕПКИЙ

(1872—1941)

Богдан Лепкий

Богдан Лепкий (повне ім'я — Богдан Теодор Нестор Лепкий) народився 9 листопада 1872 року в селі Кривенькому на Тернопільщині. У рідному домі малий Богдан вперше почув твори Тараса Шевченка, багато з них вивчив напам'ять. Ще з дитячих років життєвий подвиг славетного Кобзаря надихав Лепкого.

1914 року на честь 100-ліття від дня народження Тараса Шевченка Богдан Лепкий видав у Львові з власними ілюстраціями невеличку збірку «За люд». У творах збірки поетично висвітлено окремі епізоди з біографії Кобзаря, життя й творчий подвиг якого стали легендарними.

«Шевченкова верба»

Вірш **«Шевченкова верба»** ввійшов до збірки «За люд». За основу Богдан Лепкий узяв дійсну подію.

Ця історія сталася 1850 року, коли Тарас Шевченко відбував покарання у Казахстані. За порушення заборони писати й малювати поета з Орської фортеці відправили до Новопетровського укріплення на півострові Мангишлак. Під час зупинки в місті Гур'єві поет знайшов маленьку вербову гілочку, забрав із собою і посадив її за фортом. *«Я ввіткнув її в землю, вона листя пустила, я ну її поливати, а вона — рости. Верба моя виросла й укриває мене в спекотний день своєю густою тінню»*, — писав поет.

Цей випадок із життя Тараса Григоровича настільки вразив Богдана Лепкого, що він написав про неї вірш.

Шевченкова верба

Коли на чорний шлях ступав,
Ішов на прогнання в неволю,
Галузку вербову підняв,
Обчімхав[1] і забрав з собою.

Була відірвана, як він,
Від пня і від землі святої,
Засуджена на лютий скін
Серед пустині степової.

Поніс її і посадив
За фортом, в полі, на пустині,
Здалека воду приносив
І пильно підливав щоднини.

Принялася і на весну
Зелене листя розпустила.
Ох, як же, як була йому
Та деревина люба й мила!

Було, з казарми прибіжить
В зеленій тіні відпочити,
Положиться, верба шумить
І шепче щось над ним, як мати.

Мов жалується, що весна.
Сади цвітуть на Україні,
Вона ж сумує тут одна
Посеред дикої пустині.

Летить степом листочків шум,
Немов далека пісня жалю,
Ні твоїх снів, ні твоїх дум
Нам не забути, рідний краю!

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила на вас поезія?
2. Яку історію зі спогадів Тараса Шевченка використав Богдан Лепкий у цьому творі?
3. Яких змін зазнала реальна історія у творі поета?
4. Як ви зрозуміли слова *«Коли на чорний шлях ступав...»*? Про які події з життя Тараса Шевченка йдеться в цих рядках?
5. Чому Богдан Лепкий порівнює вербову гілку та свого героя? Прочитайте виразно ці рядки.
6. Яким постає Тарас Шевченко в цій поезії? Поміркуйте, чому Богдан Лепкий не називає імені свого героя.

[1] *Обчімхав* — обірвав листя.

Про рими й римування

Ви вже звернули увагу, що поетичні твори частіше римовані.

Рима — це співзвучні закінчення слів у рядках.

За місцем наголосів у суголосних словах **рими** поділяють на **чоловічі** (наголос на останньому складі) і **жіночі** (наголос на передостанньому складі). Є також інші види рим, адже наголос може припадати на третій або четвертий від кінця слова склад.

За частинами мови рими бувають іменниковими й дієслівними, а також неграматичними (коли римуються слова, що не належать до однієї частини мови).

А ще рими можуть бути **точними** (*вода́ — орда́; мо́ва — змо́ва, загадко́ва*) і **неточними** (*вода́ — перешко́да; мо́ва — слова́, світова́*).

Розташування рим у вірші ми називаємо **римуванням.**

Залежно від того, які рядки римуються між собою, виділяють **перехресне, суміжне й кільцеве** римування. Схеми розташування рим, тобто співзвучних закінчень рядків, частіше позначають літерами української абетки.

Суміжне, або **парне римування:** вірші рядка, що йдуть безпосередньо один за одним, римуються між собою. Такий тип римування позначаємо схемою — **аабб.**

Розгляньмо приклад суміжного римування:

Вибіг місяць з-за діброви,	**а**
погубив на вітрі брови,	**а**
заховав за спину руки,	**б**
ходить лисий, без перуки.	**б**

(*Ліна Костенко*)

Перехресне римування: римуються кінцеві слова непарних рядків з непарними, а парні — з парними. Схема перехресного римування — **абаб.**

Приклад перехресного римування:

Ворони каркали у кронах. **а**
Світило сонце з висоти. **б**
Бруньки мовчали при воронах, **а**
Що завтра хочуть розцвісти! **б**
(*Ліна Костенко*)

Кільцеве римування: римуються перший рядок з четвертим, а другий — із третім. Схема — **абба.**

Приклад кільцевого римування:

Вічний революціонер, **а**
Дух, що тіло рве до бою, **б**
Рве за поступ, щастя й волю, **б**
Він живе, він ще не вмер. **а**
(*Іван Франко*)

1 Із поданих слів доберіть рими до слів *мова* й *правопис*. Які слова утворять точну риму?

2 Які слова утворюють неточну риму? Які слова не римуються зі словами *мова* й *правопис*?

Мова — змова, святкова, розмова, голова, гора, службова, постанова, диктант, колискова, кольорова, гроза, чорноброва, мармурова, снігова, улюблена, бойова, бронзова.

Правопис — спис, опис, живопис, рукопис, звукопис, клинопис, тайнопис, літопис, часопис, опис, надпис, підпис, запис, напис, мис, синтаксис, кипарис, нарцис, абрис, обрис, ірис, рис.

Зауважа! Це завдання можна перетворити на веселу гру. Діймо так: ведучий називає слова парами (*мова — зимова*). Якщо це точна рима, плескаємо в долоні двічі, якщо неточна — один раз, якщо слова не римуються — не плескаємо. Переможе той, хто правильно визначить, римуються чи не римуються слова.

Галина КИРПА

(*нар. 1950 р.*)

Галина Кирпа

Галина Миколаївна Кирпа народилась 1 січня 1950 року в селі Любарцях на Київщині. Свою шкільну творчість згадувала з іронією: «*Першими були звичайні дитячі щоденники, більше схожі на вигадки та фантазії. Я вела їх лише в дитинстві й роздаровувала подругам. І вони мене називали "письменницею"*».

Галина Кирпа закінчила філологічний факультет Київського університету, була журналісткою. Її збірки «День народження грому», «Гостини», «Цвіт королевий», «Ковток тиші», «Слон мандрує до мами», «Профіль вечора» полюбилися читачам.

Поетеса підготувала й видала шкільні читанки «Ластівка», «Біла хата», «Писанка», «Зелена неділя».

Галина Кирпа працює над художніми перекладами з німецької, шведської, данської, норвезької мов. 2018 року її переклад повісті Ульфа Старка «Диваки і зануди» відзначила Міжнародна рада з дитячої та юнацької книги (*IBBY*).

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Де народилася Галина Кирпа?
2. Чому в шкільні роки її називали «письменницею»?
3. Яку освіту здобула Галина Кирпа?
4. Авторкою яких поетичних збірок вона є? Назва якої збірки вас зацікавила? У який спосіб ви можете задовольнити свою цікавість?
5. З яких мов перекладає художні твори Галина Кирпа?
6. Чи є серед її перекладацького доробку твори для дітей або юнацтва?

Про епітети, метафори, порівняння

У мові художніх творів багато засобів виразності, які підтримують увагу читача, спонукають його емоційно співпереживати. Розгляньмо деякі з них.

Епітет — це не просте, а художнє означення, що емоційно характеризує людину, явище, предмет, подію.

Найчастіше епітетами є прикметники: *широка душа, променистий погляд, ласкаве море.*

Мета використання епітета — створити яскравий образ. Порівняймо, для прикладу, словосполучення «*світле волосся*» і «*світлий настрій*». У першому випадку «*світлий*» просто позначає колір, а в другому — розкриває позитивний емоційний стан людини.

Слово **метафора** походить від грецького «*передати*» або «*перенести*». Це художній засіб, що полягає в перенесенні ознак одного предмета чи явища на інший на основі їхньої схожості.

Наприклад, *дорога до школи* — це пряме значення, а *життєва дорога* — уже переносне, метафоричне.

До метафори дуже близьке **порівняння**. Воно так само пояснює один предмет через інший, однак робить це за допомогою слів *як, мов, немов, наче, ніби* та ін., наприклад: *очі, як небо; вільний, як птах.*

Епітети, метафори, порівняння всім нам добре знайомі. Ми часто використовуємо їх у повсякденному мовленні. Однак особливу роль вони відіграють у літературній творчості.

Образно про рідну мову («Мова моя»)

У творі Галини Кирпи втілено мотив любові до рідного слова, дбайливого ставлення до нього. Зверніть увагу на особливу виразність поезії й на те, які саме художні засоби використано. *Мов дівчинка у віночку, мов ластівка, немов Берегиня* — у таких красивих образних порівняннях постає мова. Вона *йде, летить, дихає, тремтить*...

У колисці мене мама колихала (*Марфа Тимченко, 1998*)

Метафоричний образ *«тернових стежок»* на початку вірша дістає пояснення в останніх рядках: він перегукується зі щирою готовністю ліричної героїні захищати мову — визбирувати колючі терни на її шляху.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Мова моя

Мова моя — мов дівчинка у віночку,
йде полем, іде лугом,
терновими стежками йде.
Мова моя — мов ластівка,
летить горою, летить долом,
провіщає мені ясен-день.

Мова моя — немов Берегиня,
що на кожне своє дитятко
дихає і тремтить.
Мова моя — БУЛА! БУДЕ! А нині
я терни в стежках визбирую,
щоб їй було легше ходить...

Розмірковуємо над текстом твору

1 Яке враження справила на вас поезія Галини Кирпи «Моя мова»?

2 Чи всі слова в цій поезії були вам зрозумілими? Значення яких слів ви хотіли б уточнити?

3 У яких яскравих образах постає *мова* в поезії? Назвіть їх.

4 Які інші образи привернули вашу увагу?

Досліджуємо самостійно

5 Пригадайте, що таке епітети. Знайдіть у тексті поезії ці засоби виразності мови. Поміркуйте, чому епітети привертають читацьку увагу.

6 Пригадайте, що таке порівняння. Знайдіть у тексті поезії ці засоби виразності мови. Поміркуйте, з якою метою використовує їх поетеса.

7 Пригадайте, що таке метафора. Знайдіть метафори у вірші.

Виявляємо творчі здібності

8 Оберіть і виконайте творче завдання.

- Напишіть есе «Моя мова».
- Підготуйтеся до виразного читання вірша Галини Кирпи «Моя мова» й візьміть участь у конкурсі читців.
- Створіть ілюстрації до поезії Галини Кирпи «Моя мова».

Віктор ЗУБАР
(1923—1994)

Віктор Зубар

Віктор Володимирович Зубар народився на Хмельниччині. Після Другої світової війни проживав на Прикарпатті та Буковині. Був активним громадським діячем, виступав на захист української мови й культури, написав багато поетичних творів з патріотичними мотивами. На знак вшанування творчої та громадської діяльності Віктора Зубара засновано літературно-мистецьку премію його імені.

Про громадянську лірику

Художні твори, у яких зображено роздуми, почуття, настрої людей, називають **ліричними**.

Державний Прапор України на найвищому флагштоці (102 м), установлений у Харкові 23 серпня 2021 року

Залежно від змісту ліричні твори поділяють на **громадянські**, **інтимні**, **пейзажні** та **філософські**.

У громадянській ліриці поети розглядають важливі суспільні питання й конфлікти.

До громадянської належить також **патріотична лірика** з властивими їй мотивами любові до Батьківщини та збереження національних цінностей.

Крила України

Синьо-жовтий прапор
Процвіта над нами,
Наче синє небо
В полі над житами.

Синьо-жовтий прапор
В сонячнім промінні —
Символ щастя-долі,
Крила України.

З волі запорожців
Стяг наш народився,
З духу України
В небесах розвився!

Ми не хочем лити
Крапелини крові,
Постає Вкраїна
З доброти, любові.

Синьо-жовтий прапор
Процвіта над нами,
Наче синє небо
В полі над житами.

Розмірковуємо над текстом твору

1 Яке враження справила на вас поезія Віктора Зубара «Крила України»?

2 Як ви зрозуміли назву твору? Що поет називає *крилами України?*

3 Поміркуйте, який художній засіб застосував поет в образі *крил України* — епітет, порівняння чи метафору. Відповідь обґрунтуйте.

Шукаємо відповіді разом

4 Об'єднайтеся в групи, виконайте завдання, презентуйте свою роботу однокласникам та однокласницям.

- Щорічно 23 серпня відзначається День Державного Прапора України — державне свято України. Поміркуйте, як ви з однокласниками та однокласницями можете долучитися до святкування. Придумайте цікаві заходи, у яких ви взяли б участь.

Тетяна МАЙДАНОВИЧ

(нар. 1957 р.)

Тетяна Майданович

Тетяна Василівна Майданович народилась 18 квітня 1957 року на Житомирщині. За фахом вона філолог, нині працює редакторкою у видавництві. А ще вона є авторкою багатьох творів для дорослих та дітей. Її поетична збірка «Країна Україна» розповідає юним читачам і читачкам про природу, історію, духовну красу людей нашої Батьківщини.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Країна Україна

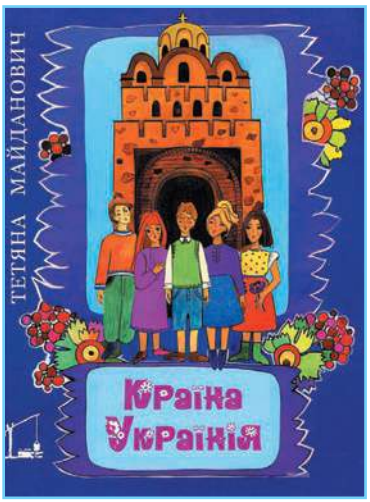

Обкладинка книжки Т. Майданович «Країна Україна» (Івання Хомчак, 2016)

Є така країна — Україна.
Вся вона обсаджена калиною.
Не звичайна, а немов казкова:
Скрізь лунає — українська мова.

І пісні, й казки з усього світу
Тут зібрались вам на радість, діти!
Не шукайте, не питайте: «Де ж це?!»
Ось вона прийшла у ваше серце.

Диво-казка моя — Україна і я!
Рідна мова моя — Україна там, де я:
В класах, книгах і гаях,
У незвіданих краях...

Школа, друзі та сім'я:
Чим віддячу нині я:
Україні — я? Україні — я!

Є така країна — Україні́я.
Всі тут пригощаються калиною!..
Ось гостей нових у ній вітаєм —
З різних-різних мов перекладаєм.

Чарівні калинові ворота:
Хто у них із радістю заходить,
Ягідку калинову скуштує —
Розуміє все, що тут почує:
«Бон жур! — Добрий день!»
«Гутен морген! — Добрий ранок!»,
«Счастливого пути! — Щасливої дороги!»,
«До відзеня! — До побачення!»

Є така країна — Україні́я.
Золоті ворота — між калиною.
Треба тільки дуже забажати!..
Слухати... Читати... Уявляти...

І пісні, й казки з усього світу
Тут зібрались вам на радість, діти!
Не шукайте, не питайте: «Де ж це?!»
Ось вона прийшла у ваше серце.

Ілюстрація до книжки Т. Майданович «Країна Україні́я» (Іванна Хомчак, 2016)

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила на вас поезія? Чим зацікавила?
2. Як ви зрозуміли назву твору?
3. Якою постає Україні́я в уяві ліричної героїні?
4. Де, на думку поетеси, знаходиться ця чудова країна?
5. Розкажіть, якою Україні́ю уявляєте ви.
6. Напишіть есе «Україна і я».

УЗАГАЛЬНІМО?

Щоб перевірити, як ви засвоїли тему «Україна і я», пройдіть тест в електронному додатку до підручника.

Рідна природа

Олена ПЧІЛКА
(1849—1930)

Олена Пчілка

Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка — літературний псевдонім) народилася 29 червня 1849 року на Полтавщині.

Найбільше захоплювалася народною творчістю: записувала пісні, казки, вивчала побут, звичаї та обряди, навіть видала книжку «Український народний орнамент».

Своїх дітей Ольга Петрівна виховувала в пошані до рідного краю. Вона змогла передати їм і любов до творчості. Її донька Лариса стала відомою поетесою під псевдонімом Леся Українка.

Літературну спадщину Олени Пчілки складають твори на теми з українського народного життя. Для маленьких читачів вона писала вірші, казки, оповідання, п'єси.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Де народилася Ольга Петрівна Косач?
2. Яка українська поетеса була її дочкою?
3. Які твори писала Олена Пчілка для дітей?

Олена Пчілка (праворуч) та Леся Українка (ліворуч) серед знайомих на хуторі Зелений Гай біля Гадяча (1905)

Ловлять снігурів
(Сергій Васильківський, 1910-ті)

Зимові розваги
(Сергій Кольба, 2019)

Природа в літературній творчості

У літературних творах ми часто зустрічаємо описи довкілля — не лише природи, а й загалом усього зовнішнього простору, який нас оточує. Такі описи об'єднують одним загальним поняттям — **пейзаж.**

Пейзаж — опис природи в літературному творі.

Існують різні види пейзажів: **степовий, лісовий, морський (маріністичний), міський (урбаністичний), індустріальний (опис промислових будівель)** тощо.

Пейзажні описи допомагають увиразнити людські почуття, передати настрій, пояснити події, розкрити умови життя героя чи героїні.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Як називають описи довкілля в художніх творах?
2. Чи знайомі ви з цим поняттям з уроків образотворчого мистецтва?
3. Які види пейзажів існують?
4. З якою метою письменники створюють описи довкілля в художніх творах?

Зимовий день («З ґринджолятами»)

Катання на санчатах, гра в сніжки, а головне — дитячий захват і відчуття радісної втоми. Веселий настрій від захопливих зимових розваг, коли не помічаєш навіть, як швидко спливає час.

Цей настрій безтурботного щастя допомагають створити наявні у творі пейзажні замальовки. Сніг, наче срібло, стежка, гірка, з якої так легко спускатися на санчатах, нарешті, мороз, який нагадує, що день завершився й слід повертатися додому. Окремі пейзажні штрихи складають загальну мозаїчну картину, що навіює світле переживання радісного зимового дня.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Ілюстрація до вірша Олени Пчілки «З ґринджолятами» (Лариса Іванова, 1988)

З ґринджолятами

Що за чудовая днина,
Сніг, наче срібло, блищить!
Вийшов веселий хлопчина,
Швидко з санками біжить.

Ох, ті санки-гринджолята!
Коней не треба до них:
Роблять їх мудро хлоп'ята,
Треба прудких тільки ніг!

Сам у санки упряжешся,
Вже ж не яка там вага!
Стежкою хутко женешся,
Всякий тебе оббіга!

Ось вона й гірка маленька, —
Ой, як униз я спущусь!
Наче та пташка швиденька,
Долі умить опинюсь.

Нуте лишень, хто зручніший?
Швидше которе збіжить?
Кепсько, — мороз все лютіший,
Носик з морозу щемить.

Ей, чи ж морозу боятись
Та отаким козакам?!
Нуте у сніжки гуляти,
Треба зогрітися нам!

Ой, чи заходить вже сонце?..
Пізня така вже пора?..
Стукають мати в віконце,
Треба рушать до двора!

Ілюстрація до збірки віршів Олени Пчілки «Дивна хатка» (Лариса Іванова, 1988)

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила на вас поезія? Як вплинула на ваші почуття, настрій?
2. Пригадайте свої зимові розваги. Якими словами ви могли б описати емоції під час катання на звичайних санчатах або санчатах-льодянках, тюбінгу?
3. Розгляньте ілюстрації на цих сторінках підручника. Чи вдалося художникам і художницям відтворити цей настрій у своїх роботах?
4. Прочитайте виразно вірш Олени Пчілки. Поміркуйте, чи допомогли вам власні спогади про зимові розваги, ілюстрації відчути настрій ліричного героя / героїні цього твору?

Павло ТИЧИНА

(1891—1967)

Павло Тичина

Обкладинка першого видання збірки «Сонячні кларнети» (1918)

Павло Григорович Тичина народився 15 січня 1891 року в селі Пісках на Чернігівщині. Змалку любив музику, мав чудовий голос і слух. Музикальність відчутно позначилась на його поезіях. Перша збірка Тичини «Сонячні кларнети» містить багато слухових образів. Вона стала подією в українській літературі, засвідчила появу видатного майстра пейзажної лірики.

Любов до природи Тичина завжди поєднував із дбайливим ставленням до неї. Письменник Іван Сенченко пригадував: *«Щоб дійти до машини, треба було пересікти дорогу. Почали пересікати, і тут я витріщив очі від подиву. Павло Григорович не йшов, а ніби танцював, виробляв якісь дивні піруети, робив такі рухи, немов обминав незриму мені перепону. “Що з вами, Павле Григоровичу?” — спитав я. Він зі страждальним на обличчі показав мені на мурашок, що густо мережали потріскане асфальтове покриття. Він боявся завдати кривди кузочці, що ж тоді говорити про людину!»*

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Яку назву мала перша збірка віршів Павла Тичини?
2. Які особливості віршів цієї збірки відзначено в розповіді про поета?
3. Як поет ставився до природи?
4. Чи зацікавила вас постать поета? Чого ви очікуєте від читання його творів?

Пейзажна лірика

Пригадайте, як Олена Пчілка у вірші **«З ґринджолятами»** використала пейзаж — у яскравих образах розповіла нам про веселі зимові забави.

У деяких творах пейзаж виконує не допоміжну, а головну роль. Такі твори зосереджені на емоціях від споглядання природи, нагадують безпосередні душевні відгуки на навколишній світ. Саме вони й складають **пейзажну лірику** — поезію про враження, навіяні довкіллям.

Гай
(Петро Левченко, 1900-ті)

Наші далекі предки приписували рослинам, птахам, тваринам, природним явищам людські риси. На основі первісних уявлень виник художній засіб — **персоніфікація.**

Персоніфікація, або **уособлення**, є різновидом метафори. Вона передбачає перенесення людських рис на довкілля, так би мовити, олюднення природи.

Навіть у щоденному мовленні ми використовуємо персоніфікацію, говоримо, наприклад: *море грає, сонце усміхається.*

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Що таке *пейзажна лірика*?
2. Як називають різновид метафори, коли явищам природи надають людських рис?
3. Пригадайте, у яких прочитаних вами творах застосовано цей прийом. Наведіть приклади.

Хор лісових дзвіночків

(*Уривок з драматичної поеми «Дзвінкоблакитне»*)

Ми дзвіночки,
Лісові дзвіночки,
Славим день.
Ми співаєм,
Дзвоном зустрічаєм:
День!
День.
Любим сонце,
Небосхил і сонце,
Світлу тінь,
Сни розкішні,
Все гаї затишні:
Тінь!
Тінь.

Линьте, хмари,
Ой прилиньте, хмари, —
Ясний день.
Окропіте,
Нас нашелестіте:
День!
День.
Хай по полю,
Золотому полю,
Ляже тінь.
Хай схитнеться —
Жито усміхнеться:
Тінь!
Тінь.

Розмірковуємо над текстом твору

1 Яке враження справив на вас цей твір? Які спогади навіяв? Які емоції, почуття ви переживали, читаючи його?

2 Поміркуйте, чому поезія має назву «Хор лісових дзвіночків». Повтори яких слів схожі на звуки дзвіночків?

3 Чи є епітети в поезії «Хор лісових дзвіночків»? Знайдіть їх. Які з цих епітетів і чому найбільше привернули вашу увагу: *світла тінь, сни розкішні, гаї затишні, ясний день, золоте поле*?

Ілюстрація до вірша П. Тичини «Хор лісових дзвіночків» (Едуард Колесов, 1968)

4 Як ми називаємо вид метафори, що дає уявлення про предмет шляхом надання йому людських рис і якостей? Чи можемо ми стверджувати, що у створенні образу *лісових дзвіночків* персоніфікація є провідним засобом? Доведіть або спростуйте це твердження.

Міркуймо так: У поезії лісові дзвіночки *співають, славлять* ... А це не властиво ... Зате ці дії можуть виконувати ... Отже, ...

5 Поміркуйте, яке (які) твердження є суголосним(-ми) головній думці поезії.

А Природа таємнича і ворожа до людини

Б Природа сповнена неповторної краси

В Людина може бачити красу природи навіть у звичних речах

Г Чутливий до краси митець допомагає побачити й відчути красу світу

Виявляємо творчі здібності

6 Об'єднайтеся в групи, виконайте завдання, презентуйте свою роботу однокласникам та однокласницям.

- Поезія має назву «Хор лісових дзвіночків». Пригадайте з уроків мистецтва, що таке хор. Яку цікаву форму виразного читання цієї поезії можна вигадати, щоб передати особливість її назви?
- Підготуйтеся до виразного читання поезії.

Загадкова музика світу («Гаї шумлять»)

У цьому творі природа постає як яскрава мозаїка з окремих образів: гаї, хмарки, ниви, річка, золото вечірнього сонця в річковій воді. А ліричний герой реагує на цю красу так: *слухаю, милуюся, весело, зворушений, когось все жду — співаючи.*

Мотив щирої любові до рідного краю поет розкрив в органічному поєднанні пейзажних малюнків і душевних станів свого героя.

Ілюстрація до вірша П. Тичини «Гаї шумлять» (Едуард Колесов, 1968)

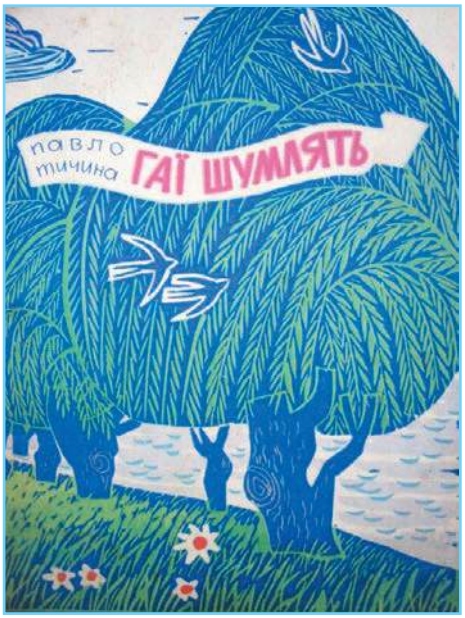

Обкладинка збірки віршів П. Тичини «Гаї шумлять» (Едуард Колесов, 1968)

Гаї шумлять

Гаї шумлять —
я слухаю.
Хмарки біжать —
милуюся.
Милуюся-дивуюся,
чого душі моїй
так весело.

Гей, дзвін гуде —
іздалеку.
Думки пряде —
над нивами.
Над нивами-приливами,
купаючи мене,
мов ластівку.

Я йду, іду —
зворушений.
Когось все жду —
співаючи.

Співаючи-кохаючи
під тихий шепіт трав
голублячий.

Щось мріє гай —
над річкою.
Ген неба край —
як золото.
Мов золото — поколото,
горить-тремтить ріка,
як музика.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справив на вас цей твір? Що зацікавило, здивувало? Які емоції, почуття ви переживали, читаючи його?
2. До якого виду лірики належить цей твір — пейзажної чи громадянської? Обґрунтуйте свої міркування.
3. Яким постає ліричний герой цієї поезії? Які риси йому властиві?
4. Чи є в поезії «Гаї шумлять» епітети? Знайдіть їх. Які з цих епітетів більше привернули вашу увагу: «*тихий* шепіт трав» чи «шепіт трав *голублячий*»?
5. Яка з цих метафор вам найбільше сподобалася: *хмарки біжать*, (дзвін) *думки пряде*, *шепіт трав*, *мріє гай*, *горить-тремтить ріка*? Яка з них, на вашу думку, є найбільш загадковою, що її важко пояснити?
6. Які порівняння використовує поет? Чим вони вас зацікавили?
7. Складіть таблицю й запишіть приклади.

Засоби художньої виразності мови в поезії Павла Тичини «Гаї шумлять»

Епітети	Порівняння	Метафори

У єдності з природою («Арфами, арфами…»)

У пейзажній ліриці часто зображують різні пори року. Звісно, найбільше написано про весну, адже саме тоді природа ніби відроджується, навіює нам світлі емоції. Весняне оновлення поширюється й на ліричного героя поезії, який немовби занурюється в плин природних процесів.

У сприйнятті природи він покладається на слухові та зорові враження. *Гаї* — ці природні арфи — своїм гомоном

Дух весни
(*Альфонс Муха, 1894*)

«обзиваються», повідомляючи про урочисту ходу весни, що, немов дівчина у святковому вбранні — *«квітами-перлами закосичена»*.

Буде життя, нова й світла його сторінка, і вже панує це переконання в душі ліричного героя, залученого до виру весняних змін.

Для вираження емоцій поет майстерно поєднав «пестливі» слова (*поточки, дзвіночки*) з вигаданими ним словами (*самодзвонними, ніжнотонними*), що разом наділяють вірш вишуканою простотою й свіжістю.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

«Арфами, арфами...»

Арфами, арфами —
золотими, голосними обізвалися гаї
Самодзвонними:
Йде весна
Запашна,
Квітами-перлами
Закосичена.
Думами, думами —
наче море кораблями, переповнилась блакить
Ніжнотонними:
Буде бій
Вогневий!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...
Стану я, гляну я —
скрізь поточки як дзвіночки, жайворон
як золотий
З переливами:

Йде весна
Запашна,
Квітами-перлами
Закосичена.
Любая, милая, —
чи засмучена ти ходиш,
чи налита щастям
вкрай.
Там за нивами:
Ой одкрий
Колос вій!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...

Прихід весни та літа
(Давид Бурлюк, 1920-ті)

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справила на вас поезія? Що зацікавило?
2. Чи пам'ятаєте з уроків музики зовнішній вигляд, звучання арфи? В електронному додатку до підручника знайдіть і послухайте фрагмент концерту українського композитора Анатолія Кос-Анатольського для арфи з оркестром. Яке враження справляє звучання арфи?
3. Поміркуйте, чому поет почув у шумі весняного гаю звуки арфи.
4. Якими почуттями сповнений ліричний герой цього твору?
5. Що викликає ці почуття?
6. Якою постає весна у творі? Опишіть її.

Оксана ІВАНЕНКО

(1906—1997)

Оксана Іваненко

Оксана Дмитрівна Іваненко народилась 13 квітня 1906 року в Полтаві. Її батьки були людьми творчими: тато працював журналістом, а мама — учителькою. Від них дівчина перейняла любов до літератури.

Здобувши освіту, Оксана Іваненко працювала в науковому інституті та в різних видавництвах. Писала твори не лише для дорослих читачів, а й для дітей: казки, повісті, оповідання. Життю славетного українського поета Тараса Шевченка вона присвятила повість «Тарасові шляхи».

Проза. Мова автора і мова персонажів

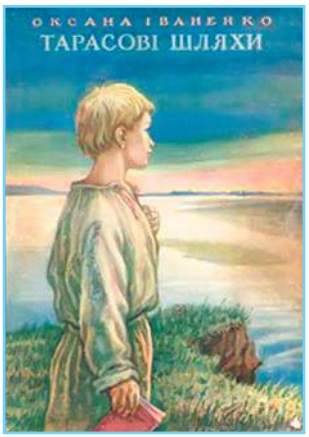

Обкладинка повісті О. Іваненко «Тарасові шляхи» (1953)

Автора віршів ми називаємо поетом, а того, хто пише оповідання, романи й повісті, — прозаїком. Нам легко відрізнити прозу від вірша, адже віршований твір має ритм, тоді як у прозі ритміка практично відсутня або дуже слабко виражена — у цьому й полягає головна відмінність між поезією та прозою. Різницю між поезією та прозою ми помічаємо також візуально, оскільки існує давня традиція графічного виділення віршової мови на книжковій сторінці. Зазвичай прозою пишуть казки, оповідання, повісті, романи та деякі інші твори. Набагато легше розповідати про життєві події, що потребують всебічного висвітлення, саме за допомогою прози.

Ви вже знайомі з прозовими творами. Пригадайте хоча б український літопис «Повість минулих літ», що є першим зразком української прози.

Під час читання важливо розрізняти мову автора та мову персонажів. Авторові належать розповіді й описи, у яких він виявляє себе, зокрема емоції, оцінки. Мову персонажів становлять їхні діалоги, монологи або репліки. В образі кожного персонажа мова відображає індивідуальні риси, ураховує вікові, освітні, соціальні та інші особливості.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Як називають письменника, який пише прозою?
2. Чим проза відрізняється від віршів?
3. Поміркуйте, чому навчальні тексти в підручниках написані прозою.

Добра казка про лісових мешканців («Цвітарінь»)

Розбийте *«цвірінь»* на дві частини — матимете *Цві* та *Рінь*. Щоб дати імена своїм маленьким героїням, авторка використала відоме звуконаслідування на позначення пташиного щебету.

Її казка — це історія про світ, у якому птахи та звірі наділені людською здатністю говорити. Твір розповідає нам про життя лісових мешканців, їхні звичаї, докладно розкриває зміни, які переживає природа в різні пори року. А ще в цій казці нас приваблюють дружба, вірність, доброта.

Твір Оксани Іваненко має не лише пізнавальний характер. Авторка прагне

Обкладинка книжки О. Іваненко «Цвітарінь» (Олена Паславська, 1958)

передати свою любов до природи й здійснює це виражальними можливостями художнього слова. Зверніть увагу, як майстерно представлено авторську мову й мову персонажів — мова героїв не лише відтворює наші усталені уявлення про звичаї звірів і птахів, а ще й робить їх виразниками найкращих людських якостей — здатності до співчуття, взаємної допомоги та підтримки.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Цвітарінь

Оповідання

Тук-тук!.. — тихенько застукотіло на горішній вітці. Так тихо, як у тебе іноді у вушку задзвенить, — навіть ніхто, крім тебе, і не почує. Отак застукотіло і в гнізді, в двох малесеньких яєчках, і почула цей стук лише мати-пташка. Це ж були її рідні-рідні яєчка.

— Тук-тук! — знову повторилося в першому і в другому яєчку. Але вже трошки голосніше. Так, ніби роса падала на світанку з пелюсток лісових дзвіночків. Це вже почули інші пташки. Вони висували голівки зі своїх гнізд і з цікавістю прислухалися.

— Їм так важко пробити цю тверду шкаралупку, — зітхаючи сказала мати-пташка. — Навіщо я знесла такі тверді яєчка! <...>

Ілюстрація до оповідання О. Іваненко «Цвітарінь» (Олена Паславська, 1958)

І раптом — трах! — розкололися яєчка, і звідти висунулися дві малесенькі кумедні голівки з великими ротами. І роти враз розкрилися.

— Цві! — цвікнуло перше пташеня.

— Рінь! — закінчило друге.

— Цві-рінь! — сказали вони разом і так широко розкрили роти, що здавалося, от-от роздеруться.

— Цві-та-рінь! Цвітарінь! — підняли всі пташки враз галас, заспівали, засміялися, бо пташки були взагалі найпривітніші і найвеселіші в лісі, а тут же — в їхньої товаришки вилупилися пташенята.

І пташенят тих назвали Цві та Рінь.

Читаємо з зупинками, міркуємо, передбачаємо подальші події

- Яке враження справив на вас початок казки? Чи цікаво вам її читати?
- Як письменниця розповідає про появу пташенят з яєчок? Які цікаві порівняння вона використовує? Прочитайте виразно ці порівняння.
- Як назвали маленьких пташок? Чому?
- Передбачте, що з маленькими пташками може статися далі.

У лісі вже наливалися терпкі кислички, а в полі покосили жито й пшеницю. Цілий день Цві та Рінь літали над лісом. <...>

Щоб не загубити одна одну, вони весь час переспівувалися:

— Цві! Цві! Цві! — кликала Рінь з річки.

— Рінь! Рінь! Рінь! — відповідала Цві з ліщини.

А ви знаєте, чому пташки ввечері здіймали такий галас у лісі? То клопітлива мати скликала їх на весь ліс:

— Цві та Рінь! Цві та Рінь! Цвітарінь!

А пташки, її подруги, допомагали всі хором:

— Цві та Рінь! Цві та Рінь! Цвітарінь!

Цві та Рінь повертали до свого гнізда, і тут починалися такі співи, що кожному листочку в лісі хотілося усміхнутись, а то просто пташки розповідали матері сьогоднішні новини.

— Я була сьогодні над річкою, — казала Рінь, — і бачила, як чайки літають понад самою водою і ловлять пташок, що літають у воді, зовсім без крил. <...>

— А я бачила багато звірів, — перебила її Цві, — але ніхто з них не літає, як ми. Подумайте! Навіть велика

ведмедиха не може літати. Вона така велика, що й одна її лапа не вміститься у нашому гнізді. Але я сама бачила, як вона хотіла зірвати грушку і не могла її дістати. Вона трусила, трусила стовбур, але верхня грушка не падала, а я підлетіла і поклювала, скільки хотіла. І я нікого не боюся, бо від усіх можу полетіти!

Та трапилося зовсім не так.

Вже поспіли кислички на диких яблунях, тріскалися шкаралупки на каштанах. Карооκі каштани падали на лісові стежки, і здавалося — веселі очі дивляться з землі. А за каштанами почало опадати й листя. Пташки загомоніли про відліт.

Одного сухого, але вже не теплого ранку в лісі почулася незнайома пісня:

Ілюстрація до оповідання О. Іваненко «Цвітарінь» (Василь Євдокименко, 1964)

Чіт-чіт-перечіт!
Чи почули мій привіт?

На дубі сиділа весела, не відома малечі пташка. Але літні пташки її знали. Це була північна гостя — чечіточка.

— Як, ви й досі не полетіли? — дивувалася чечітка. — А в нас уже випав сніг, і я швидше подалася сюди. <...>

Ваша зима мені не страшна!

Чечітка наробила переполоху в лісі, і на терміновому пташиному зльоті вирішено було негайно відлітати.

Літні пташки ще перецвірінькувалися про різні дрібні справи, коли зненацька згори каменюкою упав шуліка з гачкуватим дзьобом.

Всі пташки кинулися врозтіч. Але він встиг схопити в свої колючі пазури маленьку пташку.

— Ббах-бах! — пролунало раптом. Постріл?

Всі пташки враз примружили очі, бо перед ними постелився туман. А коли відкрили — туман розійшовся — ні шуліки, ні маленької пташки ніхто вже не бачив.

Уночі всі пташки зібралися летіти.

— Цві! Цві! Цві! — кликала сестричка, але не чути було звичайної відповіді.

— Де ж Цві? Де ж Цві? — хвилювалася мати.

Цві ніде не було.

— Ой мамо! — заплакала Рінь. — То, мабуть, її потяг шуліка.

Та сумувати було ніколи. Співаючи прощальних пісень, пташки знялися вгору.

Замрячив дрібний дощик, і здавалося, весь ліс плаче за пташками, бо з усіх гілочок, листків, хвоїнок стікали дрібні краплини.

Читаємо з зупинками, міркуємо, передбачаємо подальші події

- Яке враження справила ця частина казки?
- Як письменниця розповідає про перехід літа в осінь? Які яскраві прикмети ранньої осені змальовано?
- Передбачте, що трапилося з Цві.

Останніми відлетіли журавлі і дикі гуси. Опало листя. Затихла говорлива річка. Жаби й риби залізли подалі від таких холодних неприємностей і поснули на всю зиму. Випав сніг, і почалася справжня зима.

Було темно й тихо. Тільки чулись якісь дивні звуки, зовсім не схожі на пташине цвірінькання.

— Хрр-хрр, — хропів хтось.

«Де ж це я?» — подумала Цві перелякано.

На ній згори і з боків було сухе листя. Це вона зрозуміла. Але це було не в лісі, ні. Вона випросталася, підстрибнула на лапках, і враз її носик ткнувся в щось густе, волохате, дуже тепле й м'яке.

— Тут хоч тепло, як під маминими крилами, але де ж це? — міркувала вона. — Може, це той шуліка, що схопив мене, відніс до себе на гору? Але ні, він би з'їв мене давно! І потім, він же випустив мене, і я упала.

Цві спробувала розправити свої крильця і тихенько сказала:

— Цвірі-цвірі-цвір — цвірінь!

І раптом щось заворушилося у темряві.

— Мамо! Мамо! — почулися рикаючі голоси десь тут поблизу. — Прокидайся, вже, напевне, весна — вже пташки співають!

І Цві відчула, що те, в чому вона сиділа, заворушилось, і було воно дуже-дуже велике. Воно, це велике, потяглося, позіхнуло так, що вітром війнуло, і сказало басом, просто як грім загуркотів:

Ілюстрація до оповідання О. Іваненко «Цвітарінь» (Василь Євдокименко, 1964)

— Що, весна? Пташки співають? Ну, я гляну!

Цві сиділа ні жива ні мертва. Та вона з головою заховалась у волохату шерсть, і її ніхто не бачив. Проте все, що вона побачила, зовсім приголомшило її.

Волохате, велике одгорнуло лапою листя й гілки, і в темряву ринуло світло. Спочатку аж очі засліпило, — а потім вона побачила, що сидить на спині великої ведмедихи! Тої самої ведмедихи, що не вміла літати, але була найдужчим звіром у лісі. А поруч лежали двоє маленьких ведмежаток.

Холодом-морозом війнуло у теплий ведмежий барліг. І всі — і великі, і малі, і навіть непомітна нікому Цві — подивилися — і не впізнали рідного лісу.

Білим, холодним мело на всі боки й намітало високі кучугури. Маленьких кущиків навіть не видно було. Вила

хуртовина, танцювала метелиця, а вітрові підспівували десь здалеку голодні вовки.

— Де там весна! — гримнула сердито ведмедиха. — Тільки розбуркали мене даремно! Пустуни!

— Але ж ми чули, як пташка заспівала, — винувато сказали ведмежата.

— Чули, чули! — буркотіла ведмедиха. — От вижену вас усіх з барлога, коли, по-вашому, вже весна, тоді й знатимете!

Цві злякалася, що всіх виженуть через неї на мороз.

— Не сердьтеся. Це я! — тихенько сказала вона.

Всі підвели морди наскільки могли і побачили над вухом у своєї мами (тільки вона, звичайно, не могла побачити) маленьку-маленьку пташку.

— Ану йди сюди, щоб і я подивилася, — вже лагідно сказала ведмедиха, — що ти за звір.

— Я не звір, я птичка, — сказала Цві, — я не знаю, як я опинилась у вас. Справді, я сама не залітала сюди. Я зараз полечу у вирій, — додала вона, але згадала метелицю і аж затремтіла.

— Куди ти там полетиш! — пробурмотіла ведмедиха. — Ти замерзнеш через хвилину. Лягай і спи вже тут за моїм вухом. Можеш поклювати наших грушок.

Цві насмілилась і сказала:

— Спати я вже зовсім не хочу, а я дуже хочу поспівати.

І вона заспівала:

Цві-цвірінь,
Весна, прилинь,
І з нею Рінь!

У барлозі стало весело-весело. Ведмедиха задоволено посміхнулася й сказала:

— Просто наче літо! Аж меду захотілося!

Ілюстрація до оповідання О. Іваненко «Цвітарінь» (Василь Євдокименко, 1964)

Того ж дня косий заєць, що завжди гасав по всьому лісі і все бачив, і чув найперший, бо в нього ж такі довгі вуха і ще довші ноги, — розніс цікаву новину: у ведмежому барлозі живе Цві, яку восени схопив шуліка.

— Як же вона там опинилася? — міркували всі. <...>

Ясними днями в лісі бувало тепер весело. Пробігаючи повз старий дуб, і зайчик, і білка, і лисиця не могли не зупинитися. З дупла дуба, де був ведмежий барліг, лунали веселі пісні Цві. Усі ж співочі пташки відлетіли, а Цві нагадувала всім весну. <...>

Ілюстрації до збірки О. Іваненко «Лісові казки» (Василь Євдокименко, 1964)

Струмочок хотів подалі втекти від снігу і побіг швидко-швидко. А тому що він не знав ще дороги, бо це ж був перший весняний струмок, він і плутав то праворуч, то ліворуч.

По дорозі праворуч почув його і виткнувся зелений гострячок якоїсь рослинки — два листки разом. Сонце припікало, і струмок бавився і сміявся, пробиваючи собі дорогу. Два листки розкрилися, як повіки вранці, і звідти визирнула блакитна квітка:

— Так це справді починається весна?

По дорозі ліворуч з-під кори осики вилізла мушка. Вона розправила крильця, кілька разів змахнула ними — це була її ранкова зарядка — і спитала:

— Так це справді починається весна? <...>

Вилізли ведмежата з барлога, борюкались і бавились. Вилетіла весела Цві і сіла на вершечку дуба, мружачи очі на сонці.

— Що це? Що це?

По блакитному небу наче розсипано чорні намистинки. От намистинки більші. От вони вже як кольорові квіти. Але то не пелюстки квітів — то крила. То пташки махають крилами і летять сюди.

А найперша невеличка пташка, така самісінька, як і Цві. Ця пташка радісно вітає ліс.

— Цві! Цві! Цві!

— Рінь! Рінь! Рінь! — закричала дзвінко Цві.

Рінь зупинилася. Це ж Цві! Її сестричка Цві! Вона сидить жива й весела на рідному дубі.

— Цві-та-Рінь! Цві-та-Рінь! — зацвірінчали, загомоніли всі пташки. І це вже була справжня весна.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Чи справдилися ваші передбачення щодо Цві?
2. Що насправді з нею скоїлося? Де вона опинилася? Хто міг би розповісти про те, як Цві потрапила в барліг великої ведмедиці?
3. Як мешканці лісу поставилися до Цві?
4. Завдяки кому й чому Цві вижила?
5. Чого навчає казка «Цвітарінь»?

Виявляємо творчі здібності

6. Об'єднайтеся в групи, виконайте завдання, презентуйте свою роботу однокласникам та однокласницям.
   - Оберіть фрагмент твору, що містить мову автора й мову персонажів. Підготуйтеся до виразного читання цього фрагмента «за ролями»: автор, персонажі.
   - Розгляньте ілюстрації художника Василя Євдокименка до збірки «Лісові казки» Оксани Іваненко. Яке враження вони справляють? Чи зацікавлюють читача, викликають бажання прочитати твори з цієї збірки?
   - Поміркуйте, які ілюстрації можна створити до цього твору. Опишіть їх або намалюйте.

Микола ВІНГРАНОВСЬКИЙ

(1936—2004)

Микола Вінграновський

Микола Степанович Вінграновський народився 7 листопада 1936 року в місті Первомайську Миколаївської області. Здобув освіту кінорежисера, працював на Київській кіностудії імені О. Довженка. Видав поетичні збірки «Сто поезій», «На срібнім березі», «Київ», «Цю жінку я люблю» та ін. Написав багато творів для дітей, зокрема збірки поезій «Андрійко-говорійко», «Мак», «Літній ранок», повісті та оповідання «Первінка», «Сіроманець», «Гусенятко».

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Де народився письменник?
2. Де й ким працював Микола Вінграновський?
3. Які твори для дітей він написав?

Тема та ідея літературного твору

Характеризуючи літературні твори, ми зазвичай використовуємо поняття **теми** та **ідеї**. Тема в перекладі з грецької мови — те, що покладено в основу. Зображені у творі явища, події, думки, почуття становлять його тему.

Для характеристики теми ми, звісно, не переказуємо весь зміст твору, а добираємо якесь узагальнене формулювання, наприклад: тема дружби, кохання, добра і зла, людини і природи. Якщо ж у творі є одразу декілька тем, то використовуємо ширше поняття — **тематика**.

З темою тісно пов'язана **ідея** — основна думка твору. У ній виражено ставлення автора до того, що зображено,

тобто до теми. Наприклад, темою народної казки є боротьба добра і зла, а її ідеєю — думка про неминучу перемогу добра.

Тема — коло подій, явищ, зображених у творі.

Ідея — основна думка художнього твору.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Як ви зрозуміли, що таке тема художнього твору?
2. Поміркуйте, які з прочитаних вами у цьому навчальному році твори висвітлюють тему людина і природа?
3. У яких творах сучасних письменників розкрито тему минулого нашого народу?

На захисті природи («Гусенятко»)

Історія маленького гусенятка та його батька незвичайна: птахи говорять і думають, як люди, але дуже їх бояться. Наприклад, трирічна гуска вважає себе старою, бо все її покоління вже давно загинуло від куль мисливців. Постріли, небезпечне плавання й зіткнення з баржею, рибалки, які намагаються вудками підчепити знесиленого гусака, — ці епізоди посилюють емоційне напруження, створюють у нашій уяві гостре відчуття загрози й небезпеки.

Звернувшись до теми людини і природи, автор утвердив ідею захисту нашого довкілля — спільного дому, що потребує турботи й догляду.

Обкладинка книжки М. Вінграновського «Гусенятко» (Кость Лавро, 2011)

Гусенятко

Оповідання

(*Скорочено*[1])

Гусенятко розплющило одне очко, потім друге, пискнуло і — народилося. Мама подивилась на нього, вкрила його крилом і заплакала: вночі гуси мали відлітати. Її чоловік з табуном і старшими дітьми зранку подався політати над полем і плавнями перед відльотом. Гуска лишалася на пізнім своїм осіннім яйці. <...>

Гуска думала: що робити? Летіти з дітьми через три моря і так нелегко, а це, сьоме, сьогоднішнє, куди? Під крило його не візьмеш і на спину не покладеш — упаде. А тут на дзьобі уже зима, заплава замерзне — що тоді? Зимувати з малим? А вітер, а сніг, а мороз та лід, а лисиці, тхори, куниці, кібчики, приблудні коти, собаки, а мисливці, а їсти що? Пропали... <...>

Між очеретом за лугами при озимині з прощального низького сонця вилетів з дітьми гусак — летів-летів і прилетів. Діти стали чиститись. Їхні набиті вола ходили під молодими жовтими дзьобами, наче діти цю ніч нікуди не збирались.

Гусенятко визирнуло з-під маминої ноги і побачило тата. А тато побачив його.

Він поправив крило і сказав мамі:

— Лети повечеряй. Але дивися, не попади під літак над озиминою.

— Добре, — сказала мама. — Лечу.

— Лети по сірому. По синьому не лети. І не кричи. Над очеретом бери праворуч вище: за очеретом в засідці вже троє.

Гуска полетіла. <...>

---

[1] Повний текст твору ви знайдете в електронному додатку до підручника.

З горіхового неба стало накрапати. В гусенятка на дзьобику зависла крапелина, і в тій крапелині гусенятко роздивлялося свого тата: у тата були сторожкі очі, висока очеретяна шия, татова шия ходила над гусенятком, поверталася над ним на кожен найнечутніший порух. Мав тато і високі м'які сірі груди: гусенятко пірнуло під них, і так йому стало тепло, що воно відразу ж заснуло знову.

Ілюстрація до оповідання М. Вінграновського «Гусенятко» (Петро Гулин та Надія Кирилова, 1989)

З поля від озимини тарахнуло, тричі тарахнуло і від очерету, діти висмикнули голови з крил і подивилися на тата:

— Летіти чи сидіти?

— Сидіть, — сказав їм гусак, хоч серце в самого забилося так, що гусенятко проснулося, вилізло з-під татових грудей, подивилося в його жовті очі і спитало:

— Чого так стукаєш своїми грудьми?

«Пропала», — подумав гусак, і цієї ж миті повітря зашуміло і, збиваючи волоття очерету, опустилася важко задихана гуска.

— Ой, — сказала вона.

— Ціла?

— Наче... Ой... Що робити?

— Бери дітей, і летіть. Я з малим лишимось тут і якось плавом будемо добиратись, доки воно підросте та стане на крила.

— Не полечу, — і її жовті, як і в тата, очі по краях взялися чорними обідками. — Буду з тобою і малим. А діти полетять з табуном.

— З яким табуном, куди? Глянь — одна молодь. Ти найстарша. От і лети. Поведеш. З малим ти не виживеш тут. Чула?

— Чула, — сказала гуска. — То що, вже збиратись?

— Збирайтесь. Надходять ніч і мряка. Підіймайтесь у мряці. Крізь мряку вас ніхто не побачить і не дістане. <...>

Серед ночі гуси знялися і полетіли. Гуска повела їх крізь мряку у небо і не втрималась, крикнула щось своєму гусакові на прощання. І як тільки крикнула, — відразу ж від озимини і очерету по ній і по табуну затарахкало мокро і сліпо, як-небудь і неприцільно. <...>

З відльотом табуна гусак відчув, як ніч раптом поважчала і стала тиснути своєю мокрою темінню на гніздо, темінь залазила йому в спину і крила, наче хотіла сховатися в ньому і хотіла обсохнути в його пір'ї. <...> Перед гніздом з рибиною в зубах випірнула ондатра, ненажерливо подивилася на гусака, бо ондатра знала — гусак лишився з малим сам. Гусак засичав на ондатру: мовляв, мало тобі риби в заплаві, а ти ще й мого гусенятка хочеш? Лише підпливи — вб'ю!

Ондатра почула це і пірнула додому. Та ненадовго. За хвилину ондатр з'явилось двоє і, малюючи вусами воду, вони стали наближатись до гусака. Гусак засичав з усіх сил, гусенятко забилося йому під живіт, під лапи, заплакало-запищало, а дощ прибував з ночі, гніздо підпливало, ставало легшим, ось-ось гніздо попливе за водою. З'явилась видра, ондатри — тікати, видра — за ними, повпірнали і ті, і та, і не стало їх більше чути.

Гусак обгорнув крилами гніздо з гусенятком і, відштовхуючись лапами об ворожу заплавну воду, вивів гніздо на струмінь ріки. <...>

На струмені гусакові відлягло від серця, і він вів гніздо, не підштовхуючи його лапами: гніздо несло перед очима в бистру темінь, і гусенятко не могло надивитись на свого

зграбного тата. Раде, воно залоскотало язичком собі піднебіння, виказало татові свої криленьчата, вилізло на край гнізда й сказало:

— Тату, я хочу сполоснутися! Я сполоснусь, — і шубовснуло в воду.

Гусак затерп. Ледве втримуючи одним крилом гніздо, другим крилом він витягнув з води гусенятко і вкинув його назад у гніздо.

— Я тобі дам, дурне, сполоснутися! Я тобі дам! А соми, а щуки, а судаки! — і в цю мить гусака щось поронуло зубами по лапі в воді.

Гусак прожогом вискочив на гніздо. Гніздо закрутилося на бистрині у вирі. «Розпадеться гніздо — пропадем», — подумав гусак. <...>

Ілюстрація до оповідання М. Вінграновського «Гусенятко» (Петро Гулин та Надія Кирилова, 1989)

Назустріч, знизу, з проти води, з глибини ночі з'явились вогні, і з ними музика і вода помчала гніздо з гусаком і гусенятком на ці музичні вогні ще з більшою охотою. Вогні наближалися, і ні дощ їх не брав, ні темінь. Гусак оглянувся на береги — берегів не було.

Гусак став загрібати лівим крилом, аби подалі від оцих вогнів, розминутися б з ними! Вода під крилом пручалася, хихотіла, і судаки під гніздом клацали зубами. Гусак загріб правим. Праве крило було у нього дужчим, бо, коли водив у вирій табуни, вітри йому дули чомусь завжди у праве крило. Та одне діло небо, друге діло вода. Вода гнула, шарпала, теребила і праве: гніздо не слухалось, гніздо мчало на вогні, і ось вони вже перед дзьобом, музика, чорна блискуча громадина з темної ночі...

— Плигай! — закричав гусак і гусенятко випало в воду. Його жовтеньке тільце вискочило в ніч, і сам гусак ледве встиг звестися на крила — перед його носом навалювала чорна рухлива гора.

— Птиця! — закричали з баржі. — Птиця!

Гусак вже було вишугнув над баржею, та з переляку зачепився краєм крила за антену, перекрутився і впав на баржу, на вугілля. З рубки його освітили прожектори, а бортом до нього вже добирався якийсь чолов'яга, гусак заборсався, став від вугілля чорніш, а чолов'яга закричав до рубки:

— Світи, світи, бо я нічого не бачу! — і навкарачки поліз по вугіллю, обмацуючи його руками й очима. <...>

І треба ж було гусакові підвести голову! Він підвів голову, щоб роздивитись, де той його розшуканець, чи вже проліз чи ні, бо в хлюпотінні води і в гулі мотора гусак нічого не чув, як чолов'яга був саме перед ним, впав на коліна і схопив обома руками гусака за шию.

— Єсть! Є! Ось! — і він звівся на ноги в світлі прожектора, тримаючи гусака за шию.

Гусак задихався. І тоді обома крильми, і здоровим крилом і забитим, зашмалив чолов'ягу по обличчю, що той упав горілиць на вугілля головою до носу баржі, а сам, з перехнябленою, скособоченою шиєю викинув крила в безнадії зіпертись на них, викинув, простелив і відчув, що крила його несуть і підіймають. Чорний, як ніч, він знову летів, тиснув грудьми темінь, і голова його теліпалась з крила на крило.

Тепер: де ж гусенятко, де саме воно вистрибнуло у воду і де ж та сама вода і над чим я лечу сам: над водою, полем, очеретами?

Гусак закричав, та з придушеного горла той крик був чутен лише йому одному. Гусак знизився й залітав колами, довго літав колами і кричав.

Та ось і вона. Вода. Солодка, добра для гусячого малого народу, вода з теплими, мілкими затоками, з літніми очеретами, де народилося його гусенятко і він сам...

Вода закрутила ним, та ні лапи його, ні крила були вже йому не підвладні, і ця недобра чорна вода несла його всю ніч до світанку, аж доки не вдарився об металеву сітку перед греблею ГЕС.

Гусак поворухнув шиєю — в шиї щось хряснуло, але не дуже, і він спробував впірнути. Впірнув, побачив верховодку, дзьобнув одну і другу: верховодки пішли непогано. Гусак випірнув і сперся забитим крилом на воду — крило заболіло, запекло, наче сперся він ним не на воду, а на вогонь. «Пропало крило, — подумав собі гусак і тоскно глянув на верхів'я ріки, де мало бути гусенятко. — Де воно там, і де його шукати, і з якого берега?»

Зімлілими, наче не своїми лапами, гусак відштовхнувся і поплив вверх по ріці. <...>

З берега, від спорожнілих дач, йшло троє брезентових рибалок. <...>

Човнів у рибалок не було, вода холодна — не полізеш, зате у їхніх руках були спінінги. І ось біля гусака зачали золотесенько вибухати блешні, рибалки будь-що, а хотіли піймати гусака на блешню. <...> Тоді гусак зібрав свої крила наче в одне, і вже не бачачи куди і що, а лиш би відірватися від своєї погибелі, темно і тяжко злетів. <...>

А гусенятко? Рай та й годі! Як тільки тато крикнув йому — плигай! — і воно вискочило з гнізда в іскристу чорноту і чорна рухлива громадина боком тернулася в бік гусенятка і хвиля схопила й потягла його в ніч — рай!.. Плинучий темний шовк води обгорнув його жовтеньке карапузеньке тільце, одягнув його хвилею, з хвилі і роздягнув, занурив і винурив, пливи собі далі!.. Яке воно все, коли все воно отаке: все темне! Не видно ні себе, ні тата перед собою,

один тільки дощик січе тебе по головці та пахне якоюсь їжею, але де вона є?.. З ночі шумить, шумить, мабуть, очерет, жми, гусаченьку, туди, та не дуже бійся, а як тільки що — набирай побільше повітря і — під воду... На березі щось наче говорило. Гусенятко прислухалось — то вітер грався з водою залізним цепом від човна. «Тікати не буду, бо мені не страшно. Раз я нікого не бачу, то й мене ж не бачить ніхто».

Гусенятко підпливло до човна, обпливло його, вибрало під його боком затишне місце і задрімало. І наснилось йому, що воно вже велике, живе серед гусей, і гуси на нього кричать, і рай його скінчився...

«Здрастуй, дурне». — «Та я не дурне, я дике». — «Ну, раз дике, то йди до мене, не бійся, я сталевар, а це моя жінка Валя і троє моїх синів, вони теж сталевари. Я в бочку тебе на ніч посаджу біля сарая, щоб тебе, часом, ніхто не зобидив, щоб тебе наші гуси не били». — «Та не будуть вони мене бити». — «А може, будуть!» — «Та не будуть!» — «А як і не будуть, то все одно не хочу, щоб на тебе дивилися». — «Оце подивися, яка в мене шия гарна, ну як в старого гусака. Погрій мене». — «А чого ж, іди за пазуху». — «Та я замурзане, от!» — «Дивися, Валю, як воно у мене за пазухою сидить. Заснуло. Ніжкою дрібає, мабуть, сниться йому, що пливе. Валю, та виключи той телевізор, бо прокинеться. Ти диви, як воно до тебе притулилося...» — «Тату, віддайте гусенятко нам. Нащо воно вам? У вас свої гуси є». — «Так у нас домашні». — «То віддайте його нам, тату!» — «А де ж ви його держати будете, на балконі? Та і діти у вас такі, що замучать його в перший вечір...» — «Тоді мені, тату». — «Кому, тобі?» — «Та мені». — «Так тобі ж в армію через місяць!»

Сизим іневим досвітком хтось наче ішов. Гусенятко хотіло виглянути з бочки, але не дострибнуло. Тоді воно спробувало

крило, одне і друге, а потім уже обидва і вистрибнуло на бочкове ребро: худий, облізлий, довгий, городом від води по картоплянім бадилищі до гусенятка йшов сірий тато.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справило на вас оповідання? Які почуття, емоції ви переживали під час читання?
2. Яка тема цього твору?
3. Хто його головні герої?
4. Що з твору ми дізнаємося про гусенятко? Чим воно відрізнялося від решти дітей старої гуски?
5. Що ми дізнаємося про матір гусенятка? Чому вона полишає його? Чому саме їй доводиться вести табун гусей у вирій? Хто ухвалив таке рішення?
6. Яким постає у творі батько гусенятка? Прочитайте останню розмову гуски й гусака. Які настанови він дає гусці? Як це характеризує гусака?
7. Поміркуйте, чому головними героями свого оповідання письменник зробив не людей, а птахів. Чим схожі на людей герої-птахи Миколи Вінграновського?
8. Пригадайте епізоди зіткнення гусака з людьми. Перекажіть той, що найбільше вразив. Якими у творі постають люди?
9. Поміркуйте, якими у творі постають технічні досягнення людей. Вони загрожують чи сприяють збереженню природи? Відповідь обґрунтуйте.
10. Хто ж врешті рятує гусенятко? Хто, на думку автора, може виправити ту ситуацію, у якій воно опинилося? Що для цього треба?
11. Прочитайте розмову сталевара зі своєю сім'єю: синами, дружиною. Яким постає батько? Якими рисами характеру, на вашу думку, він наділений? Пригадайте характеристику, яку ви давали гусакові. Що спільного між батьком-сталеваром і батьком-гусаком?
12. Яка ідея твору Миколи Вінграновського «Гусенятко»?

Марія МОРОЗЕНКО

(нар. 1969 р.)

Марія Морозенко

Марія Морозенко (справжнє ім'я — Марія Миколаївна Мороз) народилась 15 березня 1969 року в селі Малині Рівненської області. Вищу освіту здобула на філологічному факультеті Черкаського університету. Нині працює літературним редактором у видавництві. Вона є авторкою багатьох творів для дорослих та дітей, зокрема казок «Про країну ласунів», «У зеленому ярочку», «Незвичайні пригоди Чока, який шукав Країну Щастя».

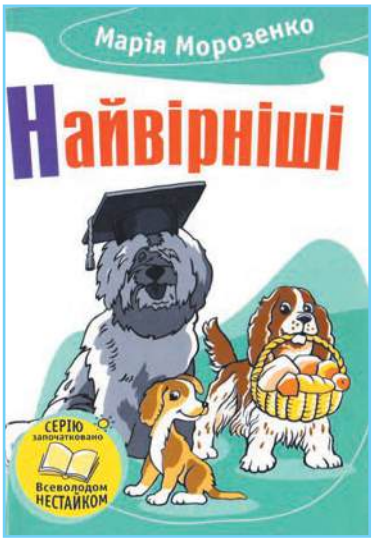

Обкладинка книжки Марії Морозенко «Найвірніші» (Ольга Воронкова, 2015)

Оповідання про тварин (анімалістичне)

Літературні твори, що розповідають про тварин, одержали назву **анімалістичних** (від латинського слова *animalis — звір, тварина*). Таким творам властиві документальна достовірність, науковість і водночас художність. У них поєднуються спостереження за тваринами та авторські емоційні відгуки, що пробуджують інтерес, повагу й любов до світу природи.

Оповідання Марії Морозенко **«Вірність Хатіко»** теж анімалістичне. У ньому реальна життєва подія стала основою глибоко емоційного втілення теми безумовної відданості та вірності.

Вірність Хатіко

Оповідання

Напевно, немає такої людини, яка не чула про Хатіко[1]. Розповідь про цього дивовижного пса з породи акіта-іну розчулює і зворушує до сліз. Це особлива історія собачої вірності, нескінченної надії та безмежної любові. Історія про те, що наші чотирилапі друзі чуйні і безкорисливі. І попри все готові чекати нас вічність. Дозволь, я розкажу тобі про Хатіко.

— Я назву тебе Хатіко-восьмим. Як добре, що ми зустрілись. Нещодавно я втратив свого вірного друга. То був чудовий пес, мій сьомий улюбленець. Знаєш, я невимовно сумую за ним, і найбільше боляче через те, що він так мало був поряд. Гірко, що собачий вік такий короткий. Але ти житимеш довго. Обіцяєш мені, Хатіко? <...>

Скульптура, присвячена Хатіко та Хідесабуро Уено, встановлена в Токійському університеті (Цумо Уеда, 2015)

Цуценятко Хатіко відразу ж полюбило свого господаря Хідесабуро Уено. Він сподобався йому вже тієї миті, коли той узяв його на руки. Почуття безпорадності, яке невідступно супроводжувало малого песика від рідної ферми, відразу ж зникло, щойно той лагідно заговорив до нього. Так, безперечно, Хатіко сумував за своїм звичним домом на фермі, де він насправді так мало

[1] Хатіко народився 10 листопада 1923 р. на фермі неподалік міста Одате, префектура Акіта (Японія).

провів часу. Щойно навчився їсти з мисочки, його колишній господар привіз цуценя у гамірне місце і передав на руки цього чудового чоловіка зі словами:

— Вчителю, собачку породи акіта-іну я хотів би подарувати вам на знак вдячності. Завдяки вашим життєвим урокам я навчився бачити цей світ по-новому, а знання, які здобув від вас, навчаючись на факультеті сільського господарства, допомогли мені визначитись із майбутнім. <...>

Господар ферми поставив цуценятко долі, маленький песик кумедно задріботів по землі, довірливо чалапаючи до рук професора, коли той присів навпочіпки, закликаючи його до себе. Коли ж цуценя ткнулося носиком у долоні свого нового господаря, професор радісно усміхнувся. <...>

Хатіко на залізничній станції в очікуванні господаря (1930-ті)

Хатіко любив бувати з господарем. Він супроводжував його скрізь і всюди — вдома, на відпочинку, на риболовлі, деінде і будь-коли був поряд із ним. Одного разу йому навіть пощастило побувати разом із господарем у Токійському університеті, де той викладав. Щоправда, це сталося через його неслухняність. Трішки підрісши, він якось подався слідом за професором на станцію Сібуя. Той, кваплячись, не помітив свого улюбленця, що поспіхом ішов слідом. Так уперше Хатіко подолав дорогу до залізниці. Коли ж господар сів у потяг до Токіо, угледів свого песика на пероні. Спохопившись, узяв його із собою, але в подальшому, після ранкового супроводу,

наказував чотирилапому другові йти додому або ж сумирно чекати свого повернення на пероні. <...>

Хатіко не смів вслухатися свого господаря. Він направду був розумним і слухняним песиком. Тож надалі, слідуючи за професором, коли той їхав у місто в університет, проводжав його тільки до входу на станцію Сібуя і не далі, а потім повертався додому, щоб рівно о третій годині дня знову поквапитися на станцію зустрічати господаря з роботи. Коли потяг прибував із Токіо, всі пасажири звично бачили на пероні Хатіко, що чекав професора. Подивовані такою відданістю містяни відтепер ставилися шанобливо не тільки до поважного Хідесабуро Уено, а й його вірного чотирилапого друга.

Так тривало півтора року. За цей час Хатіко безмежно полюбив професора. То було неймовірно — відчувати хазяїна й на віддалі. Він завжди знав про наближення господаря, його настрій і стан. Проте чомусь не відчув біди, що насувалася. Він ніколи й подумати не міг, що може несподівано втратити господаря. Але якогось дня той не повернувся з Токіо.

Вірний пес марно чекав його на станції, сумним поглядом проводжаючи усіх пасажирів. Серед приїжджих людей рідного обличчя не було. Бідолашний Хатіко просидів на пероні до пізньої ночі, але так і не дочекався повернення професора. Черговий на станції, проходячи повз нього, не стримав зітхання:

— Бідолаха, ти мабуть не знаєш, що в твого хазяїна, Хідесабуро Уено, стався серцевий напад, і він раптово помер. Лікарі не змогли врятувати професора. Додому він уже не повернеться. Не жди його більше.

Хатіко не вірив почутому. Він знав своє — рано чи пізно його господар мусить-таки повернутися на станцію.

Недарма ж сказав йому сам: «Чекай мене на пероні, Хатіко. Коли я повернусь, ми пограємось у саду». <...>

Отож, вірний Хатіко заповзято вірив у повернення свого господаря. З дня у день він ходив на станцію, розумними очима обводячи щоранку і щовечора поквапливий натовп людей на пероні. Повз нього щодня байдуже проходили пасажири, от тільки дорогої людини у натовпі все не було й не було.

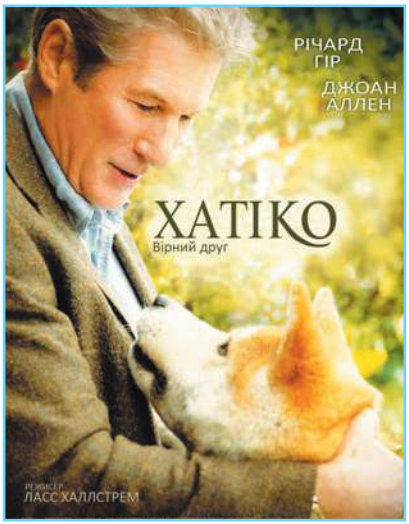

Постер до художнього фільму «Хатіко. Вірний друг» (режисер Лассе Галльстрем, 2009)

Розчулені торговці підгодовували його рибою та якіторі[1], захоплюючись його наполегливістю. А залізничники стежили за тим, аби собаку, що став неодмінним атрибутом пристанційної площі, ніхто не ображав. <...>

Минали роки... Про Хатіко з часом дізнався увесь світ. Люди були захоплені його вірністю. Про цього дивовижного пса писали газети, заради нього на станцію Сібуя приїздили туристи, аби на власні очі побачити живе втілення відданості.

А Хатіко... Хатіко не зважав на це. Його не цікавила слава. Єдине, чого він хотів, аби його господар усе-таки повернувся. За десять років розлуки він так і не забув його.

До останнього дня чекав з надією. І вже поринаючи поволі у сон вічності, бачив перед очима світле лице професора, як і чув його неповторний голос:

— Чекай мене на пероні, Хатіко...

---

[1] *Якіторі* — популярна в Японії страва зі шматочків курки, підсмажених на бамбукових шампурах. Цю страву любив Хатіко.

Він так і стоїть на пероні дотепер, вірний пес Хатіко[1]. Здається, що, вдивляючись у далечінь, усе ще сподівається угледіти наближення рідної людини.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справив на вас цей твір?
2. Як Хатіко опинився в професора? Чому господар ферми подарував професорові маленького собачку?
3. Які стосунки склалися між професором і Хатіко?
4. Чому професор не міг брати Хатіко із собою до університету?
5. Що сталося з професором?
6. Як Хатіко відреагував на те, що професор не з'явився в призначений час на пероні?
7. Як до Хатіко ставилися люди на залізничній станції?
8. Поміркуйте, чому в оповіданні авторка називає професора не господарем Хатіко, а рідною людиною.
9. Скільки років Хатіко чекав на професора?
10. Як люди відзначили вірність Хатіко?
11. Що сталося зі скульптурою Хатіко під час війни? Поміркуйте, чому після війни люди відновили пам'ятник Хатіко.

Подискутуймо?

12. Чого навчає нас історія Хатіко?

Виявляємо творчі здібності

13. Оберіть тему й напишіть коротке есе.
    - Наш хатній улюбленець
    - Хатня тваринка — забавка чи відповідальність?
    - Чому люди прагнуть мати хатніх тварин?

[1] Хатіко помер 8 березня 1935 року, а пам'ятник «Вірний собака Хатіко» скульптор Теру Андо встановив біля станції Сібуя 1934 року. Під час Другої світової війни пам'ятник знищили — метал потрібен був для зброї. У серпні 1948 року статую Хатіко відновили.

Анатолій КАЧАН

(нар. 1942 р.)

Анатолій Качан

Анатолій Леонтійович Качан народився 16 січня 1942 року в селі Гур'ївці на Миколаївщині. Вищу освіту здобув на філологічному факультеті Одеського університету, працював учителем, журналістом. Написав низку книжок для дітей та юнацтва: «Берегові вогні», «Ворота міста», «Живу я біля моря», «Прощання з літом» та ін.

Морський краєвид («Море грає»)

Анатолій Качан відомий як майстер поетичної **мариністики** (від латинського *marinus* — *морський*). До неї належать твори з морськими мотивами: поезії про моряків, морські пейзажі, морське життя й подорожі.

Поет володіє умінням бачити красу довкілля й розповідати про неї. У вірші **«Море грає»** він добирає чудові образи. З одного боку сунуть морські хвилі, летять чайки, видніється яхта вдалині, а з іншого — на ниві коливаються *«хвилі ярої пшениці»*. І десь на видноколі дивним чином сходяться разом ці — синій і зелений — кольори: *«Море грає, поле грає»*.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Де народився Анатолій Качан?
2. Яку й де здобув освіту?
3. Які книжки для дітей та юнацтва він написав?

Море грає

Море грає, море грає,
Хвиля хвилю доганяє:
Наступає їй на п'яти —
І не може наздогнати.

З неба чайки білокрилі
З криком падають на хвилі
І хапають, мов пір'їнку,
На льоту із хвиль рибинку.

Ген у морі яхта біла
Ловить вітер у вітрила.

А на кручі біля хати
Дві тополі височенні
Хочуть вітер упіймати
В паруси свої зелені.

А з полів на косогорі,
З володінь перепелиці
Линуть-котяться до моря
Хвилі яроï пшениці.

Десь отам на виднокрузі,
Коли дмуть вітри південні,
Зустрічаються, мов друзі,
Хвилі сині і зелені.

Море грає, поле грає,
Хвиля хвилю доганяє:
Наступає їй на п'яти —
І не може наздогнати.

Море з вітрильником
(Архип Куїнджі, 1876)

На морі. Сонячно
(Віктор Іванів, 2012)

Розмірковуємо над текстом твору

1. До якого виду лірики належить цей твір? Чи можна його назвати прикладом поетичної мариністики? Обґрунтуйте свої міркування.
2. Які картини постають у вашій уяві під час читання або слухання цієї поезії? Опишіть їх.
3. Чи є в поезії «Море грає» епітети? Знайдіть їх. Які з них більше привернули вашу увагу: «чайки *білокрилі*», «яхта *біла*», «паруси *зелені*», «тополі *височенні*»?
4. Знайдіть у поезії метафори — художній засіб, що полягає в перенесенні ознак одного предмета чи явища на інший на основі їхньої схожості.
5. Яка з цих метафор вам найбільше сподобалася: *море грає, поле грає, хвиля наступає на п'яти, яхта ловить вітер у вітрила*? Можливо, вам до вподоби інша, що є в тексті?
6. Чи можна наведені метафори визначити як персоніфікацію? Свою думку обґрунтуйте.
7. Які порівняння використовує поет? Про кого він говорить «зустрічаються, мов друзі»?

Подискутуймо?

8. Чи можливі гармонійні стосунки між людиною і природою?
9. Дискусія «Людина і довкілля» спонукала ваших однолітків скласти й дотримуватися особистих планів захисту природи. Складіть власний план «Я на захисті природи».

УЗАГАЛЬНІМО?

Щоб перевірити, як ви засвоїли тему «Рідна природа», пройдіть тест в електронному додатку до підручника.

ВІРТУАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Більше дізнатися про тему природи в літературі для юнацтва ви зможете з таких творів:

- «До Ворскли, по рибу!» Івана Багряного;
- «Янехо» Анатолія Дрофаня;
- «Після хуртовини» Василя Чухліба;
- «Таємниці старого дуба» Анатолія Давидова;
- «Мандри жолудя» Дмитра Чередниченка.

Іван НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

(1838—1918)

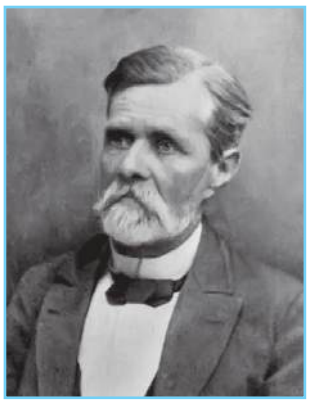

Іван Нечуй-Левицький

Іван Семенович Левицький (Нечуй — літературний псевдонім) народився 25 листопада 1838 року в місті Стеблеві (нині селище міського типу Корсунь-Шевченківського району Черкаської області). Батько-священник прищепив йому любов до літератури та історії. Вищу освіту Іван Левицький здобув у Київській духовній академії. Тоді дуже багато читав, самотужки вивчив французьку й німецьку мови. По закінченні академії викладав у різних навчальних закладах Російської імперії.

А ще він завжди виступав проти утисків української мови й літератури — це й визначило рішення стати українським письменником. Псевдонім Нечуй обрав на честь козацького полковника, героя народної «Думи про Нечуя». Звертався до різних тем, уславив себе як знавця народного побуту та звичаїв.

Іван Нечуй-Левицький дуже любив музику, природу, годинами міг сидіти біля річки і мріяти. Узагалі був самітником, людиною тихою, спокійною.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Яке справжнє прізвище письменника Івана Нечуя-Левицького?
2. На честь кого обрав літературний псевдонім?
3. Яку освіту здобув Іван Семенович Левицький?
4. Хто заохотив майбутнього письменника до читання?

5 Які знання він здобув шляхом самоосвіти?

6 Що вплинуло на його рішення стати українським письменником?

7 У спогадах, які залишили сучасники Івана Нечуя-Левицького, він постає людиною тихою й спокійною. Як же характеризує його рішення бути українським письменником, писати про Україну й українців?

Композиція та сюжет літературного твору

З окремих деталей конструктора ми складаємо якусь фігуру або малюнок. Так само й письменник поєднує образи, породжені його уявою, у завершену цілість — художній твір. Недарма замість *«написати»* іноді кажуть *«скомпонувати»* твір.

Композиція походить від латинського *compositio — складання, поєднання, побудова.* Під цим поняттям розуміють побудову твору, розташування різних його частин: персонажів, подій, пейзажів, діалогів, монологів тощо.

При розгляді композиції важливо звертати увагу не лише на окремі елементи твору, а й на те, як вони погоджені між собою авторським задумом.

До **композиції** належить і **сюжет.**

Сюжет — події, у яких розкриваються образи персонажів та втілюється головна ідея твору.

Сюжет умовно можна поділяти на частини — епізоди, що мають відносно самостійне значення. Не всі літературні твори мають сюжет: у ліриці найчастіше не зображено жодних подій, натомість є лише емоції, роздуми, переживання ліричного героя.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1 Доберіть синонім до слова *композиція*.

2 Що таке сюжет?

Із дитячих спогадів («Вітрогон»)

Коли говорять *«вітрогон»*, то мають на увазі когось дуже легковажного. Ось шестилітній герой оповідання Нечуя-Левицького — такий вітрогон!

Щоправда, це означення швидше доброзичливе, адже стосується маленької дитини, яка лише пізнає світ. Дуже вже кортить героєві гуляти із сільськими хлопчаками: купатися, збирати ягоди, спостерігати за птахами та й навіть за небезпечною гадюкою. Мимоволі забуваються навіть суворі мамині настанови й повчання, бо стільки ж нового й цікавого навкруги.

Усе оповідання становлять щоденні пригоди маленького хлопчика, викладені вже як спогади дорослої людини про дитинство.

У творі дуже багато пейзажних описів, точними штрихами зображено людей і побут українського села позаминулого століття.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Вітрогон

Оповідання

(*Скорочено*)

Пам'ятаю, мені було років шість або сім, як це діялось. Батько мій був тоді економом в одному селі. Економія стояла край села, вся обсаджена вербами й тополями. За економією слався до кінця села широкий вигін, де весною і влітку пастушки пасли ягнята.

Дома не було мені з ким гулять. Була в мене одним одна менша сестра, але така вередлива та плаксива, що й гулять і бавиться з нею було не можна. <...>

Нема мені дома з ким гулять, а гуляти, господи, як хочеться! Так було мене й тягне на той вигін. І побігать є де на просторі і з хлопцями гарно погулять. Оце було втечу з хати на вигін до хлопців, бігаємо навперейми, наввипередки, граємо в довгої лози, загнуздаємось та граємо в коней. А осточортіє бігать, ідемо до річечки, що текла або слизила внизу край вигону, серед очерету та осоки. Лазимо було в лозах, понариваємо прездорові пучки ожини, наїмось, ще й позамазуємо пазухи ожиною. Прийду було додому й сестрі принесу пучок ожини. А мати знов мені тиче кислиці: «Навіщо ти, Василько, замазав білу сорочку ожиною?» Велика пак цяця — біла сорочка. Спробувала б мама, як гарно лазить в лозах та ожину рвати, то, може б, і не тикала мені кислиць, та ще й так часто.

Лазимо було по кущах та й в осоці назнаємо пташині гнізда. Господи, яка то була радість, як було назнаємо десь пташине гніздечко! Мама було каже: «Не дери ж ти пташиних гнізд та не бери яєчок, бо пташка буде плакати». А мені було байдуже, чи плаче там пташка, чи ні. Було заберу яєчка з гнізда та й принесу додому сестрі. Мама мені за яєчка знов тиче під ніс ті капосні кислиці. <...> А раз ми вскочили в берег під верби, коли дивимось, коло камінчика плазує, неначе пасеться, гадюка, довга, як батіг, та ряба. Ми так і остовпіли з переляку. Стоїмо ми та тільки дивимось. <...> Гадюка вгляділа нас та й плазує по піску: в'ється, як батіг, а головку держить вгору та все киває нею то сюди то туди. Покрутилась по піску та й пошилась в осоку. Од того часу ми вже боялись лазить в осоці. Я й мамі не казав за гадюку, бо знав, що мені досталось би на бублики. Тільки сестру лякав гадюкою.

Раз я з пастушками побіг в берег купаться. Надворі було дуже душно. Старші пастушки покинули менших стерегти ягнята, а самі побігли зо мною до річки. Поскидали ми

сорочки. Купались ми, купались, а потім вискочили з води та давай качаться по гарячому піску. Один пастушок наглядів калюжу під вербами. Ми побігли до тієї калюжки, пообмазувались чорною гряззю. Так нам смішно, що ми усі стали чорні, як чорти. Я знав, що мама мені за цю мазанину дала б на закуску зо дві або зо три кислиці; але все-таки обмазався усей гряззю, навіть лице й лоба обмазав. В березі стояв човен. Хлопці повлазили в човен та давай стрибать з човна в воду на бік, де було води по пояс. Я довго дивився та й думав: «Ви скакаєте в воду, як маленькі, а от я скочу так, як плигають парубки з каменя або з гатки в воду». Розігнався я з берега, побіг по човні та плиг в воду з самісінького носа човна на глибиню! Хотілось мені почваниться перед хлопцями, так я й не знав, де та сміливість узялась. Скочив я в воду; думав, буде мені по шию, але примічаю, що ногами дна не достаю та все тону глибше. Плавать я ще не вмів; та й ніхто з нас ще не вивчився гаразд плавать. Я пригадав тоді вперше, що люде топляться в воді, і в мене в душі похололо. Черкнувся я ногами об дно, примічаю — несе мене вода вгору. Я вирнув на світ, б'юся руками й ногами та й криконув що було сили. Але чую, я знов потопаю, знов пірнув під воду. Тягне мене на дно, неначе руками. Вже мені дух вода забиває, вже мені важко дихати. <...> Мабуть, на моє щастя, саме тоді находилась якась молодиця: прийшла в берег плаття прать. Кинулась вона в воду, вхопила мене за чуб та й винесла на берег. Дивлюсь я, пастушки стоять ні живі ні мертві, тільки очі повитріщали та роти пороздявляли. Прибіг я додому, та вже й мамі нічого не кажу за те. Але капосна молодиця швидко після того стрілась з мамою та й розказала. Дала мені мама доброї прочуханки й заборонила зовсім виходить з двору та гуляти на вигоні.

Але як його в світі всидіть вдома, коли для мене був двір тісний. <...>

Ото раз надвечір нудився я, нудився та й думаю: не видержу більше, піду крадькома та потаєнці до пастушків. От і пішов я, тільки не через ворота, а через садок. Перебіг садок, виліз на тин, плигнув зопалу через тин в колючки, поколов собі колючками литки, набрався реп'яхів, як та вівця, а далі дременув на вигін що було сили. Біжу я, дивлюсь — ягнят не видно і пастушків нема. <...>

Добіг я до мосту. Коло мосту так гарно та зелено. Під мостом дзюрчить малесенька річечка по камінцях. Понад річкою зелена трава. Я побіг до річечки, вглядів камінці, кидав тими камінцями в воду, влучав в жаб, а далі задумав загатить гребельку й зробить ставок та й почваниться потім перед хлопцями: дивіться, мов, яке я диво вчинив. Загатив я гребельку; вода спинилась, стала й почала розливаться на зелені бережки. Я проробив посеред гребельки спуст для лотоків. Отут, думаю, поставлю млинка, та ще якби так зробить, щоб він крутився, ще й борошно мололось, як у млині. Ото хлопці з дива очі повитріщали б на мій млин! Я глянув під міст, а там так чудно, якось неначе в хаті: і дві стіні по боках, і стеля зверху, і неначе двоє здоровецьких дверей — одні проти других. Я пішов під міст, ліг на м'якій травиці та й задивився на потічок, як він булькотить, переливаючи воду з камінчиків на камінчики. <...> Лежав я, пацав ногами, думав, як то мій млинок буде молоть, а з-під млинка буде борошно сипаться в маленький мішечок, — та й незчувся, як і заснув.

Вже й сонце зайшло, а я сплю. Як прокинувся я, то вже почало на світ благословиться. Прокинувся я та й лежу, а мені здається, що я лежу в себе вдома на ліжку та чогось прокинувся вночі, чи що. <...> Коли тут щось як загуркотить! Як залущить стеля! Чую на свої вуха, що попереду застукали кінські копита, а за ними покотився віз; а дошки в стелі аж лущать. «Ой боже мій! Що ж це за диво! Хтось

по нашому горищі кіньми їздить! І як воно туди витеребилось кіньми та возом? Ой! ще стеля завалиться та й мене вб'є!» — блиснула в мене думка.

Та при тому як скочу з ліжка на ноги, аж... і скакать не було куди. Вже трохи розвиднілось, і до мене вернулась пам'ять. Я в одну мить пригадав, що я під мостом і як я туди заліз. Тільки ніяк не міг вгадать, що тепер надворі: чи вечір, чи ранок, чи вдосвіта. «А може, я оце заночував під мостом... лежав і спав тут вночі?» — майнула в мене думка. І чогось мені одразу стало страшно й містка, і тієї ночі. Чогось мені спала на ум та гадюка, що я бачив в березі. Здалося мені, що от-от гадюки вилізуть з нори й обкрутяться кругом рук, кругом ніг, кругом шиї та й задушать мене, а жаби наскакають та й укриють мене всього. Як дремену я з-під мосту, та мерщій на горбок, та на шлях. Дивлюсь — шляхом іде чоловік і наближається до містка. Як углядів мене чоловік та як крикне: «Дух святий при нас! Ой чорт!» — та як дремене назад! <...>

Віз покотився, а я зостався сам серед шляху. Іду шляхом за возом та й плачу. <...> Дивлюсь я, од шляху повертає між житами втоптана стежка просто до хат. Я повернув тією стежкою та й неначе пірнув у жита.

Йду я тією стежкою, як у лісі. Мені нічого не видко, тільки небо синіє надо мною. Коли гляну, проти мене йде молодиця. Вгляділа мене та як крикне: «Ой боже мій! Дух святий з нами!» Повернулась вона назад та як дремене! <...>

Вийшов я з жита, перебіг через шлях та й пішов улицею по селі. Дивлюся я, молодиця вбігла в двір та й ускочила в сіни, ще й двері за собою причинила. Я й собі пішов до того двору. Коли як вискочать з двору дві собаки! загавкали та так і кинулись до мене. Я махаю руками, а вони капосні от-от вхоплять мене за руки. Я з переляку видерся на тин, сиджу та й душі в собі не чую. А собаки аж на тин

плигають, але до мене не достають. На моє щастя, одчинились сінешні двері, і звідтіль вийшла старенька бабуся, а через поріг виглянула й молодиця з острахом.

— А хто ти такий? — питає в мене бабуся.

— Я Василь, — кажу я до баби, — обороніть мене од собак.

— Чий же ти, хлопче? — знов питає баба, а сама коли б тобі з місця рушила.

— Я економів, я Василь, — кажу я та плачу. Бабуся взяла ломаку, щось пошептала, перехрестилась та й прогнала собак і зняла мене з тину. <...>

Я розказав бабі про свою пришту. Вона взяла мене за руку та й одвела додому. Як прийшли ми додому, вже сонечко викотилось з-за верб.

Тільки що ми увійшли в двір, десь узялась мама на ґанку, прибігла до мене й з плачем кинулась до мене та й обняла мене. Я боюся, аж трушусь, жду кислиць, а мама плаче. «Що це за диво якесь трапляється мені?» — думаю я.

— Де ти, Ганно, його знайшла? — питала мати в баби.

— Приблукавсь панич до нашого двору оце вже світом, а молодиця наша вгляділа його в житі та й утекла од його: дурна думала, що то русалка гуляє в житі. Мабуть, гравсь учора ввечері в житі та й переночував там, — каже баба.

— А ми тут цілісіньку ніч не спали, — оповідала мама бабі з слізьми в очах, — порозсилали наймитів та наймичок шукать його. Пан з ліхтарем обійшов усей вигін, оглядів усі рови, обійшов чагарник. Ми вже думали, чи не втопився він часом, купаючись з хлопцями, і оце світом послали з волоком людей, щоб зайшли в тих місцях, де вони купаються, та хоч витягли його з води. А я цілу ніч ні на волос не спала й очей не стуляла через оцього вітрогона.

Я слухаю, що мати розказує бабі, та й постеріг, якого я клопоту та жалю завдав матері та батькові. Мені стало якось ніяково. Я не знав, де й очі діти, та все дивився собі на ноги, замазані гряззю. Подякувала мама бабі, пішла в пекарню, винесла хліб і дала бабі, а мене все за руку держить та за собою водить. Поглядаю я на заплакане мамине лице: і жаль мене бере, і все-таки я жду от мами кислиць та думаю: «Сльози — слізьми, а кислиці ще таки будуть».

Повела мене мама в покої. Тато не виходив ще з своєї кімнати. Я стою, а в мене аж ноги трусяться. Мені здавалось, що тато от-от винесе мені з півклунка кислиць на снідання. От і тато вийшов. В мене і в душі похололо. Одначе тато кислиць мені на снідання не виніс; вийшов веселенький і тільки каже:

— А де це ти, волоцюго, тинявсь цілу ніченьку, що й дома не ночував? Де ти ночував?

— Під мостом, — насилу стало в мене сили обізватьсяся.

— Під мостом! — аж крикнула мати, а за нею й наймичка, і обидві вони перехрестились. Батько зареготавсь на всю кімнату.

— Чого ж ти туди заліз? — спитала в мене мати.

— Гуляв, та й зайшов під місток, та зробив гребельку на течії, — кажу я.

— Та там же чорти сидять вночі під мостом, не при хаті згадуючи, — обізвалась наймичка.

— Там же гадюки та жаби! І як оце вони тебе не покусали? — сказала мама, бідкаючись.

<...>

Пополаяв мене батько за сніданням, попосміявсь з мене та й заборонив мені купаться в річці з пастушками й гулять на вигоні. Мені було дуже ніяково. Я почував, що вчинив якусь провину, наробив клопоту мамі й татові. Після

снідання я вискочив надвір, сів на ґанку, а мені все якось погано було на душі. Але налинули до ґанку голуби дзьобать просо. Я побіг в стайню, заглянув у кошіль, дивлюсь — голуби знеслись. Я став такий радий, що зараз забув і про місток, і про собак, і про гадюк, як усяке лихо забувається на світі.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справив на вас твір Івана Нечуя-Левицького?
2. Як ви зрозуміли назву оповідання?
3. Хто є оповідачем у творі? Про що він розповідає?
4. Як звуть головного героя? Скільки йому років?
5. Чому Василькові *«тісно»* в хаті та на подвір'ї? Із ким він любив гратися? Які в хлопців були ігри?
6. Як зрозуміли слова головного героя: *«...мені часто доводилось од матері пробувать кислиць»*? Наведіть приклади, за що і як мама карала Василька.
7. Як ми, сучасні читачі, можемо оцінити ставлення Василька до природи?
8. Які небезпечні пригоди переживає Василько?
9. Чому він мало не потонув? Прочитайте виразно цей епізод. Що ви відчували під час читання?
10. Хто врятував Василька? Як хлопчика було покарано? На вашу думку, покарання було справедливим?
11. Поміркуйте, як убезпечити себе від таких прикрих пригод.
12. Чому Василько порушує заборону виходити з двору?
13. Перекажіть такі епізоди:
    - Як Василько опинився під мостом, і що там сталося.
    - Як Василько дістався додому, які пригоди чекали на цьому шляху.
    - Як Василька зустріли вдома.
    - Що зрозумів Василько після повернення.
14. Чи надовго він запам'ятав урок, який отримав? Чому?

Борис ГРІНЧЕНКО

(1863—1910)

Борис Грінченко

Борис Дмитрович Грінченко народився 9 грудня 1863 року на Харківщині. Рано захопився політикою, побував в ув'язненні. Десять років працював учителем. На основі набутого досвіду написав праці «Яка тепер народна школа на Вкраїні», «Народні вчителі і українська школа».

До літератури прийшов за підтримки Івана Франка. Учительську працю поєднував з літературною, вивчав народні традиції. Упорядкував збірки народної творчості «Пісні та думи», «Веселий оповідач».

За часів Російської імперії Борис Грінченко, незважаючи на заборони та переслідування, рішуче обстоював освіту українською мовою. Сам очолював товариство «Просвіта», підготував навчальні видання «Українська граматика до науки читання й писання» та «Рідне слово».

Серед багатьох здобутків Б. Грінченка є унікальна праця — «Словник української мови», який дотепер має велике значення для української науки й культури.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Чи зацікавила вас постать Бориса Грінченка?
2. З якою діяльністю письменник поєднував літературну працю?
3. Яку збірку народної творчості впорядкував Борис Грінченко?
4. Відомо, що письменник десять років працював учителем у *народних школах* — навчальних закладах початкового навчання, у яких могли навчатися діти всіх верств населення. Ґрунтуючись на фактах із нарису про Бориса Грінченка, доведіть, що він був небайдужим до проблем освіти в Україні.

Урок людяності («Украла»)

Є уроки, яких не відшукати в шкільному розкладі. Про один такий і розповідає автор оповідання **«Украла»**. Він пропонує зрозуміти, що ж насправді змусило школярку взяти чужий хліб. Здається, викрито злочинницю, однак досвідчений і справедливий учитель уважно її вислуховує, демонструючи своїм учням взірець людяної поведінки.

Автор дає й нам важливий урок, застерігаючи від передчасних оцінок та висновків у стосунках з іншими людьми.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Украла

Оповідання

Тільки вчитель увійшов у клас, зараз побачив, що там робиться щось непевне. Школярки та школярі юрмою оточили когось і про щось палко й голосно гомоніли. Гомін був неласкавий, сердитий. Зрозуміти поки нічого не можна було. Чуть тільки було, що на когось діти сердились, комусь докоряли.

Ілюстрація до оповідання Б. Грінченка «Украла» (Василь Євдокименко, 1988)

Зараз же дехто побачив учителя, і почулось проміж дітьми:

— Василь Митрович прийшов... Учитель прийшов.

Діти стихли і всі повернулись до вчителя. Учитель підійшов і спитавсь:

— Що тут у вас діється?

Усі мовчали, стоячи навкруг одної парти. На тій парті сиділа Олександра.

Олександра була школярка першого року, дочка сільського писарчука-п'янички. Вона сиділа, низько похнюпивши голову і втупивши очі у свій стіл. Її біляве, усе у веснянках, обличчя було біле як крейда. Вона вхопилася руками за стіл, мов боялася, що її тягтимуть кудись силоміць.

Ілюстрація до оповідання Б. Грінченка «Украла» (Василь Євдокименко, 1988)

Учитель ще раз спитавсь:

— Що тут у вас сталося?

Озвалась Пріська — подруга й товаришка Олександрина. Батько її був у економії за прикажчика. Пріська була дівчина сита, добре годована — вона завсігди приносила з дому гарну їжу: пиріжки, перепічки, коржі тощо. Вона погано вчилася, але була дуже весела і не могла говорити не сміючися. Вона й тепер, осміхаючись, загомоніла:

— Та Олександра... — Пріська почала й засміялась, не доказавши.

Учитель спитавсь:

— Що Олександра?

— Украла в мене хліб! — доказала Пріська і зовсім зареготалася, і її нерозумні сіро-сині очі з сміху аж сховалися за ситими щоками. <...>

Учитель глянув на Олександру й спитавсь:

— Олександре, правда цьому?

Вона мовчала й сиділа нерухомо, як кам'яна. Учитель зрозумів, що Пріська казала правду. А Пріська вже не мовчала й торохтіла:

— Вона не вперше це краде. Вона кілька разів у мене тягала. Тільки кинеш торбу з пирогами — так і потягне. Та я все мовчала. А оце вже сьогодні... Бачу, вхопила хліб та й побігла з школи у двір, та зайшла за дерево, та й їсть. Я прибігла до неї, а вона злякалась. «Не кажи, — каже, — вчителеві, я тобі малюнок дам...»

Учитель ще раз спитався:

— Олександре, правда цьому?

Але й тепер Олександра мовчала і сиділа нерухомо. Один великий школяр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий, загомонів:

Ілюстрація до оповідання Б. Грінченка «Украла» (Василь Євдокименко, 1988)

— Та що там її питаться? Хіба й так не видко, що правда. Бач, що вигадала, — красти! Її треба прогнати з школи!

Школярі загули:

— Треба! Треба! <...>

Учитель сказав:

— Ось що, дівчата й хлопці. Ви он уже налагодились вигонити Олександру з школи, а ще не знаєте до пуття діла. А може, воно й не так було? Треба послухати спершу, що Олександра скаже. <...>

Усі обличчя повернулися до Олександри, усі очі втупилися в неї. Всі дожидали від неї слова. Але вона й тепер сиділа, мов скам'янівши. <...>

Учитель спитався:

— Ну, Олександре? Кажи, — ми ждемо.

Мовчить. Учитель знову:

— Не думай, що ми всі хочемо нападатися на тебе. Нам треба тільки знати правду. Може, це ще й не так, як кажуть, та я й думаю, що не так.

Бліде обличчя в Олександри зробилося відразу як жар червоне. Але ж вона мовчала. А вчитель казав далі:

— Еге, я думаю, що це не так. Мені здається, що Пріська якось помилилася і що ти не винна.

Олександрине обличчя нахилилося аж до столу.

— Певне, то ти свій хліб їла, бо я ніколи не повірю, що ти можеш украсти.

Голосне гірке ридання розітнулося у школі. Це плакала Олександра, припавши головою до столу. Школярі відразу притихли. Очі їм якось широко порозплющувалися, і вони мовчки, затаївши духа, дивилися на Олександру. А вчитель казав:

— Не плач! Коли цьому неправда...

— Правда!.. Правда!.. — скрикнула Олександра. — Я вкрала!

І вона заридала ще дужче. У великій класовій світлиці стояло шістдесят школярів мовчки, не ворушачись, а серед їх, припавши головою до столу, гірко плакала маленька білява дівчина.

Довго вона плакала, і всі мовчали, аж поки вона трохи заспокоїлася. Тоді вчитель, сівши біля неї, спитавсь:

— Нащо ж ти це зробила?

Вона мовчала знову і знову похнюпилась. Учитель бачив,

Ілюстрація до оповідання Б. Грінченка «Украла» (Василь Євдокименко, 1988)

що сказати те, через віщо вона це зробила, їй так само важко, як було важко признаватися. Але вона перемогла себе. Кілька разів вона починала казати, ворушила губами, але зупинялася. Нарешті промовила:

— Я їсти хотіла.

— Хіба ти дома не їла?

— Не їла.

— Чому?

Вона знову змовкла і... зовсім несподівано уп'ять заридала.

— У нас... у нас... нема чого їсти... Батько нічого... не приносять з волості... усе пропивають... Ми їмо су... су... сухарі вже другий тиждень.

І більше вона нічого не могла сказати за слізьми. Давно був час починати вчиття. Учитель тихо взяв Олександру за руку і, сказавши їй кілька ласкавих слів, повів у свою хату, щоб вона там заспокоїлась. Як повернувся він у клас, то з десяток рук простяглося до його, і в кожній руці була якась їжа.

— Нате! дайте їй! хай попоїсть!

Учитель глянув на дітей. Хлопці були ні в сих ні в тих, дівчата деякі плакали. Він забрав усе, що діти надавали, і поніс Олександрі. Але вона нічого не хотіла їсти і все плакала. Він, скільки міг, розважив її, а сам пішов у клас і звелів співати молитву перед початком науки.

Як заспівали молитву, він непомітно ввів у клас Олександру.

* * *

Олександра після цього довго соромилась глянути учителеві в вічі. Але ні він, ні школярі ніколи не нагадали їй про те, що було. Та й не треба було їй нагадувати. З того часу вже ніщо не могло спокусити її. Дівчата-товаришки її люблять і часто дають їй чого їсти — такого, що з дому

приносять. Але вона зрідка бере, хоч і часто сидить на сухому хлібові. Цього року вона здасть останнього екзамена і вийде з школи розумною, правдивою і чесною дівчиною.

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справило на вас оповідання Бориса Грінченка?
2. Що ви дізналися з твору про народну школу? Скільки учнів у класі? Якого вони віку?
3. Поміркуйте, чому письменник починає свою розповідь з опису ситуації, яку спостерігає вчитель. Перекажіть, що побачив Василь Дмитрович, коли ввійшов у клас (до слів: «*На тій парті сиділа Олександра*»).
4. Чому в класі склалася така ситуація? Хто і в чому звинуватив Олександру?
5. Що вчителеві було відомо про Олександру?
6. Як учні поставилися до розповіді Пріськи?
7. Що запропонував один «*великий школяр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий*»?
8. Поміркуйте, чому саме вчителю Олександра зізналася в тому, що взяла хліб.
9. Як змінилося ставлення учнів до Олександри після її зізнання. Перекажіть цей епізод.
10. Чи змінилася Олександра після цього випадку? Доведіть свою думку.
11. Чого навчає оповідання Бориса Грінченка «Украла»?

Шукаємо відповіді разом

12. Об'єднайтеся в групи й складіть правила, яких варто дотримуватися в конфліктних ситуаціях.

Оксана САЙКО

(нар. 1976 р.)

Оксана Сайко

Оксана Володимирівна Сайко народилась 1 січня 1976 року в містечку Скалаті на Тернопільщині. Здобула фах журналіста, нині пише статті до газет та журналів. Розповіла, що творчістю захопилась у шкільні роки: *«Історія та уява вели мене, наче щось керувало мною, а я цьому корилася»*.

Для підлітків видала збірку оповідань «Новенька та інші історії», сама дала їй цікаву характеристику: *«Безперечно, книга, якби прочитала її у віці героїв своїх оповідань, мене чогось навчила б. Насамперед цінувати дружбу, бути щирою, справедливою, чесною, уважною до своїх друзів та близьких, прийти на допомогу, коли хтось потрапив у біду, переосмислювати свої не надто хороші вчинки і намагатися виправитися, робити вибір на користь добра і вірити в його перемогу»*.

До книжки ввійшло оповідання **«Гаманець»**. Це коротка, але психологічно складна розповідь про незвичне знайомство двох дівчаток і про те, як їхні взаємна недовіра й ворожість дуже швидко перетворились на щиру приязнь.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Гаманець

Оповідання

Весна завжди непомітно і якось навіть зненацька переходить у літо. <...> Здається, цим юним літнім теплом просякнуте все довкола: і повітря, і вулиці, і будинки, і обличчя

людей... Вигулькнувши з-за рогу вулички з насадженими вздовж каштанами, задзеленчав трамвай, наближаючись до зупинки біля скверу, ніби запрошуючи прокататися.

Іванка стрибає на підніжку. Настрій у неї чудовий. За успішне закінчення школи батько дав їй гроші на ролики, про які вона стільки мріяла! <...> За якихось пів години у крамниці фірмового спортивного одягу вона знову приміряє їх для годиться, ще раз поглянувши в дзеркало, і зразу ж купить. На мить вона вкотре вже уявила, як взуває ці блискучі шнуровані червоні черевики з коліщатами, що так пасуватимуть до її червоних улюблених бриджів! Вона уявила, як гасатиме вуличками села, куди за два тижні поїде до бабусі на канікули, а за нею бігатимуть хлопчаки, не приховуючи свого захоплення. І серед них той зарозумілий Андрій, що полюбляє хизуватися своїм мопедом. <...>

Людей у трамвай набилось багато, був саме час обіду. Галаслива літня жінка розпочала сварку, бо якийсь добродій боляче став їй на ногу. Хтось наче ненароком штовхнув Іванку, а відтак близько притулився до неї, наліг плечем, притиснувши до стояка, потягнув, наче зачепившись, за спортивну сумку. Та на це Іванка не звернула уваги — ніщо не могло потьмарити цього гарного, майже літнього дня.

— Дайте вийти! Дайте вийти! — почула над вухом дзвінкий дівчачий голос.

Іванка інтуїтивно схопилась за сумку й помітила, що «блискавка» розстебнута, сягнула в неї рукою. «Гаманець!» — обпекла одна-єдина думка, від якої Іванка аж спітніла. Так і є, поцупили гаманець. Трамвай наближався до зупинки. Коротко стрижена дівчина швидко пробиралася до виходу.

— Дайте вийти! Дайте вийти! — лунав її дзвінкий голос. «Вона!» — здогадалась Іванка. Миттю схопившись, вистрибнула з трамваю і кинулася за нею. «Головне, її не сполохати», — промайнула ще одна думка. Але та, обернувшись,

зрозуміла, що її переслідують, і кинулась бігти. «Е ні, не втечеш!» — злоба додавала Іванці сили та впевненості. <...> Ще трохи... Дотягнувшись рукою, Іванка схопила її за светра. Якийсь момент, спинившись, вони мовчки дивилися одна на одну, важко дихаючи. Схоже, вони були ровесницями. Злодійці теж було не більше тринадцяти. Старі потерті джинси, светр з чужого плеча, з надто довгими рукавами... Очі її горіли диким вогнем, у всій її поставі відчувалася навіженість та відчайдушність. <...>

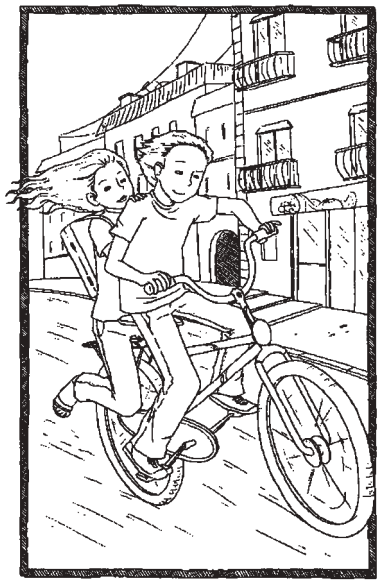

Ілюстрація до оповідання О. Сайко «Гаманець» (Наталка Гайда, 2012)

— Не чіпай мене! Гірше буде! Поб'ю!.. — раптом пронизливо заверещала дівчинка, ніби отямившись, намагаючись надати своєму голосу погрозливішого тону.

— Віддай гаманець! — звеліла Іванка, — Негайно, злодійко!

— Це я злодійка? — обурилася дівчинка. — Ну я ж тебе зараз!..

Вона щосили штовхнула Іванку, але та, схопивши, вивернула їй руку.

— Гей, Ритко, чого ви там не поділили? — гукнула їм якась жінка з балкону. — Ходи, забереш свого Івася. Вешталася десь увесь день!.. От так сестричка...

— Цить... сусідка... — зашепотіла Ритка, потягнувши Іванку далі від будинку, гукнувши жінці: — Зараз заберу, пані Галю!

Важко зітхнувши, вона витягла з кишені своїх джинсів гаманця і простягнула Іванці.

— На, забирай. Ніяка я не злодійка. Я краду дуже рідко, в тих, хто має гроші, і не для себе, а для брата. Він маленький, два рочки... Йому так хочеться якогось цукерка чи іграшки... А ми самі, без мами. Вже півроку, як померла...

Сусіди помагають, годують нас. А от грошей бракує... Їх не так просто добути. <...> Правда, тітка з Італії надсилала якісь гроші пані Галі, що нас пильнує, але вони пішли на те, щоб нас до інтернату не забрали, та й в пані Галі ще своїх двоє дітей, вона ніде не працює, а дядько Ігор п'є, іноді й з хати виносить на пляшку... Але нічого... За тиждень мене обіцяли влаштувати на лоток торгувати всякою городиною. Там можна заробити. А за місяць приїде тітка з Італії і забере нас до себе... Але нащо я тобі все це розказую? Тобі не зрозуміти...

— Послухай, — враз заговорила Іванка, — якщо тобі так потрібні гроші, візьми їх. Мої ролики зачекають, — і вона простягнула дівчинці гаманець.

— Що?.. — не повірила Ритка.

— Візьми. А хочеш, я тобі їх позичу?

— Що? Справді позичиш? — втішилася Ритка, беручи гаманець.

— Їх досить, і вистачить, поки не приїде твоя тітка.

— Яка ж ти класна! — Ритка обійняла її. — Я віддам їх тобі, обіцяю! Ти віриш мені?

Іванка кивнула:

— Так... У мене теж немає мами...

Іванка прямувала вулицею, наповненою майже літом, не поспішаючи поверталася додому, в глибокій задумі. Вона думала про те, що могла би бути на місці Ритки, якби не батько, завдяки якому вона ніколи не знала, що таке нестатки, що таке чогось не мати. Вона важко зітхнула. І що ж то тепер придумати, щоб Андрій звернув на неї увагу? Без роликів буде важко, але вона все одно щось придумає. Може, попросить його навчити її їздити на мопеді? Усі дівчата бояться, і Олена теж, а вона ні...

Батько був уже вдома. Біля їхнього під'їзду стояв його новенький джип. Ще з порога гукнув:

— Ну, як там ролики? Задоволена покупкою?

— Я не купила їх, тату.

— Чому? Ти потратила гроші на щось інше?

— Так, — відказала Іванка, — на щось набагато важливіше, ніж ролики!

Розмірковуємо над текстом твору

1 Яке враження справило на вас оповідання? Чи цікаво було його читати?

2 Якою постає на початку оповідання Іванка? Про що вона мріє? Що її непокоїть?

3 Як Іванка поводиться, коли розуміє, що гаманець вкрадено? Як це характеризує дівчинку?

4 Як вона здогадалася, хто поцупив гаманець?

5 Що з оповідання ми дізнаємося про Риту?

6 Як Рита поводиться, коли Іванка звинувачує її у крадіжці?

7 Чому Рита зізнається? Вона усвідомила ганебність свого вчинку? Чи для зізнання була інша причина?

8 Як Іванка поставилася до короткої сповіді Рити?

9 Прочитайте виразно розмову Іванки з татом. Як ви вважаєте, що зрозуміла Іванка?

Шукаємо відповіді разом

10 Об'єднайтеся в групи, виконайте завдання, презентуйте свою роботу однокласникам та однокласницям.

11 Порівняйте героїнь оповідань Бориса Грінченка та Оксани Сайко. Що між ними спільного? Що відмінного?

Галина КИРПА

«Мій тато став зіркою»

Буремні події осені 2013 — зими 2014 років увійшли в нашу історію як Революція Гідності. Тоді країна піднялась на протести проти злочинних дій влади. Багато людей віддали життя в боротьбі за вільне майбутнє нашого народу.

Для українців це жива історія, що й досі відгукується болем у багатьох серцях. *«Події на Майдані ніколи не минуть у душі. І у моїй пам'яті вони також залишаться назавжди»*, — зізналася письменниця Галина Кирпа, яка активно підтримувала протестувальників.

Галина Кирпа розповіла, як і за яких обставин з'явилось оповідання **«Мій тато став зіркою»**: *«Я писала цю книжку дуже довго, понад рік. Розпочала роботу влітку 2014 року, після тих страшних подій на Майдані. Коли ми ховали*[1] *наших героїв, там, на Майдані, були також мами з дітками. Серед них стояла одна дівчинка, очі якої я запам'ятала назавжди... І героїня моєї книжки — така ж дівчинка. Я намагалася уявити, що ж відбувається в душі дитини, тато якої не повернувся додому, а лежить у домовині. Мабуть, тому, що я сама часто відчуваю себе дитиною, я відчула сльози тієї дівчинки».*

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Мій тато став зіркою

Оповідання

Коли тато вперше не прийшов додому ночувати, мама сказала, що так треба. Мовляв, він зостався на Майдані.

— А де він там спатиме? — спитала я.

[1] *Тут:* здійснювали обряд похорону.

— Він там не спатиме, — відповіла мама. — Йому не буде коли там спати.

— А що ж він робитиме?

З'ясовується, там було повно роботи. Усякої. І саме тієї, що без тата не зробиться. Він там потрібен. Це мама так каже. А насправді я не знаю що. Вдома мені він теж потрібен.

Обкладинка книжки Г. Кирпи «Мій тато став зіркою» (Оксана Була, 2015)

— Коли це все закінчиться, ми з тобою малюватимемо небо й тополі, — сказав тато. — І тополі у нас із тобою діставатимуть до самого неба. Я хочу, щоб усі побачили, яке високе в нас небо і які високі тополі.

Якось мама згадує татові слова і знаходить мені коробку кольорової пастелі. Кладе її переді мною на стіл і мовить:

— Чого ж чекати, поки все закінчиться? Мені здається, все тільки починається.

Я беру синю пастель і замальовую нею півaркуша білого паперу. Відразу стає видно, яке в нас високе небо.

— А йому там уночі не страшно буде? — питаю маму.

— Їх там багато, — відповідає мама. — І з ними Господь Бог. <...>

На другий день ми з мамою ходимо Майданом, шукаємо тата. Пробираємося крізь юрбу до великого зеленого намета. Мама переконана, що тато там. Ні, немає. Був і вже пішов. Ідемо до другого зеленого намета, потім до третього. Їх там не злічити скільки. Аж раптом хтось мене підхоплює вгору і пригортає до своїх грудей. Міцно-преміцно, міцніше не буває. Я мало від того не задихаюся. Але мені в тих обіймах так тепло, що я завмираю.

— Ой, тату, задушиш, — шепчу я.

А тато мовби не чує — обіймає ще міцніше.

— Доцю, сонечко, ми переможемо, — шепоче тато мені на вухо. І я розумію: шепоче він не тому, що звіряє якусь таємницю, а просто від щастя. Колись мама казала, що щасливі люди часто говорять пошепки. Мені трішки лоскітно, і я подумки сміюся.

А потім тато дедалі частіше й частіше не приходив додому ночувати. <...>

Але минала ніч, друга, третя, а тато все не приходив. Мені це вже починало не подобатися, і я раз по раз питала мами:

— Коли прийде тато?

І вперше мама нічого не відповідає. Так наче я питаю про когось стороннього. Вона поводиться так, мовби не чує мене. Так наче вуха в неї заткнуті ватою. Загалом мама мені теж починала не подобатися. Вона враз стала якась інакша. Майже нічого не говорить, усе підходить до мене і обіймає. Ні з того ні з сього.

— То коли, мамо? — допитуюсь я.

І мама нарешті не витримує. Сідає на канапу, бере мене на коліна й каже:

— Він не прийде, доцю. Він поїхав... — у мами глухне голос, і далі вона не каже, а мовби видихує: — Далеко...

— Далеко? — перепитую я, а самій мені не дуже віриться, щоб тато міг поїхати кудись із Майдану. В нього там своя барикада, і він там дуже потрібен. Мабуть-таки, мама щось не договорює.

Ілюстрація до оповідання Г. Кирпи «Мій тато став зіркою» (Оксана Була, 2015)

— Мамо, тільки не поводься зі мною, як з маленькою, — прошу я в мами.

Мама здивовано дивиться на мене. Здається, хоче щось заперечити, та врешті-решт передумує.

— Гаразд, не буду, — обіцяє вона і знов ні з того ні з сього мене обіймає. Міцно-міцно, міцніше не буває. А потім дуже довго цілує в голову.

— А далеко — це куди? І коли він до нас повернеться? — помовчавши, допитуюсь я, але мама не відповідає. Напевно, вона сама не знає. Та за кілька хвилин стає ясно, що мама все знає. От лиш чомусь не хоче, щоб знала і я.

— Він не повернеться до нас, доцю... — мамі, здається, бракує слів. — Наш тато... Твій тато... став... зіркою.

— Як це — зіркою? — спитала я і придивилась до мами: може, вона жартує?

Мама довго-довго — довше не буває! — мовчить, а тоді каже:

— Його вбили. На барикаді.

Мама обіймає мене міцно-міцно — міцніше не буває! — і плаче. Я ще ніколи не бачила, щоб мама плакала. Її сльози горохом падають мені на коси, і я відчуваю, наскільки вони гарячі. Хоч бери та грійся об них!

Я торопію так, що не можу ворухнути губами. Як це — вбили? На Майдані? За що? <...>

Я вмощуюся в мами на колінах, пригортаюся до неї все ближче та ближче — ближче не буває! — і захлинаюся сльозами. Мама гладить мені голову, плечі, руки, мовби не вірить, що це все моє. А тоді, очевидно, вірить — і помалу заспокоюється.

Потім каже не так мені, як собі:

— Хай там що, доцю, а ти ніколи не забувай одного: наш тато став зіркою і завжди нам світитиме.

Мені хочеться крикнути криком на цілий світ:

— Ні, я так не хочу!!!! Нехай світить зірка, а не тато!!! А тато нехай малює мені високе небо і високі тополі! Нехай він буде просто татом та й усе!

Мама не чує, як я кричу, бо я кричу про себе, подумки.

— А Іванчин тато теж там? — питаю я маму згодом, тицяючи пальцем у вікно, звідки синіє небо.

— Їх там багато, — каже мама. І тихо-тихо — тихіше не буває! — додає: — Як дрібного чорного маку...

Он як. Виходить, і Іванчин тато т а м? І він теж світить?

Я згадала слова, що скандували люди на Майдані: "Разом нас багато! Разом — сила!" Луна котилася аж до неба, і зірки передзвонювалися тими самими словами.

Тепер мені нема де подітися від усіляких думок. Мені треба збагнути щось дуже головне. Якщо й справді мій тато став зіркою, то чого моя мама так багато плаче? Чого вона цілими днями просиджує з його світлинами в руках і ховає від мене очі. Я знаю: не тому, що не хоче мене бачити, а тому, що очі в неї заплакані. <...>

А найчастіше я думаю про те, що якби тато не поквапився стати зіркою, то він неодмінно побачив би нашу Йордану. Їй довелося народитися вже без нього. Тато навіть не знав, що в нас буде дитина. Точніше, в мами. Мама не встигла йому тим похвалитися. Скажу тоді, як переможе Майдан, думала мама. Вона вірила, що то буде дуже скоро. Але коли переміг Майдан, тато вже був зіркою.

Посеред літа в нас удома з'явилася дівчинка. Смішна, чорнявенька і голосиста.

— Назвемо її Йордана, — сказала мама.

Я уявила собі, як би це сподобалося татові! <...>

Коли увечері небо всипає зірками, ми з мамою сидимо на веранді й дивимося на небо. Десь там — наш тато. Якщо довго дивитися, то можна помітити, як одна зірка моргає. Напевно, то мій тато. Він завжди моргав, щоб мене посмішити.

Йорданка спить поруч у візочку. Вона ще так далеко не бачить. Ба, вона не знає, що її тато — зірка. Цікаво, які їй сняться сни? Може, білі, як сніг, а може, сині, як небо? А може, кольорові, як мої пастельки? А може, їй сняться зірки, і вона чує їхні розмови. Мабуть, тато розказує їм усім про нас — про маму, про мене, і про те, як ми святили воду на Водохреще. Саме через тиждень після Йордану мій тато не вернувся з Майдану. Саме тої ночі він і став зіркою. <...>

А сьогодні мені не спиться і не спиться. Хочу, щоб спалося, а не виходить. Кручуся на всі боки, згортаюся калачиком, лягаю горілиць — нічого не допомагає. Може, обняти подушку? Ан-ну... Що це там? Я лап-лап — і намацую якусь коробку. І не якусь! То коробка кольорових пастельок! <...>

Невже тато й досі не забувся своєї звички — підкладати подарунки під подушку. Саме цим він і відрізнявся від Святого Миколая. Бо Святий Миколай підкладав лише на свято, а тато — будь-коли. Але ж день народження у мене аж восени!

— Він знає, що восени, — каже мама. — Але сьогодні день твого ангела.

Ілюстрація до оповідання Г. Кирпи «Мій тато став зіркою» (Оксана Була, 2015)

Ну, звичайно, як це я забула? Ще й подумала: а от тато ніколи не забував не то що про мене, а й про мого ангела. І сама собі усміхнулася. Тато умів найбуденніший день перетворити на свято.

Уранці мені відразу ж захотілося малювати.

— Після сніданку, — сказала мама.

Гаразд, скільки там того сніданку, подумала я.

Мій стіл стоїть просто біля вікна. З нього гарно видно небо. Я виймаю синю пастельку і малюю небо. <...>

— А Йорданка скоро виросте? — питаю я маму.

— Скоро, — відповідає мама.

— Коли?

— Так скоро, що ти не встигнеш і посивіти, — усміхається мама.

Я помічаю, що мама посивіти вже встигла. Хоч ще зовсім молода. Їй усього двадцять вісім. Моя мама посивіла за одну-єдину ніч. І стала схожа на кульбабку, що відцвіла.

Якби тато не став зіркою, то брав би нас із Йорданкою на плече: її — на ліве, мене — на праве. Коли Йорданка підросте, я їй неодмінно це розкажу. Напевно, вона так само, як і я, полюбить сидіти в тата на плечі. Але їй дістанеться ліве плече, бо праве вже зайняте. На правому завжди сиділа я.

Наприкінці літа ми з мамою їдемо знайомити Йорданку з другою бабусею. Цебто — з татовою мамою. Там одна дитина вже є — мій двоюрідний братик Павлусь. Він старший за мене, і цього року піде в другий клас.

Цілі вечори ми просиджуємо з ним на веранді, і спати нам геть не хочеться. Бо з Павлусем цікаво. Він дуже багато знає. Особливо про танки й бомбардувальники.

— І хто додумався називати танки "Тюльпанами", "Акаціями", "Гвоздиками"?! — обурюється Павлусь.

Я обурююся разом із ним, якщо не більше. Такі назви можна давати хіба що цукеркам, а не танкам!

— Ось виросту і зроблю так, щоб на світі не стало ні танків, ні бомбардувальників, — заявляє Павлусь. — Знаєш, я їх просто відміню!

Авжеж, я знаю, що Павлусь зробить, як каже. Він у нас такий — хоробрий і завзятий. Мабуть, людина, яка хоче вирости, й не може бути інакшою.

А от я зовсім не хочу вирости. Мені більше кортить повернутися в той час, коли з нами був тато. Зненацька мене охоплює туга і шепче мені на вухо: “Доцю...” Татовим голосом. Якби ви хоч раз у житті почули той голос, ніколи не забули б!

Я дивлюся крізь широке вікно надвір. Звідси видно, може, й півнеба.

— Бачиш он ту зірку? — питаю я Павлуся.

— Бачу, — каже Павлусь. — Дуже яскрава. Жаль, що вона так високо. Нічим не дістати.

— То наш тато, — кажу я трохи голосніше, щоб Павлусь розчув кожне слово й не перепитував. — Він став зіркою. — А потім згадую мамині слова про Майдан і додаю: — Їх там багато, і з ними Господь Бог.

Павлусь довго дивиться то на зірку, то на мене, немов хоче упевнитися, чи я з нього не кепкую.

А тоді каже:

Ілюстрація до оповідання Г. Кирпи «Мій тато став зіркою» (Оксана Була, 2015)

— Добре тобі... — Павлусь на хвильку замовкає, ніби думає: казати чи ні. Та потім таки каже: — А мій на війні... Ну, це там, де гинуть.

Я дивлюсь на Павлуся й мені здається, що це вже не Павлусь, а цілий Павло. Бо такі слова говорять тільки в дорослому віці. Скажімо, в такому, як мій дідусь.

— Твій теж стане... — починаю я і прикушую язика.

Мені раптом стає страшно. Я згадала, як уранці по радіо

передавали про дванадцятьох загиблих під Луганським. Вони підірвалися на міні. А що, як серед них і Павлусів тато?! Та навіть якщо й не Павлусів, то чийсь! Однак — Т А Т О!

— А скільки твоєму татові років? — питає Павлусь.

— Двадцять вісім, — відповідаю я.

— Ти ба, такий молодий, а вже зірка, — каже Павлусь.

Але в голосі в нього немає й краплі заздрості, лише сум. І той сум — завбільшки з гору, яку й за ніч не обійти.

— Жаль, що ти його не завжди можеш бачити, — додає Павлусь.

— Не завжди, — зітхаю я.

Хоч насправді мені хочеться сказати, що я свого тата бачу більше, ніж завжди. Я бачу його, коли захочу. Досить мені тільки заплющити очі, як він являється переді мною. Усміхнений і щасливий. Я навіть чую, як він шепоче мені на вухо: "Доцю, сонечко, ми переможемо..." А потім садовить собі на праве плече і несе кудись далеко-далеко. Крізь увесь Майдан.

А просто над нашими головами стоїть зірка. Так високо, що вище й не буває. Та й дістати до неї можна лише очима. І лише очима можна сказати: "Я навіки люблю тебе, тату!"

Розмірковуємо над текстом твору

1. Яке враження справило на вас оповідання?
2. Які реальні події лягли в основу оповідання Галини Кирпи «Мій тато став зіркою»? Чому його головною героїнею стала маленька дівчинка?
3. Яким постає світ очима дівчинки? Які її щоденні турботи? Чи розуміє вона, учасником яких історичних подій став її тато? Чи здатна вона це зрозуміти?
4. Як мама оберігає дівчину від жорстокості цього світу?

5 Об'єднайтеся в групи, виконайте завдання, обговоріть свої висновки з однокласниками та однокласницями.

- Поміркуйте, чому мама каже дівчинці, що її тато став зіркою.
- Такий психологічний захист (*мій тато не загинув, він став зіркою*) допомагає чи шкодить дівчинці? Відповідь обґрунтуйте.
- Чи усвідомлює дівчинка, що насправді стало з її татом? Доведіть свою думку прикладами з тексту.
- Чи збереже своє почуття любові до тата дівчинка на все життя?

УЗАГАЛЬНІМО?

Щоб перевірити, як ви засвоїли тему «Світ дитинства», пройдіть тест в електронному додатку до підручника.

ВІРТУАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Щоб більше дізнатися про тему дитинства в українській літературі, прочитайте такі твори:

- «Малий Мирон» Івана Франка;
- «Дивак» Григіра Тютюнника;
- «Про козу» Ярослава Стельмаха;
- «Війві» Михайла Слабошпицького.

Ці твори ви знайдете в електронному додатку до підручника в розділі «Віртуальна бібліотека».

У пошуках пригод і чудес

Всеволод НЕСТАЙКО

(1930—2014)

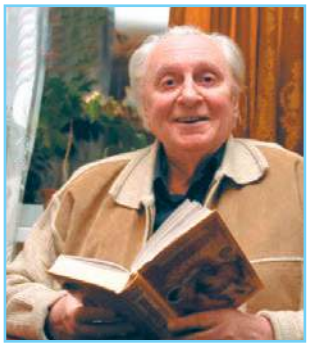

Всеволод Нестайко

Всеволод Зіновійович Нестайко народився 30 січня 1930 року в місті Бердичеві на Житомирщині. Коли помер батько, мати забрала хлопця до родичів у Київ. Часи Другої світової війни були важкими, навчатися довелось у непростих умовах: мати-вчителька навіть організувала в окупованому місті підпільну школу. Після війни майбутній письменник закінчив філологічний факультет Київського університету, працював у журналах «Дніпро», «Барвінок», у різних видавництвах.

Літературою Всеволод Нестайко захопився в дитинстві — дуже полюбив пригодницькі твори Даніеля Дефо, Жуля Верна, Марка Твена, Джека Лондона. Мріяв подорожувати, хотів стати моряком, однак переважило творче покликання. Пізніше з гумором пояснював, чому обрав шлях дитячого автора: *«А коли я став по-справжньому дорослим, мені страшенно захотілося повернутись назад у дитинство — догратися, досміятися, добешкетувати... Вихід був один — стати дитячим письменником. Так я й зробив. І, пам'ятаючи своє невеселе дитинство, я намагався писати якомога веселіше».*

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Яким було дитинство письменника Всеволода Нестайка?
2. Як сам Всеволод Нестайко пояснював, чому він вирішив стати дитячим письменником?

Епічний твір

Ви вже знаєте, що ліричні поезії зображують людські роздуми й почуття, драматичні твори призначені для вистави на театральній сцені. А ось оповідання, повісті й романи належать до **епосу**. Це слово у грецькій мові означає *«розповідь»*. Основне в епічному творі — це авторська розповідь про героїв: їхні долі, вчинки, захоплення, наміри.

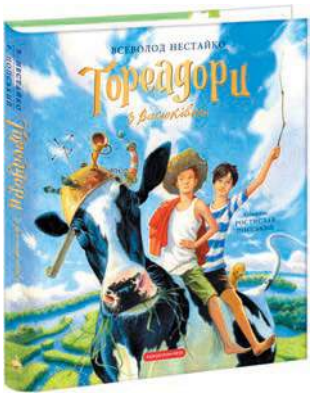

Обкладинка роману Всеволода Нестайка "Тореодори з Васюківки" (Ростислав Попський, 2023)

На відміну від ліричного, епічний твір завжди має сюжет — зображує якісь події з життя героїв. Розповідаючи ту чи іншу історію, автор виявляє своє ставлення до персонажів, що допомагає нам краще зрозуміти їхні характери.

За охопленням навколишньої дійсності епічні твори поділяють на малі, середні й великі. До малих належить **оповідання** — розповідь з простим сюжетом та обмеженою кількістю персонажів. **Повість** належить до середніх епічних творів, вона має складніший сюжет і більше героїв. **Роман** за масштабом зображення дійсності перевершує повість — це великий епічний твір.

Епос — рід літератури, ознакою якого є розповідь.

Оповідання — невеликий оповідний твір, сюжет якого заснований на одному або кількох епізодах із життя небагатьох персонажів.

Повість — епічний твір, який за широтою зображення дійсності посідає проміжне місце між оповіданням і романом.

Роман — великий і складний епічний твір, у якому широко зображено життя багатьох персонажів.

Повість-казка

До епічних творів належать і казки, їхньою основою теж є розповідь про пригоди героїв. Народні казки зазвичай невеликі, не більші за оповідання. Літературна казка може мати й більший обсяг, скажімо, як у повісті. Ось такий твір і визначають як повість-казку.

Отже, запам'ятайте, що **повість-казка** — це більший від оповідання літературний твір, у якому діють одночасно люди й казкові персонажі, а фантастичне тісно поєднується з реальним.

Сучасна повість-казка («Чарівні окуляри»)

Майже всі твори Нестайка позначені легким гумором. Ось хоча б і ця його *«правдиво-фантастична повість»* про двох найкращих друзів.

Щоправда, Вася Богданець та Ромка Черняк заприятелювали не одразу, дуже вже вони різні. Вася спокійний і розсудливий, а Ромка — лідер класу. І зовні геть не схожі: Ромка чорнявий, а Вася рудий із колючим волоссям, як у їжачка. Поєднали їх пригоди та зроблені добрі справи, а ще окуляри, не прості, звісно, а чарівні. Завдяки окулярам і трапилися всі ті дивовижні події: зустрічі з чарівниками, утеча

Обкладинка книжки В. Нестайка «Чарівні окуляри» (Радна Сахалтуєв, 2013)

від підступної Телебаби-Яги, мандрівка до Синього Потойбіччя з казковим Козачком Ґулькою...

Фантастичні походеньки стали для хлопців випробуванням на міцність, зробили їх більш відповідальними, навчили цінувати дружбу, збагатили досвідом добротворення.

ЧИТАЦЬКИЙ ПРАКТИКУМ

Чарівні окуляри

Правдиво-фантастична повість
про надзвичайні пригоди київських школярів

(*Уривок*[1])

Пригода одинадцята
Козачок Ґулька

<...> У нас з Ромкою нещодавно з'явився спільний ворог. Здоровило дев'ятикласник Альберт Біляков, а точніше Алик Мармиза, як ми його прозвали. Він нещодавно оселився у сусідньому будинку — переїхав з Подолу — і вважав себе крутим подільським хуліганом. Він почав козакувати над усіма сусідськими пацанами, меншими від себе. Вимагав гроші і, в разі відмови, бив страшенно болючі «шалабани», тобто щиглі — руки в нього були здоровенницькі. Не тільки я, слабак, а й спортивний Ромка страждав від тих «шалабанів». Ми намагалися уникати зустрічей з Аликом Мармизою. Але сьогодні ми тільки вийшли з дому, як одразу потрапили в обійми Алика. Він перетнув нам дорогу і засичав:

— Женіть монету!

І вже підняв правицю для «шалабанів», як раптом сталося щось неймовірне. Алик враз зойкнув і схопився за лоба. І ми побачили, як на лобі в нього набрякають дві здоровенницькі сині ґулі. Мармиза лайнувся й побіг додому.

---

[1] Повний текст твору подано в електронному додатку до підручника.

— Тю! Хтось з рогатки стрельнув, чи що? — здивовано озирнувся Ромка. Але позад нас були двері. Алик стояв обличчям до нас — з рогатки стрельнути не міг ніхто. Та й ґулі вискочили майже одночасно — стріляти мусили двоє. Причому одразу. Дивина! Чудасія!

— У нас з'явився якийсь таємничий не видимий захисник! — здивовано мовив Ромка.

Кілька днів, поки в Алика Мармизи не зійшли ґулі, він не показувався. Аж раптом бачимо — з'явився нарешті. Ми з Ромкою сиділи на моєму балконі, що виходив на вулицю, і грали в шахи. Аж бачимо — іде Алик. А назустріч йому — хлопчик років десяти. Алик до нього зі своїм звичним вигуком: «Жени монету!». Та тільки він це сказав, як одразу скрикнув і схопився за лоба. І знову на його лобі з'явилися дві здоровенницькі сині ґулі. Від подиву скрикнули й ми з Ромкою.

Ну, це вже не жарт, не випадковість. Якийсь невидимка серйозно взявся за Мармизу.

— Хто ж це?! — вигукнув я.

— По-моєму, є всі підстави скористатися з чарівних окулярів! — мовив Ромка.

— А може втримаємося? — сказав я. — Попереджали ж нас, що користуватися чарівними окулярами можна тільки у крайньому разі, коли без них не обійтися...

— От ти ж, їй-богу!.. — скривився Ромка.

— А якщо втратимо? Одні ж лишилися. А крайнього ж разу нема. Просто з цікавості.

І раптом з боку вулиці, біля балкона, просто в повітрі почувся дзвінкий хлоп'ячий голос: «О! Так у вас є чарівні окуляри?! То ми б могли подружитися. А то я все сам та сам. Нуднувато мені буває без товариства. Навіть словом перекинутися ні з ким».

У нас з Ромкою навіть роти порозкривалися від несподіванки.

— Ой!.. Х-хто це?! — пробелькотів Ромка.

«Надягайте чарівні окуляри, тоді будемо балакати!» — почулося знову.

— Надягайте!.. У нас всього одні, — зітхнув Ромка.

«Нічого!.. В окулярах же два скельця — ліве і праве».

— А оправа ж одна! — сказав я.

«Не хвилюйтесь! Буде дві!» — сказав невидимка.

Я кинувся в кімнату до свого рюкзачка, де на споді ховав окуляри, і побачив, що, справді, там уже лежать двоє, кожні з одним скельцем, а друге заклеєне. Начепили ми з Ромкою одночасно чарівні окуляри. І знову роти від подиву пороззявляли... Біля балкона просто в повітрі ми побачили усміхненого хлопчика у сорочці-вишиванці, у смушевій шапці набакир, у червоних шароварах, червоних чоботях, який сидів верхи на дивному напівпрозорому блакитному коникові — з яскравою жовтою гривою і жовтим хвостом. У руках хлопчик тримав срібний пернач, коротку палицю з перистою головкою (я знав, що це таке, бо читав багато книжок про запорожців).

— Хто ж ти такий?! — спитав я.

— Я — Козачок Ґулька з роду Мамаїв, козаків-характерників, тобто чарівників. Ви ж про Козака Мамая, мабуть, чули?

— Аякже! — вигукнув Ромка. — У нас дома навіть картина є — Козак Мамай з бандурою, а поряд кінь стоїть.

— Цьому національному герою українського фольклору пам'ятник на Майдані Незалежності поставили! — докинув я.

— А як ти у повітрі тримаєшся, не падаєш? — спитав Ромка.

— Бо я сиджу на чарівному конику-понику Літайку. Він сам із небесної блакиті, а хвіст і грива — із сонячних промінців. Ми з ним невидимі для людей. Ви нас бачите тільки завдяки чарівним окулярам.

— А чого в тебе таке дивне ім'я?

— Бо по Україні я гуляю, скривджених дітей я захищаю, хуліганам ґулі набиваю...

— А давно ти по Україні гуляєш? — спитав я.

— Тринадцятий рік. Відтоді як Україна стала незалежною.

— А скільки ж тобі років? — недовірливо спитав Ромка.

— Чотириста дванадцять! — усміхнувся Козачок Ґулька.

— Що-о-о?! — вражено перезирнулися ми з Ромкою.

— Та сказав же — чотириста дванадцять! Я ж за часів козаччини народився.

Ілюстрація до книжки В. Нестайка «Чарівні окуляри» (Анатолій Василенко, 2016)

— А чого ж ти досі не виріс, не став дорослим? — спитав я.

— А навмисне! Я своїм батькам сказав: «Люба мамо, любий тато, я не хочу виростати! Хочу залишитися хлопчиком і захищати скривджених дітей. Бо ті дорослі так заклопотані своїми дорослими справами, боротьбою за владу, що до дитячих справ у них руки не доходять». І батьки мені дозволили і дарували дитяче безсмертя. Ще й срібний пернач-ґулінабивач дали.

— А де ж ти був оті чотириста років, до незалежності? — спитав я.

— У Синьому Потойбіччі, де живуть усі чаклуни й чарівники. Ви всі живете у Посейбіччі, у звичайному реальному

світі. А є ще світ казковий, нереальний, де живуть чаклуни й чарівники, — Синє Потойбіччя, як я вже сказав. І козаки-характерники, тобто чарівники, там живуть. <...> Хочете на них подивитися?

— Цікаво було б, звичайно, — сказав я.

— Але для цього, мабуть, у Потойбіччя мандрувати треба, — сказав Ромка.

— Авжеж! — підтвердив Козачок Ґулька.

— А як? — спитав я.

— Дуже просто! Сядете на мого Літайка: один поперед мене, другий позад мене. І полетимо!

— Так він же такий маленький! — вигукнув Ромка.

— Нічого-нічого! — сказав Козачок Ґулька. — Зате дужий! Бо чарівний!

Блакитний Літайко наблизився до балкона, ми з Ромкою посідали на нього, і коник злетів у небо.

Ми мчали з шаленою швидкістю. І враз оглушливо бахнуло, як ото буває, коли реактивний літак долає звуковий бар'єр, і одразу блакить неба зі світлої стала темно-синьою.

— Ну от! Приїхали! — сказав Козачок Ґулька.

Ілюстрація до книжки В. Нестайка «Чарівні окуляри» (Юлія Радіч-Демідьонок, 2016)

Ми опустилися на землю. Все було майже таке, як і в нашому Посейбіччі, тільки синє — сині дерева, синя трава, сині будинки. На синій лавочці біля синьої хати сидів синій дідуган і щось говорив синій бабусі, але слів чути не було. — Ото чаклун Іван Іванович Брехайло, а то Баба Ябеда, — пояснив Козачок Ґулька. — Чого вони дітей вчать — самі розумієте. Летимо далі!

І ми полетіли далі. <...>

Розмірковуємо над текстом твору

1. Чи сподобався вам цей розділ повісті?
2. Як Василько та Ромка познайомилися з Козачком Ґулькою? Що читачі дізнаються про цього персонажа? Якого він роду? Складіть розповідь про Казачка Ґульку.
3. Куди вирушили герої разом із Козачком Ґулькою? Як виглядало Синє Потойбіччя? Кого вони там зустріли?
4. Хто з чаклунів Потойбіччя зачакловує найбільше дітей? Чому, на вашу думку, Нечупара-Ледащо та його брат Невіглас-Ледащо такі сильні чарівники?
5. Яке враження справила на хлопців подорож?
6. За якої умови вони могли розраховувати на нову зустріч із Козачком Ґулькою?
7. Як ви вважаєте, чи відбудеться ця зустріч?

Обираємо завдання на свій смак

8. Оберіть і виконайте завдання, презентуйте свою роботу одноклас-никам та однокласницям.

   - У народних казках чарівні предмети мають свою функцію: клубок ниток вказує дорогу, ступа Баби Яги допомагає долати великі відстані тощо. А які функції мають чарівні окуляри в повісті-казці Всеволода Нестайка? Чого навчилися хлопчаки завдяки цим окулярам?
   - Поясніть, чому повість закінчується тим, що хлопці втрачають чарівні окуляри. Чи будуть вони їм потрібні в майбутньому?
   - Доведіть, що повість Всеволода Нестайка «Чарівні окуляри» — епічний твір.

Зірка МЕНЗАТЮК

(нар. 1954 р.)

Зірка Мензатюк

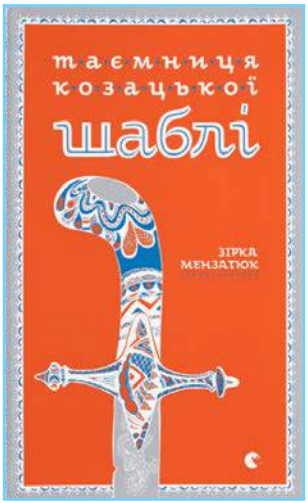

Обкладинка книжки З. Мензатюк «Таємниця козацької шаблі» (Назар Гайдучик, Оксана Йориш, 2006)

Зірка Захаріївна Мензатюк народилась 21 жовтня 1954 року в селі Мамаївцях Чернівецької області. Писати вірші почала в шкільні роки. Закінчила Львівський університет, працювала журналісткою в різних газетах. У дитячому журналі «Соняшник» вела пізнавальні рубрики «Храми України», «Фортеці України», «Щоденник мандрівника».

Письменниця є авторкою багатьох прозових творів для дітей та підлітків. Вона видала книжки «Тисяча парасольок», «Мільйон мільйонів сестричок», «Київські казки», «Казочки-куцохвостики», «Таємниця козацької шаблі», «Катрусині скарби», «Як до жабок говорити», «Зелені чари» та ін.

Зірка Мензатюк переконана, що діти мають самостійно обирати собі читання: *«Хай діти читають те, що хочуть, — хтось казки чи пригоди, а хтось пізнавальну літературу; хтось про котів чи піратів, а інший про видатного математика чи знаменитого футболіста»*.

Перевіряємо, чи уважні ми читачі й читачки

1. Де народилася Зірка Мензатюк?
2. Яку освіту вона здобула?
3. Які книги для дітей і підлітків вона написала?
4. Яка позиція письменниці щодо читання дітей? Чи погоджуєтеся ви з цією думкою письменниці?

Пригодницька повість («Таємниця козацької шаблі»)

Задум повісті виник у письменниці під час подорожей історичними куточками України. Спершу вона мала намір зобразити пригоди родини мандрівників на чарівному автомобілі, а вже потім вирішила залучити ще й тему пошуків старовинної козацької шаблі. Тож і вийшло, що в повісті поєдналися неймовірні пригоди, фантастика й навіть трохи детективу.

Обкладинка книжки З. Мензатюк «Таємниця козацької шаблі» (Оленка Бугренкова, 2019)

Пригодницькі твори розповідають нам про героїв чи героїнь, котрі розв'язують складні (або й навіть надскладні) завдання на шляху до своєї мети. А коли мета дуже шляхетна, то за неї конче слід боротися! Ось і Наталочка Руснак та її батьки без жодних коливань вирушають шукати легендарну шаблю — символ героїчного духу славних предків: не можна ж бо допустити, щоб ця українська реліквія потрапила до лихих рук.

Відвідуючи різні старовинні замки й місця козацьких битв, Руснаки проводять також ретельне розслідування, що й додає повісті детективних рис. Слово *«детектив»* походить від латинського *detectio* — розкриття. **Детективами** називають літературні твори та кінофільми, у яких герой або героїня розкривають таємницю якогось злочину.

Героям повісті вдається перемогти у змаганні чи не із самими силами зла — запобігти злочину й уберегти давню козацьку зброю. А ще ж так багато цікавого дізнаються вони про свою рідну Україну та її славне минуле!

Таємниця козацької шаблі

Пригодницька повість
(*Скорочено*)

Розділ 1.
У якому з'являється Машка

[З першого розділу читачі дізнаються, що Руснаки — мама, тато та їхня дочка Наталочка — стали власниками старенького авто вітчизняного виробництва. Мама, яка першою сіла за кермо, назвала машину Машкою. І ще читачі здогадуються, що Машка не зовсім звичайна машина.

Біля дому на Руснаків чекав татів приятель пан Богдан, історик і мандрівник. Він розповів, що завдяки машині Руснаки зможуть врятувати одну старовинну реліквію.]

Розділ 2.
У якому з'являється патріотично настроєний привид

<...> А йшлося от про що. У пановій Богдановій квартирі на Русанівці уподобав собі з'являтися один привид, дуже патріотично настроєний. Зазвичай то траплялося в дні національних свят чи після мітингів, бо привид любив обмінятися враженнями з паном Богданом. А це якось він завітав несподівано, украй розхвильований. Розмахував руками й вимагав найрішучіших дій, тому що, наскільки вдалося зрозуміти, дуже цінній, старовинній, безсумнівно вартісній у мистецькому відношенні реліквії загрожувала небезпека. <...>

Але пан Богдан вважав, що йдеться про реліквію українського походження, бо привид-патріот неймовірно хвилювався.

На лихо, привид не вмів пояснити, де шукати цінну річ. Він намагався витлумачити це жестами, адже привиди, як відомо, здебільшого не розмовляють.

— Він спілкується жестами глухонімих? — діловито спитала Наталочка, бо хлопці в школі навчили її двох чи трьох таких жестів, і вона почувалася знавцем.

— У тому й річ, що ні, — відповів пан Богдан. — За життя той привид був звичайною людиною і мови глухонімих не знав, а після смерті, здається мені, вже нічого не можна навчитися. Тому він часом застосовує, так би мовити, деякі загальнозрозумілі жести... Однак мені вдалося вияснити, що загадкова реліквія загублена на старому бойовищі, можливо, в замку чи фортеці на заході України. <...>

— То треба негайно рушати! — запалилася Наталочка.

Але мама вважала інакше. Мама хотіла знати точну, конкретну адресу, адже замків, фортець, старих бойовищ в Україні хтозна-скільки.

— Що ж, тоді з'ясуйте все самі, — запропонував пан Богдан. — Приходьте до мене завтра ввечері, коли посутеніє. Привид з'явиться, бо він хвилюється за реліквію.

[Наступного дня Руснаки причепурилися, гарно одяглися й пішли до пана Богдана, де стали чекати появи привида.]

У кімнаті запала тиша.

Всі сиділи мовчки. Знадвору від дніпрової затоки чувся соловейко, шурхотіли кроки перехожих, що вийшли прогулятися в цей благодатний вечір.

Сутінки поволі густішали. <...>

— Може, він не прийде? — ламким голосом спитала мама.

Наталочка відчула розчарування і... полегкість. Ні-ні, вона не боялася, і все ж їй сиділося якось мулько. Пан Богдан не встиг відповісти, бо враз серед кімнати заколихалася

світла постать. Все сталося напрочуд просто й природно. Привид закивав головою, закланявся. Він вочевидь був чемною людиною й передусім вітався.

— Добрий вечір, шановний, — відповів йому господар, бо інші ще не оговталися. — Це ось і є панство Руснаки, про яких я тобі розказував. Поясни нам ще раз про ту реліквію.

Привид жвавіше закивав головою. Спочатку він показав на вікно, за яким догасало вечорове небо над Дніпром.

— Я ж вам говорив, це на заході, — коментував пан Богдан.

Привид провів руками, ніби щось розгладжуючи, а потім над тією уявною лінією окреслив щось високе. <...>

Привид знову намалював попередню картину й замахав рукою, ніби фехтуючи шаблею.

— Певно, йдеться про місце бою, — загомоніли дорослі, і привид задоволено кивнув. <...>

Але далі заспішив, загарячкував, розмахував руками, хапався за голову, показував на кишені.

— Чи він каже, що ми знайдемо багато грошей? — завагалася мама.

Ілюстрація до повісті З. Мензатюк «Таємниця козацької шаблі» (Івета Ключковська, 2006)

Тут привид скрутив дулю, а пан Богдан пояснив, що, либонь, мова йде про коштовну річ. І тією річчю заволодів користолюбний чоловік, тому привид хапається за голову.

— Отже, на заході, на місці великої битви, — підсумовувала мама, а привид покивував, що так. — Битви, мабуть, козацької? Справді так, отже, там перебуває коштовна реліквія, яка потрапила в непевні руки. Цією реліквією є...

— Шабля!

— Булава!

— Золотий кинджал! — в один голос вигукнули пан Богдан, тато й Наталочка.

Привид затряс головою, скрутив одразу дві дулі, беззвучно затупотів ногами і... зник.

— От завжди так, — скрушно зітхнув пан Богдан. — Мабуть, їх із того світу відпускають ненадовго.

— Але ми вже знаємо! Можна їхати! — загаласувала Наталочка, що втомилася майже тримати язик за зубами.

— Може, краще звернутися у міліцію? — почухав потилицю тато.

— Якби ж було з чим! — докірливо зиркнув на нього пан Богдан. — Що, напишу заяву, пославшись на привида? У нас, м'яко кажучи, малувато фактів.

— Малувато... Якщо вони взагалі є. Десь начебто знайдено шаблю. Але де? Замків на заході багато. Козацьких битв була сила-силенна. Це скільки треба спалити бензину, щоб об'їхати всі ті місця...

— Але найбільша з них — під Берестечком! Битва війська Богдана Хмельницького з поляками в червні 1651 року, — заявила Наталочка, гордо демонструючи свої знання з історії.

— Дитина каже правду, — підтримав її пан Богдан.

Мама схвально кивнула головою.

— Кожен порядний українець має побувати в Берестечку, — мовила вона. — Це ж якраз буде дев'ята п'ятниця після Великодня, роковини битви. З'їдуться люди з усіх усюд, може, хтось знатиме і про реліквію. Отже, вирішено: ми їдемо в Берестечко.

Читаємо з зупинками, міркуємо, передбачаємо подальші події

- Яке враження справили на вас ці розділи повісті?
- Що Руснаки дізналися від пана Богдана?
- Як вони поставилися до пропозиції врятувати історичну реліквію, якій загрожує небезпека або навіть знищення?

- Чи злякались Руснаки зустрічі з привидом? Що вони дізналися від привида?
- Чому Руснаки вирішили їхати до Берестечка?
- Передбачте, що може далі статися з Руснаками?

Розділ 3.
У якому з'являється елегантний незнайомець

Отож Руснаки зібралися в мандрівку. <...>

Дорога стелилася, ніби хтось розмотував безкінечний сірий сувій. Обабіч летіли кучеряві посадки, а вгорі пливла хмарка, бо й вона подалася в мандри.

— Сьогодні мила руки у Здвижі, Тетереві, побродила в річці Горинь за містечком Гощею, а в Ірпені навіть скупалася, щоправда, ненароком, — перелічувала Наталочка, загинаючи пальці. — Під Житомиром у сосновому бору ми обідали, в Новограді-Волинському пили каву, а над Горинню підвечіркували.

— Машці також пора підкріпитися, бо вже кінчається бензин, — сказав тато.

Вони звернули до першої ж бензозаправної станції, що трапилася по дорозі, і Наталочка встала розім'ятися.

За ними різко загальмував чорний джип із затемненими вікнами, з якого вийшов хлопець і також став проходжуватися, злегка накульгуючи. Мабуть, засидів у машині ногу. Він був елегантний і модний до неможливості, зачесаний так гладесенько, що волосся лежало, мов прилизане, тільки на маківці настовбурчувалося двома невеличкими горбочками.

— Хочеш, я вгадаю, куди ви їдете? — спитав він, окинувши оком Наталоччину вишиванку. — В Берестечко, на завтрашні урочистості.

Дівчинка ствердно кивнула, і на його губах заграла скептична посмішечка:

— Х-ха! Помітингуєте, поспіваєте «Ще не вмерла», покричите «Слава» й «Ганьба». Старі взялися за твоє патріотичне виховання, чи не так?

— Ніхто ні за що не взявся, — відказала Наталочка. Насмішкуватий тон незнайомця зачепив її за живе. — Мені самій цікаво. І ми не просто мандруємо, ми ще й... маємо дуже важливу справу.

У хлопця в очах зблиснуло зацікавлення (ага, знай наших!), але тут же й згасло, сховалося за лінькуватим іронічним прижмуром:

— У вас, виявляється, справа... Якщо ви хочете знайти реліквію, то нащо їдете в Берестечко?

Наталочка сторопіла.

— Звідки ти знаєш про шаблю? — вражено спитала вона.

— Отже, і це я вгадав. Два — нуль на мою користь: шаблю шукаєте ви, — засміявся незнайомець і пояснив ошелешеній Наталочці. — Ми також її шукаємо. Та ж ситуація: привид і так далі. <...>

— Мене звати Антип, — відрекомендувався хлопець. — Тож навіщо ви їдете в Берестечко?

— Як навіщо? Шабля десь на бойовищі чи в фортеці. Найімовірніше під Берестечком, бо то місце великої битви.

— Фортець та замків є чимало — в Олеську, в Хусті, в Кам'янці-Подільському, — вів далі Антип. — Раз уже ми займаємось однією справою, давайте діяти злагоджено. В одні фортеці їдьте ви, а в інші — ми. Так швидше досягнемо успіху.

Він гарно придумав, але... Дівчинка тільки зітхнула. Він не знав Наталоччиної матері. Минути Берестечко, бувши за крок від нього? Та ще й тоді, коли туди їдуть усі порядні українці? Ні, цього їй краще не казати.

— А ти й не кажи... Навіщо все розказувати? Краще й не згадуй, що шаблю ще хтось шукає... — засміявся

Антип. — Чи ти ніколи не хитрувала? От і схитруй: коли їхатимете через Дубно, підмов батьків зупинитися і розпитай про шаблю в тамтешньому замку.

— У Дубні також є замок?

— Авжеж. Непогано збережений і досить відомий. Ти хіба не читала «Тараса Бульбу»?

— Та ти що? Той самісінький замок? З підземним ходом, як у повісті?

[Антип заговорив про дубенські підземні ходи, про скарби в замку князів Острозьких, а Наталка вже мріяла, як знайде шаблю і стане відомою на всю Україну.]

Розділ 4.
У якому плани несподівано міняються

Дубно виявилося чистим затишним містечком, яке Наталочці відразу припало до душі. Замок стояв у самісінькому центрі, доглянутий і напрочуд мирний.

[Ні мешканці міста, ні працівники замку-музею про шаблю нічого не знали.

Руснаки оселилися в готелі. Наталочка сиділа біля вікна, коли її хтось покликав знадвору. Це був Антип. Він розповів, що йому вдалося дізнатися: власник шаблі з Дубна, а купити її має чоловік з Кам'янця-Подільського. Але Антип не знав, де буде зустріч: чи в Кам'янці на Турецькому мості, чи в Тараканівському форті, що під Дубном. Тому Наталка мала чекати в Тараканівському форті, а Антип — у Кам'янці. Щоб не привернути увагу зловмисників, Наталочка мала бути сама, без батьків.]

— То підеш? Не боятимешся? — запитливо глянув на неї Антип.

Чомусь недоречно пригадалося, що форт небезпечний, принаймні так казав екскурсовод. Проте Наталочка рішуче стріпнула чубчиком:

— Ото ще! Я не боягузка. Аби лиш батьки дозволили.

— А навіщо їх питати, коли можна схитрувати? Бачиш, вже заговорив віршами, — Антип полегшено розсміявся. — Якщо тебе не пустять, усе полетить шкереберть. Тому придумав дотепний план...

Він розказав, як владнати справу. Все просто й легко. Батьків доведеться обманути... Задля шаблі, задля її врятування. Трохи мулько на душі, але то нічого. <...>

Розділ 5.
У якому ніхто не з'являється, натомість Наталочка пропадає

[Умовити батьків, щоб повернули до Тараканівського форту, виявилося складною справою. Та Наталочка з нею впоралася: тато не витримав її скиглення й погодився.]

За селом Тараканів вони з'їхали з траси на вузьку шосейку й опинилися в лісі. <...>

— Ну й куди ж далі? — спинив тато машину. Мама осудливо мовчала, і весь її вигляд свідчив, що кращого годі було сподіватися. Але Наталочка знала, що вони втрапили, куди слід. По один бік, за насипом, стелилося неозоре болото, по другий височіла обривиста круча, і по ній вилася стежечка, про яку говорив Антип. Усе співпадало з Антиповим описом, усе йшло за планом.

— Форт на цій кручі, — запевнила Наталочка. — Ви зачекайте, а я вилізу й гляну.

На кручі розкинулася сонячна галява, краєм якої вилася не то стежка, не то стара дорога. Але форту... не було. Довкола стояв тільки ліс, тільки пагорби, зарослі акаціями й чагарями. Наталочка розгублено ступила стежкою, минула пагорб і... не повірила власним очам: по той бік у пагорб були вмуровані двоповерхові каземати! Так ось який він, цей

форт Тараканівський! Вритий у землю, мов кротяча нора, замаскований, наче засідка хижого звіра! <...>

Дівчинка оглянулася. Дорога, яка привела її у форт, пірнала під важке бетонне склепіння, в темний тунель, що мав вивести до внутрішнього двору. Ото туди їй і треба. Було страшно й... цікаво; зібравши всю свою рішучість, Наталочка ступила в пітьму. Її огорнув холод, кроки гучно відлунювали серед вологих стін. Далеко попереду видніло кружало світла. Очі звикали до темені й вирізняли чорні провали бокових тунелів, сходи, що вели невідомо куди. Вона згадала, що котресь із підземель тягнеться аж до замку в Дубні — брр, страшно подумати, які то довгі кілометри суцільної пітьми... Раптом у ніші, яку дівчинка щойно проминула, щось зашуміло, залопотіло, й тишу прорізав не то зойк, не то скрик... Нетямлячись від жаху, Наталочка щодуху рвонула вперед, до світла. Вискочила з тунелю й опинилася на такій же мертвій вулиці, серед напівзруйнованих казематів, кропиви й зловорожої тиші. Позаду, в тунелі, все німувало. Що то було? Може, сова? Чи здичавілий кіт? Серце все ще шалено гупотіло.

На додачу до всього тепер Наталочка не знала, як вернутися до батьків. Намагаючись ступати безшелесно, вона рушила вулицею, що, мов коло, огинала велику споруду. Все це було схоже на сон, на якийсь нереальний світ — вулиця серед руїни, сумне місто тіней, затоплене бур'янами. Чорніли порожні провали вікон, на карнизах і виступах стін повкорінювалися берізки. Враз Наталочка спинилася. Це ж те місце, де Антип казав заховатися: два вузькі входи в стіні, один біля одного. Стій-но, котрий їй потрібен: той, що справа, чи що зліва? І тут вона почула голоси, зовсім близько: низький, басовитий і другий тонший. Розмовляли двоє чоловіків. Лишенько, прийшли власник шаблі і покупець! Треба мерщій ховатися! Дівчинка кинулась у ближчий хід і...

Вона не відразу збагнула, що сталося. Було темно. Вона лежала долі. Здається, кудись провалилася. Боліло стегно, пекли коліна, мабуть, обдерті до крові. Наталочка підвелася, простягла руки перед собою й наткнулася на холодний мур. Стіна була зліва, справа й позад неї. Колодязь, кам'яний колодязь. Вона вибрала не той вхід. І опинилася в колодязі.

Хто тепер порятує шаблю? Може, Антип щось придумає? Може, привид йому підкаже? Бо вона вже нічим не зарадить. Вона провалилася і провалила справу.

[...Наталоччине серце стиснув жаль, і дівчинка зайшлася гірким плачем.

Тим часом мама з татом чекали Наталку, коли з'явився чепурний кульгавий хлопчина. Він сказав, що Наталка пішла на екскурсію, а їх просила зачекати. Мама впізнала Антипа.

Раптом Машка загуділа на всю долину. Тато спробував її вимкнути, але Машка не вимикалася. Тато здогадався, що машина хотіла подати якийсь знак, і батьки пішли на пошуки доньки. Почувши гудіння Машки, сільський парубок здогадався, що хтось у форті загубився. Він поспішив на допомогу, викликав «швидку». Наталочку знайшли.

Парубок розраджував Наталку, говорячи, як їй пощастило: якби вона пішла до сусіднього проходу то впала би в колодязь з водою... Спочатку Наталка сподівалася, що Антип не підозрював, які небезпечні ті ходи. Але коли мама розповіла, як Антип їх обманув, Наталка мусила розповісти батькам всю правду: що Антип зі своїми батьками теж шукає шаблю, що це він послав її у форт... Батьки були сердиті, Антипові вчинки були дивними. Наталочці прочитали лекцію на тему, як належить поводитись чемним дівчатам, і Руснаки рушили в Берестечко.]

Розділ 6.
У якому Наталочка бачить тривожні видіння на полі Берестецької битви

Дорогу до Берестечка не треба було шукати: все, що мало колеса, цього дня мчало, їхало, котилося на Козацькі

Могили. А вже сам заповідник шумів, гудів, рябів кольорами, немов величезний ярмарок.

— Та тут сьогодні здвиг народу! — і раділа, й дивувалася мама.

Перед входом до заповідника тягнулися довжелезні ряди легковиків і туристичних автобусів, що з'їхалися зі всієї України. <...> Богослужіння ще не скінчилося. Безліч людей стояли на майдані, бо правилося тут же, надворі. Тато з мамою, запаливши свічки, й собі стали за людьми, поважні й урочисті, як то й личило статечному подружжю.

А Наталочка повільно пішла навкруг майдану, озираючись на всі боки. Тут було гарно! <...> Дим клубочився, вогко торкав Наталочці лице — дим чи туман? Авжеж туман, білий, як молоко, і в ньому по груди стояло... козацьке військо. Вся похоловши, Наталочка збагнула, що вона якимсь дивом бачить саме ту трагічну п'ятницю 30 червня 1651 року, третій день Берестецької битви. Туман осідав дрібними ряхтливими краплями на козацьких чубах-оселедцях, на відвологлих вусах, згори ледь проглядало сонце — розмите бліде кружальце, а попереду крився за білою заслоною польський стан, величезне 150-тисячне військо.

Портрет Богдана Хмельницького (Михайло Хмелько, 1954)

Шляхта, посполите рушення, німецькі драгуни й рейтари. Король Ян Казимир зібрав, кого лиш міг, стягнув до Берестечка пів Європи, аби тільки здолати Хмельниччину, здолати повсталу Україну, цю рахманну, ласкаву, медом текучу землю, яка затято виборювала волю. <...>

Бем! Бем! — загули церковні дзвони. Наталочка стрепенулася: що це з нею? Навколо ж не битва, а люд у святкових вишиванках. Не інакше як у Тараканові

вона добре вдарилася в голову. Ото й привиджається. Треба взяти себе в руки.

Вона стріпнула чубчиком і втупилася очима в промовця на сцені, наготувавшись слухати щонайуважніше. Та враз почула дещо інше. Позад неї говорили... про шаблю! Наталочка рвучко обернулася. Двоє хлопців у пластових однострояхурвали розмову.

— Привіт! — мовив до неї вищий, чорнявий.

— Привіт... — розгубилася вона.

Хлопці стояли, мов гетьманичі: поважні, виструнчені, акуратні — по всьому видно, що то українські лицарі, ще й численні нашивки на їхніх рукавах виглядали так значимо.

— Ви, здається, говорили про шаблю, — зніяковіло пролепетала Наталочка. — Вибачте, ненароком почула.

— Авжеж про шаблю. Тут про неї тільки й розмов.

— То вона вже в безпеці? — зраділа дівчинка.

Пластуни перезирнулися. <...>

Самі вони знали небагато. Вчора заповідником ходив якийсь чоловічина («Бо ми приїхали ще звечора, — докинув Василько, — розбили намети над Пляшівкою, сиділи, палили багаття, високе, до самих зірок, а яких пісень наспівалися!»), так отой чоловічина всім розказував, буцімто знайдено козацьку шаблю, справжнісіньку, добре збережену в поліському торфі. Але де вона, в кого — про це оповідач багатозначно мовчав.

Вони стояли на майдані, і море людей шумувало навколо. Яскраве, барвисте, розгойдане море, незчисленні тисячі, що слухали пісні, купували значки й морозиво, ходили долиною від острова до острова. Знайти серед них учорашнього оповідача було все одно, що відшукати голку в стозі сіна. Та на своє превелике здивування Наталочка збагнула, що хлопці збиралися ту голку шукати. Северин розпоряджався, мов командир на полі бою.

Василько гайнув, як вітер, а Наталочка з Северином стали пробиратися до будинку поруч з дерев'яною церквою.

Та ба! В музей набилося стільки народу, що яблуку ніде впасти, екскурсоводи були нарозхват, а до дверей підходили нові й нові групи. <...>

Екскурсоводи розводили руками: і що за шалений день, і звідки ці чутки, про шаблю неодмінно треба все вияснити, але хіба завтра, бо сьогодні хвильки вільної нема.

— Ні, ми до завтра не чекатимемо, — рішуче сказав Северин, коли вони вибралися з переповненого музею надвір.

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» між селами Пляшева та Острів (Рівненська обл.).

Пластуни ще не зійшлися. Зі сцени сипався передзвін бандур; хор співав про чорне берестецьке поле, зоране кулями, білим козацьким тілом зволочене. Наталочка заслухалася, зіпершись на сосну. І тут на неї знов наплинуло.

...Мрячило, мжичило, над головою клубочились важкі сірі хмари, і козаки теж немов посіріли серед непролазної поліської мокви. <...> Недалеко від Наталочки важко чмокнуло в розкислу землю гарматне ядро, забризкавши болотом козаків, що сиділи під возом.

— Пристрілялися, вражі діти, — байдуже відмітив старий запорожець, не виймаючи з рота погаслу люльку.

— Еге! Хочуть ляхи нас налякати. Притягли гармати аж зі Львова, ніби ми того дива не бачили, — казав зі смішком смаглявий козак, який видався Наталочці знайомим. Авжеж, це був той самісінький звитяжець, що снився їй усю ніч. Без сумніву він: юний, гінкий, з темними сміливими очима.

— А сотник Щур як пішов до поляків на перемови, то й не вертається, — знов обізвався старий. — Гладкий з Переяславцем вернулися, а Щур — ні... Продався, кажуть.

— Утік Щур! — тонко, як півень, вигукнув ще один козак. Його куций оселедець не сягав вуха, певно, недавно заведений, та й одіж він мав ще селянську. — Сидимо обложені вже десятий день... Хмеля нема... Пляшівка розлилася... Затоплює табір... Пропадем ні за цапову душу! А життя одне!

— Та й Україна одна, пане брате, — тихо мовив чорнявий. — Не журися, виберемось. Богун виведе. Вже готові греблі для переправи.

— Що то за греблі! З возів, кожухів...

— Гей, молодче, не наганяй страху! Не бійся, більше разу не помреш, — сердито обірвав його старий січовик. Тоді додав веселіше: — От і Богун їде.

Наталочка притьмом повернулася туди, звідки наростав кінський тупіт. На чолі чималого загону вершників до них наближався красень-полковник. <...>

І раптом...

— От уже старшина тікає! — верескнув півнячий голос.

На нього оберталися розгублені обличчя, мовляв, що ж це, невже й собі рятуватися?

І враз десятки ніг кинулися до гребель. З рук падала зброя, похилилася й зникла в юрбі малинова корогва, хтось на бігу скидав гуню, хтось хапав іншого за поли, щоб самому протовпитися вперед...

— Стійте, іродові діти! — гримів голос старого запорожця. Чорнявий козак став до нього плече в плече, вихопивши з піхов шаблю, зупинилося ще кілька. Але інші наче поглухли. Паніка ширилась, мов вогонь по соломі.

— Стійте! Стійте! Куди ви? — і собі загукала Наталочка, та враз видиво пропало. Натомість вона побачила здивоване обличчя Северина.

— Чого ти кричиш? — питався він. — Люди несуть свічки на могили. Хай собі йдуть. Нашим пошукам то не завадить.

Поруч зібралися вже й пластуни. Наталочка горіла від сорому. На щастя, Северин відразу перейшов до діла. Він виструнчився, нахмурив брови, достоту як той козак, що привиджався Наталочці.

— Товариство, — звернувся він до гурту. — Всі ви чули, що знайдено козацьку шаблю. Але виникла підозра, що вона потрапила в нечесні руки. Можливо, їй навіть загрожує знищення. Щоб порятувати шаблю, ця ось дівчинка, — він показав на Наталочку, — та її батьки спеціально приїхали з Києва. Йдеться про дорогоцінну реліквію, пам'ятку козаччини. Тому я вважаю нашим обов'язком допомогти панству Руснакам у благородних пошуках. Тим більше, що сьогодні не всі зробили добру справу. Чи згода?

— Згода! — дружно відповіли пластуни своєму гуртковому. <...>

Читаємо з зупинками, міркуємо, передбачаємо подальші події

- Яке враження справило на вас святкування в Берестечку? Чи хотіли б ви побувати на такому святі?
- Із ким знайомиться Наталочка в Берестечку? Як пластуни намагаються допомогти Наталочці?
- Які історичні події «бачить» Наталочка? Яке враження вони справляють на дівчинку? А на читачів?

Розділ 7.
У якому з Антипом стається дивовижне перетворення

Діти обійшли майдан, тоді Северин вирішив заглянути ще й у підземний хід, що з'єднував церкви і вів кудись за пагорб. Наталочка воліла лишитися надворі — досить з неї підземель, принаймні на сьогодні. Зручніше прилаштувалася під старою церквою, заплющила очі... Хотіла ще бодай на мить побачити битву. <...>

Наталочка щільніше стулила повіки, уявляючи знайомого молодого звитяжця і сивого січовика, яких бачила при переправі.

...Їх стояло три сотні на пагорбі, що, мов острів, височів серед болота. Старого важко було впізнати: чуб розметався, сорочка розхристалася, очі палали, а шабля в руці мигтіла, як блискавка. Поляки насідали, козаки відбивалися, не відступаючи ні на крок. Та й не мали куди відступати. Мабуть, бій тривав давно, козаки поморилися, декотрі були поранені, проте в очах світилося все те ж тверде завзяття. Наталочка помітила, що за боєм невідривно стежив якийсь вельможний чоловік у коштовних латах. Він щось сказав одному з своїх наближених, і той, пересилюючи дзенькіт шабель, закричав до козаків:

— Панове запорожці! Ясновельможний король Ян Казимир подивований вашою відвагою, — («Так то сам

король!» — збагнула Наталочка). — Він помилує вас, якщо складете зброю. Він візьме вас на службу за високу плату!

Між козаками пішов якийсь рух.

«Невже здаються?» — не то злякалася, не то зраділа дівчинка, але раптом збагнула, що вони робили: з-за поясів та з глибоких кишень своїх безкраїх шароварів діставали гроші і зневажливо, широким жестом сівачів кидали їх у твань.

— Срібло-злото — то болото, — гукнув сивий січовик. — Вибачай, королю, але нам не потрібна твоя ласка. Лицарська смерть козакові дорожча. <...>

Пластуни верталися ні з чим. Учорашній чолов'яга зник, мов крізь землю провалився.

— Що будемо чинити? — спитав у друзів Северин.

Кожен старався придумати щось рятівне. <...>

За нарадою пластуни не помітили хлопця, що прислухався до їхньої розмови, а далі гучно розреготався.

Озирнувшись, Наталочка на мить отетеріла. Коли ж до неї вернувся дар мови, розгублено відрекомендувала хлопця пластунам:

— Це... Антип. Він також шукає шаблю.

— Чортик, Антипко? — перепитав Василько.

— Так, це власною персоною, — Антип картинно вклонився; вітер дмухнув на його прилизане волосся, і з-під нього показалися два округлі, як у молодого бичка, ріжечки.

— Маю тобі подякувати, — обернувся він до Наталочки. — Ти дуже мені допомогла.

— Я? — вражено перепитала дівчинка.

— Ти, ти, голубонько! — захихотів Антип. — Мої старі прочули, що привид хоче врятувати якусь реліквію, але довго не могли вивідати нічого конкретного. Вирішили навмання поїхати в Берестечко і по дорозі побачили тебе. Ти була в вишиванці, тому привернула увагу. І треба ж такого: рятувати

реліквію мали саме ви, і ти вибовкала про неї все, що знала! — чортяча мармиза розпливлася від задоволення. — Лишалося затримати вас, і на ходу придумав, як це зробити. Досить було змалювати бій, підпустивши романтичного туману, і ти погодилася на все, що порадив. Ха-ха! Дивно, що ти досі не сидиш у колодязі в Тараканівському форті!

— Падлюка! — скрикнула Наталочка.

— Проте це вже не має значення, — вів далі Антип. — Я знайшов власника шаблі і дав йому адресу покупця. Так що шабелька тю-тю! Поїде за кордон, можеш не сумніватися. Там добре платять за антикварні речі.

Дівчинка закрила лице руками, воліючи щезнути, зникнути, провалитися під землю. Ганьба, ганьба! Та ще й перед пластунами!

Мов крізь воду, вона почула голос Северина.

— Не тішся завчасу, — казав він Антипкові. — Шабля ще не втрачена. Її ще можна врятувати.

— Яким чином, хотів би знати? — реготнув Антип.

— А ми подумаємо, як.

Наталочка опустила руки й глянула на Северина. Як вона могла забути? Треба вміти тримати удар... Саме це він казав про козаків. Може, спробувати?

Витерла щоки, моргнула мокрими віями.

— Так, придумаємо, — повторила вона, не уявляючи, що можна придумати, коли справа безнадійна.

— Ха-ха-ха! Ти хочеш змагатися? Зі мною? — зверхньо глянув на неї Антипко. — Що ж, гаразд! Я навіть дещо тобі підкажу... В обмін на...

— Не умовляйся з ним, — перебив його Северин. — Він хоче здобути твою душу!

— Що ти, йдеться про дрібничку, — Антипкові очі лукаво звузилися: — Шаблю продаватимуть завтра ввечері далеченько звідси... Я підкажу, де... Щоправда, загадкою...

Але якщо ти все ж не врятуєш шаблю (а не врятуєш ніза-що), муситимеш брехати кожного дня. З тебе вийде кмітливенька брехуха!

— Не здумай погоджуватися! — знов застеріг Северин.

Але дівчинка лиш похитала головою:

— Я згодна.

— Згоду скріплюють кров'ю, — прошепотів Антипко.

Вона зняла з грудей Северина значок, вколола палець і видавила на папірець, який запобігливо подав чортик, червону краплю. Антипкова пика вдоволено засяяла.

— Отже слухай: не горіх, а тверде; не панни, а в узорах жупани; стрілець їх сватав, та й голову склав. Не забудь: брехатимеш довіку! — глузливо хихикнув Антипко, ще раз вклонився і ... щез.

— Нащо ти це зробила? Нащо погодилася? — розсердився Северин.

Наталочка знизала плечима. Невже він не розуміє? Вона ніколи собі не простить, якщо шабля пропаде з її вини.

— Краще допоможи відгадати загадку, — сказала вона.

Загадка виявилася не з легких. <...>

Читаємо з зупинками, міркуємо, передбачаємо подальші події

- На яких умовах Антипко запропонував Наталочці допомогу в пошуках шаблі?
- Поміркуйте, чому дівчинка погодилася на ці умови.
- Яку «підказку» дав Антипко? Поміркуйте, чому чортеня обрало для підказки форму загадки.
- Передбачте, що буде далі.

Розділ 8.
У якому відбувається шалена гонитва і ще шаленіший бенкет

[Наталка з батьками рушили до Олеського замку, але дорогою їх почав переслідувати чорний джип Антипка та його батьків.

Джип почав притискати Машку до краю дороги, а згодом звернув у село Бовдури. Наталка з батьками їхали по дорожніх вказівниках, але Антип зміняв вказівники, і вони прибули ввечері не в Олеський замок, а в Підгірці.

Було пізно, тому Руснаки вирішили там і заночувати, та й Машка проколола шину.

Наталка в наметі не могла заснути й почула звуки старовинної музики. Вийшовши на вулицю, вона побачила, що в замку був бал, і подумала, що там знімають кіно.

Карети під'їжджали до входу, виходили панянки, за якими й вона пішла до розкішної зали. Там зібралося розкішне товариство, а камер не було. Добре роздивившись, Наталка зрозуміла, що всі присутні — чорти, відьми й відьмаки. До неї підійшов офіціант, припрошуючи випити щось, вона взяла чарку з крюшоном і пригубила її. В залу занесли величезний торт, великий шматок дістався й Наталці.

Підгоре́цький за́мок (Львівська обл.) — пам'ятка історії й архітектури XVII ст.

На банкеті був Антипко, який виказав Наталку, а відьми й чорти почали гнатися за нею. Розуміючи, що до батьків бігти не можна, Наталочка побігла в темряву навмання. Але хтось уже ловив її за кофтину... вона лише встигнула крикнути: «Рятуйте»...

Раптом почулося гудіння й темряву прорізало світло фар: це Машка рятувала Наталочку. Відьомське кодло розбігалося в різні боки...

З намету вилізли сонні мама й тато, вони не могли зрозуміти, як Машка могла сама поїхати? Наталка подякувала Машці і вийняла з кишені торт... Але тепер це був шмат свіжого коров'ячого гнояка, загорнутий у лопух.]

Розділ 9.
У якому Олеський замок перетворюється на пастку

[Руснаки рушили в Олеський замок: приїхали ще до його відкриття, але туристів вже було багато. Тато зателефонував

до пана Богдана, і той розповів, що привид був засмучений і дуже наполегливо малював у повітрі щось схоже на косий язичницький хрест.

Руснаки вирушили на екскурсію по замку, розпитували про шаблю, а зрозумівши, що загадка Антипка не про Олесько, пішли на вихід. Але їх затримали за підозрою у викраденні картини.

Поки батьки намагалися пояснити, що це непорозуміння, Наталка, приєднавшись до групи туристів, намагалася втекти і самотужки шукати шаблю. Але на виходах була охорона. Тоді вона вирішила сховатися й потрапила в потайну кімнату. Там вона знайшла телефон і зв'язалася з Северином. Наталка розповіла про все, що з ними сталося, що загадка не про Олеський замок... До кімнати ввійшов чоловік. Як з'ясувалося, то був директор музею, а таємна кімната — його кабінет. Директор зрозумів, що Наталочка й є та дівчинка, яку розшукують у замку. Він повідомив, що сталося непорозуміння, картина на місці, а батьків її відпустили.

Оле́ський за́мок (Львівська обл.) — пам'ятка історії й архітектури XIII—XVIII ст.

Її відвели до стурбованих батьків, перед ними вибачилися співробітники музею. Наталка здогадалася, що то капості Антипка.

Руснаки не знали, куди їхати далі: або це фортеця в Тустані, або в Кам'янці-Подільському. Врешті вони вирішили їхати в Кам'янець.]

Розділ 10.
У якому з Машкою стаються небезпечні дорожньо-транспортні пригоди

[Наталка підбадьорилась: був тільки полудень, і вона ще могла виграти в Антипка свій заклад. Головне — тримати удар, як казав Северин. А Машка летіла, як ластівка.

Над дорогою стала веселка. Вони вирішили проїхати під веселкою, адже є прикмета: хто пройде під веселкою, буде щасли-

вий. Вони обігнали знайому вантажівку, яку ще дорогою з Києва обганяли кілька разів. Вантажівка везла чорно-рябого бугая!

Раптом на узбіччі вони побачили два авта, біля них були мордовороти в чорних масках і... Антипко. Впоперек дороги лежала чимала колода. Розвертатися було пізно, і хтозна, що було б, якби не водій знайомої вантажівки. Він обігнав Машку і зачепив колесами колоду, яка полетіла просто в автомобіль мордоворотів!

Вантажівка і Руснаки поїхали далі. Наталочка раділа, що Антипко отримав по заслузі.

Руснаки подякували водію вантажівки, він звернув до села, а вони поїхали до Кам'янця. Але їх знов почав наздоганяти чорний джип. Машка мчала, аж захлинався мотор, проте чорний джип невблаганно наближався... На одному з поворотів Машка злетіла з дороги, і Руснаки опинились ... в кроні розлогої верби. Злізти вони не могли, тому намагались навіть не рухатися... Тепер з них сміявся Антипко з батьками. Руснаки чекали, поки прибудуть рятувальники. Але хто ж їх викличе? З дороги їх машину не видно, ставало дедалі тривожніше.

Мама почала співати, її пісня розганяла тривогу. Наталочка, подумавши, знайшла вихід із ситуації та почала пускати сонячних зайчиків.

І коли вже був вечір, на дорозі з'явився підйомний кран, Руснаків і Машку зняли з верби. Виявилося, що їх врятовано завдяки винахідливості Наталки: пастухи помітили її сигнали.

Молодий міліціонер від пригод цього дня був у шоці: одне авто розтрощила колода, друге залетіло на дерево, а третє... Руснаки зрозуміли, що бугай розтрощив машину батьків Антипка, і Наталка мало не застрибала з утіхи.]

Розділ 11.
У якому мандрівників підстерігають суцільні несподіванки

Усе було намарно!

У Кам'янець-Подільський Руснаки запізнилися. В музеї закінчився робочий день, і фортеця стояла замкнута. <...>

Повештавшись перед зачиненою брамою, вони зайшли повечеряти в ресторанчик коло Турецького мосту. <...>

— Ох я дурень! — раптом підскочив тато, гучно ляснувши себе по лобі. — Як я не здогадався! Сагайдачний! Ми мали їхати в Хотин!

— Мій друже, — зауважила мама, — сядь, не лякай офіціантів і поясни все до ладу.

Хоча було й без того ясно. Вони забулися про Хотин, Хотинську фортецю, а саме там колись розігралася велетенська битва, в якій смертельно поранили Петра Сагайдачного, славетного гетьмана, знаменитого стрільця з лука-сагайдака, тобто там були і горіх, і стрілець, ну і так далі.

За мить Руснаки сиділи в автомобілі. Перемайнули міст через Смотрич — ріка сяйнула на закруті, наче шаблюка; перелетіли село Атаки — його назва теж кольнула згадкою про давні бої. За Атаками дорога стрімко пішла вгору.

— Тату, тату! Косий хрест! Та ж то літера «Х»! — залементувала Наталочка, тицяючи в скло на дорожній покажчик. — Привид підказував, щоб ми їхали в Хотин! <...>

Фортеця стояла не на горі, а нижче, на пагорбі над водою. Напрочуд ошатна, стрункa фортеця: вежі, мов панни в дахах-капелюшках, між ними високі акуратні зубчасті мури.

— Гляньте... В узорах жупани! — аж засміялася Наталочка й показала на мур.

Хоча вже посутеніло, але не настільки, щоб Руснаки не розгледіли узорів, викладених червоною цеглою на світлих стінах.

— Фортеця мов у вишиванці... Гарно, — замилувалася мама.

Все було точнісінько як у загадці. Все співпадало: і загадка, і привидова підказка. Цим разом вони не помилилися. <...>

Руснаки поблукали горбами навколо фортеці, понипали скрізь, де можна було понипати, постояли на високім фортечнім мурі над Дністром. У Дністрі висівалися зорі. Звичайно, і в небі теж.

— Може, підемо? Таж не будемо тут ночувати, — врешті наважилася мама.

— Ні.

Спадала роса й холодила ноги. Гостро й гірко пах полин. На душі теж було полиново.

І враз... То не привиділося: з вулиці, що вела сюди з містечка, засяяли два снопи світла, і до бронзового Сагайдачного підкотив автомобіль. Слідом за ним зачмихала і теж спинилася якась стара тарадайка. З першого авто вибрався дебелий парубійко. У світлі ліхтарів було добре видно його накачані м'язи й коротко стрижену потилицю. З тарадайки виліз щуплий, невеличкого зросту чоловічина. В руці він тримав щось довгасте. «Власник шаблі», — здогадалася Наталочка, бо він був достоту такий, як описували пластуни. Обидва потисли один одному руки.

— Ущипніть мене за ніс, — попросив тато, не вірячи власним очам.

Але мама не стала його щипати.

— Годі дивитися, ходімо до них, — мовила вона й рішуче покрокувала до прибулих.

Та поки Руснаки підходили, з міста вискочило таксі, і з нього витрусилися старий чорт, чортиця й Антипко, що кульгав дужче, ніж звичайно. Рука в старого чорта була перебинтована. Мабуть, від бугая перепало не тільки їхньому джипові. Антипко з глумливою церемонністю вклонився Наталочці:

— Здоровенькі були! Як не дивно, ви майже встигли, — попри всю самовпевненість він був явно не в дусі.

— Чому «майже»? Ми виграли! — засміялася Наталочка.

— Та невже? Певно, шабля вже у вас? Певно, ви знаєте, як її дістати без грошей? — єхидненько запитав Антипко.

— Не хвилюйся, дістанемо, — запевнила дівчинка, але всередині їй похололо. <...>

Грошей на шаблю в них не вистачить, хоч батьки й зібрали все, що відклали на літню відпустку, але ж воно дріб'язок. Тим не менше мусили щось робити.

Першим за справу взявся тато. Він почав здалеку, насамперед нагадав миршавому, що знайдена реліквія належить державі, що при передачі її в музей той дістане значну винагороду, а за знищення чи вивіз за кордон доведеться відповідати по закону; тато погрожував зловмисникам карою, метаючи блискавки, наче Зевс-громовержець.

— А хто докаже, що я знайшов шаблю? — зухвало вишкірився миршавий. — Нічого не знайшов!

Тато з несподіванки урвав на півслові. <...>

Татова спроба закінчилася провалом. Антипкова мармиза розпливалася від задоволення.

Тоді в атаку пішла мама. Вона говорила від імені Союзу українок, Сестринства святої княгині Ольги й Товариства української мови «Просвіта», в яких була членкинею. Вона промовляла тихо й задушевно, а далі все палкіше, все завзятіше. Про честь і звитягу, про духовність і славу, про історичну пам'ять, врешті про старовину, про те диво, що було, минуло... Її промова мала успіх.

— Атож, слава не вмре, не поляже... Я теж люблю Шевченка. Навіть мріяв зіграти в сільському театрі Назара Стодолю... Щоправда, не зіграв, — від розчулення миршавий мало не просльозився, та, глянувши на старого чорта, передумав. — Звичайно, шаблю віддам... За належну ціну.

— Само собою, — підтакнув йому дебелий таким тоном, що не випадало сумніватися: його ціна буде найналежніша.

Антипко процвітав, наче мак у городі. Мав від чого процвітати.

У Наталочки виникла підозра, що чорти з'явилися тут неспроста, що вони, хоч і мовчать, але дивним чином впливають на миршавого й дебелого, тому ті такі непоступливі. Але вона не встигла над цим поміркувати.

Раптом перед Руснаками заколихалася напівпрозора біла постать. То з'явився привид-патріот. Він, як завжди, загаряч-кував, скрутив дулю миршавому, а другу дебелому, вхопився за голову й глухо застогнав.

— Що це? — здивувався миршавий, а дебелий зблід, як полотно.

— А це наш знайомий привид, — ступнула крок уперед Наталочка. Настала її черга йти в словесну атаку. — Привид вам каже, що не залишить вас у спокої, доки шабля не опиниться в безпечному місці. Він говорить це жестами глухонімих, які трохи розумію... Привид каже, що налякає вашу дружину й дітей, що жоднісінької ночі не дасть вам ані задрімати!

Привид спершу здивувався, бо нічого подібного не казав, а тоді схвально закивав головою, мовляв, так і буде.

Дебелий парубійко умлівав з переляку й, певно, дременув би геть, якби його не спиняла чортиця.

Миршавий також трішки розгубився, але старий чорт шепнув йому щось підбадьорливе, і він оговтався.

— Ти, мала, не заливай. Наукою доказано, що привидів не буває, — сказав він. <...>

Від нечуваного обурення привид отетерів. Тоді різко крутнувся і щез.

— Ну от, казав, що привидів не буває, — остаточно підбадьорився миршавий, та й парубійко почав поволі приходити до тями.

Антипко торжествував. Наталочка похнюпилася. Красномовство Руснаків вичерпалось, і не було звідки чекати допомоги. Проте вона несподівано надійшла. Вірніше, над'їхала: з міста враз вигулькнув автобус, і з нього висипали... львівські пластуни! Наталочка, як ластівка, кинулася до них:

— Северине! Василько! Звідки ви тут?

— Та, бачиш, Василько вирішив, що загадка про Хотин. То ми зібралися й приїхали, — пояснив Северин, а Василько гордо усміхався.

— Ага. Так і є. Оно покупець і власник шаблі, — кивнула Наталочка на дебелого й миршавого. — Тільки з ними неможливо домовитися, бо заважають чорти.

— Он як? — повів бровою Северин. Мабуть, він відразу щось придумав, бо рвучко підійшов до компанії, що зібралася на горі.

— Добрий вечір, шановний пане, — звернувся він до миршавого. — Пластуни шукали вас у Берестечку і ось нарешті знайшли. Ми маємо для вас привабливу пропозицію. Однак, перш ніж про щось говорити, хочемо переконатися, що шабля справжня, а не фальшивка.

— Як це фальшивка? — обурився той.

— Тепер багато фальшивок, — незворушно зауважив Северин. — Антикварні речі стали модними, тому їх підробляють. Може, шабля теж не варта перемов.

— Ах, не варта? — скипів миршавий.

Антипко хотів щось заперечити, та не встиг: той уже розгорнув зім'яту полотнину. В сутінках сяйнула гартована сталь. Це була справжня козацька шабля, схожа на місяць-молодик. У волинському торфі вона напрочуд добре збереглася. Руків'я мала просте, без золота й діамантів, і було не схоже, щоб миршавий їх повиколупував. Усі дивилися на шаблю, як заворожені. Тільки з Антипком коїлося щось

незрозуміле: він пересмикував плечима, чухав ріжки, переступав з ноги на ногу, наче йому нестримно закортіло в туалет.

— Ні... Ні... Я біля неї не встою! — раптом простогнав він і з поросячим виском стрімголов чкурнув додолу з хотинської гори.

Старий чорт зітхнув, крекнув, махнув перебинтованою рукою і теж потрюхикав слідком за синочком. Тільки чортиця ще якось трималася, проте і їй були непереливки: її руки трусилися, губи перекосилися, вона щось забелькотіла, але їй забракло повітря, тож аби не вдушитися, вона й собі кинулася геть. Потім знизу, з кущів бузини, ще довго чулося ображене порохкування та повискування.

— А тепер поговоримо без чортів, — сказав Северин.

Він пропонував таке. Оскільки пластуни з його гурту мріють стати журналістами й активно дописують до різних видань, вони вмістять публікації про добродійний вчинок шановного пана у «Високому Замку», «Галичині», «Літературній Україні» та ще з десяткові газет, а також повідомлять про нього по радіо. Це неабияка моральна винагорода, не кажучи про те, що, врешті-решт, шановний пан одержить і належні йому гроші.

Хотинська фортеця (Чернівецька обл.) — пам'ятка історії й архітектури XIII—XVIII ст.

Наталочка слухала й раділа. Северин чудово все придумав! Він розважливий і рішучий, і цей словесний поєдинок він безперечно виграє.

— А якщо не погоджуся? — все ще впирався миршавий.

Тоді, казав Северин, у ті ж газети будуть надані матеріали про ваш аморальний вчинок, який призвів до знищення

славетної козацької реліквії задля власної вигоди. <...> Само собою, до справи підключаться правоохоронні органи.

Дебелий мовчки стояв осторонь. <...>

— Ти чого мовчиш? Я що, задурно їхав аж у Хотин? — раптом напустився на нього миршавий. — Кажи прямо: купуєш шаблю чи ні?

— Купую, — наважився дебелий.

І тут... Ох, тут сталося щось цілком неймовірне. Над фортецею, спочатку над крайньою вежею, потім над сусідньою, далі над усіма п'ятьма, над двором і мурами заколихалися білі постаті. То були привиди, і їх ставало дедалі більше. Вони виповзали з кам'яних підземель, здіймалися з довколишніх рів і пагорбів, гуртуючись у загони. Попереду виступав знайомий Наталоччин привид, за ним пливли мужні, хоча й напівпрозорі козаки, полеглі в Хотинській битві, і бронзовий гетьман на горі радо вітав своє славне товариство.

Далі ступали хотинські повстанці, розстріляні в фортеці, жінки й чоловіки, незліченні страдники і борці за волю. Вони насувалися, суворі й невблаганні, облягаючи гору. Не тямлячись від переляку, дебелий парубійко якось боком посунувся до свого автомобіля і за хвильку сидів у ньому, замкнувши дверцята і для певності заховавши голову під сидінням. Шаблі йому якось відразу перехотілося, а запраглося єдиного: вийти живим з усієї цієї катавасії.

Миршавий також знітився й зіщулився, бо хоч він і не вірив у привидів, але тепер на нього насувалося надто вже багато цих невивчених наукою об'єктів, цілком можливо, небезпечних...

— Та що... Я ж патріот... Я продам шаблю нашій рідній українській державі... Музеєві чи, може, банкові, який непогано заплатить... — залепетав він і, тяжко зітхнувши, подав шаблю Наталоччиній матері.

Мама взяла її обережно й урочисто. Тато по-лицарськи став на коліно й поцілував холодну сталь. Враз навколо його голови спалахнуло сліпуче світло. Ні, то не був німб праведника, — просто його осяв фарами, під'їжджаючи, маршрутний автобус «Київ-Чернівці». Його двері розчинилися, і в них з'явився пан Богдан власною персоною. Після ранкової телефонної розмови він не знаходив собі місця і врешті теж помчав навздогін за шаблею. За ним з автобуса висипали численні пасажири, бо не щодень випадає подивитися, як рятують історичну реліквію.

Урочистості на цьому не скінчилися. Северин виструнчився, поправив на лівій кишені срібні шнури — відзнаку гурткового:

— Наталочко, — поважно мовив він. — Наш гурт порадився й вирішив надати тобі відзнаку пластунських вмілостей. Ти виявилася сміливою й зарадною.

Він приколов їй на рукав пластунську нашивку. Дівчинка зарум'янилася від задоволення. Це було майже як медаль, а може, навіть краще.

ЕПІЛОГ

[Наталочка з батьками, дядьком Богданом та львівськими пластунами прийшли до київського оперного театру на виставу «Запорожець за Дунаєм». У правиці одного соліста була та сама козацька шабля, і сяяла вона, як сонце.]

Розмірковуємо над текстом твору

1 У пригодницькій повісті Зірки Мензатюк «Таємниця козацької шаблі» реальне поєднується з фантастичним. Поміркуйте, з якою ж метою авторка додає фантастичні елементи.

2 У пошуках козацької шаблі Руснаки відвідали замки й фортеці на заході України. Назвіть послідовно всі історичні пам'ятки, у яких побували Руснаки. У якому місті їм удалося знайти козацьку шаблю?

3 У повісті багато народних приказок. Пригадайте, кого з персонажів характеризують цими приказками:

- Пихи на три штихи.
- Уперта коза — вовку користь.

4 Чому Антипкові вдається керувати поведінкою Наталочки? Які риси характеру дівчинки, її прагнення допомагають йому в цьому?

Узагальнімо?

1 Чим зацікавили вас пригодницькі твори? Чи дізналися ви з цих творів щось нове цікаве про нашу країну, її історію?

2 Який герой або героїня пригодницького твору вам сподобався / сподобалася найбільше? Чому?

3 Які вчинки своїх улюблених героїв та героїнь ви хотіли б наслідувати?

4 Яких рис характеру улюблених героїв та героїнь ви волієте набути?

5 Чи маєте бажання отримати чарівні окуляри? Як би ви їх використали?

6 Чи хотіли б ви вирушити на пошуки старої козацької шаблі? Як ви вважаєте, які риси вашого характеру допомогли б літературним героям і героїням?

i Щоб перевірити, як ви засвоїли тему «У пошуках пригод і чудес», пройдіть тест в електронному додатку до підручника.

ВІРТУАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Більше дізнатися про пригоди ваших однолітків ви зможете з таких творів:

- «Загадкові світи старої обсерваторії» Олеся Ільченка;
- «Петрусь Химородник» Дари Корній;
- «Канікули прибульців із Саллатти» Ксенії Ковальської.

Ці твори ви знайдете в електронному додатку до підручника в розділі «Віртуальна бібліотека».

Повторення й узагальнення

1. «Яйце-райце» — це
   - А акровірш
   - Б літературна казка
   - В народна казка
2. Казка, що ввійшла до збірки «Коли ще звірі говорили», —
   - А «Фарбований лис»
   - Б «Фарбований шакал»
   - В «Цвітарінь»
3. Автор / авторка твору, у якому хлопчик Павлусь здійснює вві сні подорож із царицею квітів, —
   - А Оксана Іваненко
   - Б Іван Франко
   - В Леся Українка
4. Оповідь, відома з літопису «Повість минулих літ», —
   - А «Старі Кодаки й перші запорожці-козари»
   - Б «Три брати — Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь»
   - В «Берегиня»
5. Автор / авторка драми-казки «Микита Кожум'яка», —
   - А Леся Українка
   - Б Олена Пчілка
   - В Олександр Олесь
6. Ім'я головного героя твору Сергія Плачинди «Богатирська застава» —
   - А Будимир
   - Б Щек
   - В Хорив
7. Автор поезії «Зоре моя вечірняя...» —
   - А Олександр Олесь
   - Б Тарас Шевченко
   - В Леонід Глібов

8. Рядки з поезії Тараса Шевченка «Учітесь, читайте...» —

А Постає Вкраїна / З доброти, любові

Б Ні твоїх снів, ні твоїх дум / Нам не забути, рідний краю!

В І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь

9. Поезія, у якій є образи *веселочки, що у Дніпра воду позичає,* —

А «Зоре моя вечірняя...» Тараса Шевченка

Б «Крила України» Віктора Зубара

В «Країна Українія» Тетяни Майданович

10. Уривки з поезії Галини Кирпи «Моя мова» *мов дівчинка у віночку, мов ластівка, немов Берегиня* — це зразки таких засобів виразності:

А метафора

Б епітет

В порівняння

11. Автор / авторка поезії, у якій постає метафоричний образ Державного Прапора України, —

А Галина Кирпа

Б Тетяна Майданович

В Віктор Зубар

12. Вірш, до якого художниця Людмила Іванова створила цю ілюстрацію, —

А «З ґринджолятами» Олени Пчілки

Б «Арфами, арфами...» Павла Тичини

В «Моя мова» Галини Кирпи

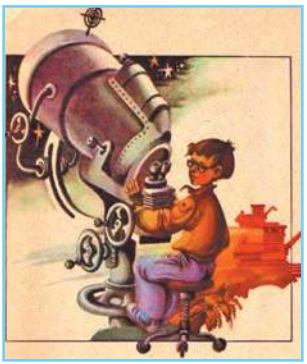

13. Доберіть прислів'я або приказку до ілюстрації Олександра Кошеля.

А Нема тієї драбини, щоб до неба дістала.

Б Письменний бачить вночі більше, ніж неписьменний вдень.

В Рада б мати до дітей небо прихилити та зорями вкрити.

14. Доберіть прислів'я або приказку до ілюстрації Олександра Кошеля.

А Чим темніша ніч, тим ясніші зорі.
Б З неба зорі хвата, а під носом не бачить.
В Наука і труд добрі плоди дають.

15. Увідповідніть назву твору й автора / авторку

Назва твору

1 «Гусенятко»
2 «Вітрогон»
3 «Украла»

Автор / авторка

А Микола Вінграновський
Б Анатолій Качан
В Борис Грінченко
Г Іван Нечуй-Левицький

16. Увідповідніть назву твору й героя / героїню

Назва твору

1 «Гаманець»
2 «Украла»
3 «Вітрогон»

Герой / героїня

А Рита
Б Василько
В Олександра
Г Наталка

Словник термінів і понять

Акровірш — поетичний твір, у якому початкові літери кожного рядка, якщо читати їх згори вниз, утворюють слово або фразу.

Алегорія (інакомовлення) — втілення певної людської риси в образі тварини, рослини або предмета.

Афоризм — лаконічний влучний вислів.

Байка — віршоване або прозове алегоричне оповідання повчального змісту.

Вічні теми — літературні теми загальнолюдського значення (життя і смерть, добро і зло, любов і ненависть, людина і природа).

Гіпербола — перебільшення якостей людини, явища, предмета.

Гумор — відображення смішного в людині й житті. Гумор частіше висловлює добродушне ставлення.

Діалог — розмова двох осіб у літературному творі.

Драма-казка — драматичний твір із казковими героями та подіями.

Епіграф — цитата, уміщена перед текстом твору або його розділами, яка визначає основну ідею чи тему твору, вказує на авторську позицію.

Епізод — відносно самостійна частина сюжету твору.

Епітет — художнє означення.

Епос — рід літератури, ознакою якого є розповідь.

Загадка (від «*гадати*» — *думати, вгадувати*) — розповідний або питальний метафоричний вислів, що передбачає пошук відповіді.

Ідея — основна думка художнього твору.

Казка — народний оповідний твір про вигадані події, що утверджує перемогу добра над злом.

Композиція — побудова твору, співвідношення всіх його компонентів, що створює цілісну картину й сприяє виявленню головної ідеї.

Контраст — різка протилежність, протиставлення.

Конфлікт — зіткнення протилежних інтересів і поглядів у художньому творі.

Легенда — це народний твір про чудесну подію, що сприймається як достовірна.

Лірика — рід літератури, в основу якого покладено емоції, переживання людини.

Ліричний відступ — прийом у літературному творі, коли автор чи авторка безпосередньо висловлює свої думки й почуття з приводу подій чи героїв та героїнь твору.

Ліричний герой/героїня — умовна особа, виразник почуттів і переживань у ліричному творі.

Літературна казка — це авторський художній твір, який розповідає про неймовірні пригоди героїв та поєднує реальність і вигадку.

Літопис — історичний і водночас художній твір, розповідь у якому ведеться за роками.

Метафора — образний вислів, що розкриває ознаки одного явища чи предмета через перенесення на них ознак іншого предмета чи явища.

Монолог — розгорнуте висловлювання, що належить одній людині й виражає її думки та переживання. Від діалогу монолог відрізняється тим, що є самодостатнім висловлюванням, не вимагає відповіді.

Мотив — тема ліричного твору.

Оповідання — невеликий оповідний твір, сюжет якого заснований на одному або кількох епізодах із життя небагатьох персонажів.

Пейзаж — опис природи в літературному творі.

Перекази — народні оповідання, засновані на історичних фактах.

Персонаж — дійова особа літературного твору. Виділяють головних, другорядних, епізодичних персонажів.

Повість — епічний твір, який за широтою зображення дійсності посідає проміжне місце між оповіданням і романом.

Повість-казка — більший від оповідання літературний твір, у якому діють люди й казкові персонажі, а фантастичне тісно поєднується з реальним.

Порівняння — пояснення одного предмета через інший, подібний до нього, за допомогою сполучників *як, мов, немов, наче, ніби* та ін.

Портрет — зображення зовнішності людини в літературному творі.

Приказка — сталий образний народний вислів, нерідко частина прислів'я, але без висновку.

Прислів'я — народний вислів, завершене судження повчального змісту.

Притча — філософсько-алегоричний повчальний твір.

Псевдонім — вигадане ім'я та прізвище письменника.

Рима — співзвучні закінчення слів у віршованих творах.

Роман — великий і складний епічний твір, у якому широко зображено життя багатьох персонажів.

Сатира — гостре викриття негативних явищ.

Синоніми — слова, відмінні за звучанням, але однакові чи близькі за змістом.

Сюжет — подія чи система подій у літературному творі.

Тема — коло подій, явищ, зображених у творі.

Усна народна творчість — словесна частина мистецьких явищ народної культури.

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

БОРЗЕНКО Олександр Іванович

«УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»
Підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Редактор *О. О. Якименко*. Технічний редактор *А. В. Пліско*.
Художнє оформлення *В. І. Труфена, Т. В. Задорожної*.
Коректор *Н. В. Красна*.

Підписано до друку 03.05.2024. Формат 70×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,89. Обл.-вид. арк. 12,10.
Наклад 11 811 прим. Зам. 0705-2024.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Космічна, 21а, Харків, 61145; вул. Деревлянська, 13, к. 331б, Київ, 04119.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7548 від 16.12.2021.
E-mail: office@ranok.com.ua

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти

Особливості підручника:

- створює умови для активної діяльності на уроці та свідомої самостійної роботи учнів
- дає змогу втілювати сучасний підхід до навчання через систему компетентнісно орієнтованих завдань

Інтернет-підтримка дозволить:

- здійснити онлайн-тестування
- скористатися додатковими матеріалами

ISBN 978-617-09-7936-0
2512 1506
9 786170 979360

Електронний інтерактивний додаток до підручника доступний за QR-кодом або посиланням **rnk.com.ua/102286**